

สัญญาเลขที่ RDG4840036/1

รายงานการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้ง ในกลุ่มน้ำเขินตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

โดย

ศูนย์นิเวศน์ชุมชนศึกษา

เสนอ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

(งานวิจัยยังไม่เสร็จสมบูรณ์ โปรดอย่านำไปใช้อ้างอิง)

สัญญาเลขที่ RDG4840036/1

รายงานการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์

15 มิถุนายน 2548 – 15 มิถุนายน 2549

โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้ง ในลุ่มน้ำเขินตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

คณะผู้วิจัย

นายหนูเมฆ ปลื้มวงศ์	หัวหน้าโครงการ
นายวิน คำดี	ผู้ช่วยนักวิจัย
นายสมควร เดชวิจารณ์	ผู้ช่วยนักวิจัย
นายประดิษฐ์ บำรุงถิ่น	ผู้ช่วยนักวิจัย
นายไสว จุลละนันท์	ผู้ช่วยนักวิจัย
นายฤทธิชัย ภูตะวัน	นักวิจัย
และทีมนักวิจัยชาวบ้านลุ่มน้ำเขินตอนต้น	

เสนอ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

(งานวิจัยยังไม่เสร็จสมบูรณ์ โปรดอย่านำไปใช้อ้างอิง)

คำนำ

ด้วยโครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยองค์การชุมชน ซึ่งรับผิดชอบโดยศูนย์นิเวศชุมชนศึกษา (ศนช.) ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากศูนย์อำนวยการต่อสู้เอาชนะความยากจน (ศตจ.) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ให้ดำเนินการศึกษาวิจัยในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยมีระยะเวลาในการศึกษาวิจัย 1 ปี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงบริบทของลุ่มน้ำ และสาเหตุการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศลุ่มน้ำรวมถึงผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตจากการปลูกพืชพาณิชย์ ธุรกิจภาคบริการ และนโยบายการพัฒนาของรัฐที่ส่งผลต่อการใช้น้ำของชุมชน ผลกระทบของการขาดแคลนน้ำหรือภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นรวมถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาภัยแล้งและนำสู่การกำหนดแผนงานและข้อเสนอแนะในการจัดการน้ำของชุมชน ที่สามารถนำสู่การสร้างระบบการจัดการน้ำทั้งระบบที่สอดคล้องเหมาะสมกับวิถีการผลิตและสภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นได้

ทั้งนี้ทีมศึกษาวิจัยได้ทำการศึกษาเก็บรวบรวมข้อมูล ในระยะที่ 1 ตั้งแต่วันที่ 15 มิถุนายน – 15 พฤศจิกายน 2548 ทีมวิจัยจึงได้ทำการเขียนรายงานผลการศึกษาเบื้องต้นเพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานและแนวทางในการพัฒนาการศึกษาวิจัยในระยะที่ 2 และระยะที่ 3 และบัดนี้ทีมศึกษาวิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลพร้อมทั้งเขียนรายงานผลการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์ขึ้นเพื่อใช้ในการเผยแพร่ข้อมูลและนำเสนอต่อสาธารณะโดยในรายงานได้กำหนดรูปแบบและแนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น

ท้ายที่สุดคณะศึกษาวิจัยใคร่ขอขอบคุณศูนย์อำนวยการต่อสู้เอาชนะความยากจน (ศตจ.) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่เล็งเห็นประโยชน์ของการศึกษาวิจัย และให้การสนับสนุนจนเกิดงานวิจัยชิ้นนี้

คณะศึกษาวิจัย

มิถุนายน 2549

สารบัญ

	หน้า
บทนำ	1
1 ความสำคัญของปัญหา	1
2 วัตถุประสงค์การศึกษา	2
3 วัตถุประสงค์ของการศึกษา	2
4 ประเด็นในการศึกษา	2
5 ขอบเขตการศึกษา	3
6 ระยะเวลาดำเนินโครงการ	3
7 ประโยชน์ที่ได้จากศึกษา	4
8 ตัวชี้วัดของการศึกษา	4
9 แผนการดำเนินงาน	4
10 กระบวนการดำเนินการศึกษา	6
บทที่ 1 สภาพทั่วไปของกลุ่มน้ำเขิน	9
1.1 สภาพทั่วไปของกลุ่มน้ำเขิน	9
1.2 ระบบนิเวศน์ของกลุ่มน้ำเขิน	10
1.3 ลักษณะทางภูมิศาสตร์	11
• พื้นที่สูง	11
• พื้นที่หุบเขา	12
• พื้นที่ราบลอนคลื่น (โคก ดอน)	12
• พื้นที่ราบลุ่ม	12
1.4 อาณาเขตและขอบเขตกลุ่มน้ำเขินตอนต้น	13
1.5 ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่กลุ่มน้ำเขิน	15
1.6 วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนกลุ่มน้ำเขิน	16
1.7 เศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ	17
1.8 ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	19
1.9 บทสรุป	21

บทที่ 2	สภาพปัญหาและสาเหตุในกลุ่มน้ำเขิน	22
2.1	ภาพรวมปัญหาในกลุ่มน้ำเขิน	22
	• พื้นที่ต้นน้ำ	23
	• พื้นที่กลางน้ำ	23
	• พื้นที่ปลายน้ำ	23
2.2	พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มน้ำเขิน	24
2.2.1	ยุคบ้านป่า (ป่าข้าง-ดงเสือ) ก่อนปีพ.ศ. 2500	25
2.2.2	ยุคบุกเบิกการตั้งถิ่นฐานและการสร้างการพัฒนาให้โชติช่วงชัชวาลย์ ปีพ.ศ. 2500-2530	25
2.2.3	ยุคการแย่งชิงทรัพยากร ปีพ.ศ. 2531-ปัจจุบัน	27
2.3	สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น	31
2.3.1	ปัญหาการจัดการน้ำที่ไม่เป็นธรรมและขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน	31
2.3.2	ปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินทำกินและทรัพยากรป่าไม้	37
2.3.3	ปัญหาและผลกระทบจากการประกอบกิจการอุตสาหกรรมเหมืองหิน	42
2.3.4	ปัญหาเศรษฐกิจและภาระหนี้สิน	47
2.3.5	ปัญหาน้ำแล้งและปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อการเกษตร	49
2.5	บทสรุป	51
บทที่ 3	ทางเลือกในการแก้ปัญหาของชุมชน	53
3.1	ด้านเศรษฐกิจ	54
3.1.1	การเกษตรแบบสวนหลังบ้านไทคอนสาร	54
3.1.2	ระหัดวิดน้ำ : ภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชน	55
3.2	ด้านสังคม วัฒนธรรมและความเชื่อของชุมชน	57
3.2.1	วัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนในการจัดการทรัพยากร	57
3.2.2	การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและความเป็นอยู่	58
3.2.3	วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ของคนในชุมชน	58
3.3	ด้านการเมือง	59
3.4	ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	60

3.5 บทสรุป	65
บทที่ 4 ข้อค้นพบจากศึกษาวิจัย	66
4.1 ข้อค้นพบด้านสังคม	66
4.2 ข้อค้นพบด้านเศรษฐกิจ	68
4.3 ข้อค้นพบด้านทรัพยากร	71
4.4 ข้อค้นพบด้านวัฒนธรรม	74
4.5 บทสรุป	74
บทที่ 5 ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหา	76
5.1 ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหาในกลุ่มน้ำเขิน	76
5.1.1 ข้อเสนอต่อการจัดการทรัพยากรและพื้นที่พูลำน้ำ	76
5.1.2 ข้อเสนอต่อหน่วยงานรัฐในระดับพื้นที่	77
5.2 ข้อเสนอต่อนโยบายรัฐ	77
5.2.1 ให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร	77
5.2.2 การสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม	78
5.2.3 กระบวนการสร้างโครงข่ายและขยายความรู้ ความเข้าใจในการจัดการทรัพยากร	78
5.3 บทสรุป	79
บรรณานุกรม	80
ก บรรณานุกรมเอกสาร	80
ข รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	82
ภาคผนวก	83
1. ข้อมูลพื้นฐานชุมชน	84
2. แผนงานกิจกรรม	95
3. ข้อมูลการขึ้นทะเบียนแก้ไขปัญหาความยากจน	101

บทนำ

1.1 ความสำคัญของปัญหา

ลุ่มน้ำเซินเป็นลุ่มน้ำขนาดกลางและลุ่มน้ำสาขาสำคัญของลุ่มน้ำพอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล ตามความหมายเดิมของคำว่า “เซิน” ในภาษาอีสานแปลว่า “บึง” หรือ “ร่องน้ำ” ดังนั้นน้ำเซินจึงหมายถึงลักษณะการไหลของน้ำจากพื้นที่สูงแล้วตกลงมาสู่ข้างล่าง ซึ่งหากพิจารณาตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่บริเวณต้นน้ำแล้วจะพบว่าน้ำเซินมีแหล่งต้นน้ำอยู่บริเวณเทือกเขาเพชรบูรณ์ ประกอบด้วยภูเขาสูงระหว่าง ภูถ้ำใหญ่ ภูผาแดง ภูหลังกงเกวียน และภูด่านอีป้อง ซึ่งปัจจุบันได้ประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว โดยมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางเฉลี่ยตั้งแต่ 500 – 600 เมตรขึ้นไป

จากสภาพความแตกต่างของลักษณะพื้นที่ เช่น พื้นที่ภูเขาสูง พื้นที่โคกหรือดอน พื้นที่ราบ ในบริเวณลุ่มน้ำเซินตอนต้นซึ่งเป็นลักษณะสำคัญทางด้านภูมิศาสตร์ และระบบนิเวศน์ของพื้นที่ลุ่มน้ำเซินข้างต้น ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดสภาพของทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการผลิตของชุมชน ซึ่งจากการจำแนกพื้นที่และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน รวมถึงการกำหนดมาตรการจัดการทรัพยากรของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง ซึ่งได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนอย่างสำคัญทั้งในด้านการขาดการมีส่วนร่วมในการกำหนดมาตรการในการจัดการทรัพยากรรวมถึงวิธีการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ของชุมชน

สภาพปัญหาในปัจจุบันในลุ่มน้ำเซินตอนต้นคือ ภาวะภัยแล้งซึ่งเกิดจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของลุ่มน้ำเซินเป็นลำน้ำที่มีลักษณะที่เมื่อกว้างนักส่งผลให้กระแสน้ำไหลเชี่ยวและแรง ซึ่งไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ประกอบกับมีการก่อสร้างเขื่อนขึ้นในปี พ.ศ. 2512 เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นหลักจึงมีการกักเก็บน้ำไว้เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและผันน้ำลงสู่ลุ่มน้ำพรม ซึ่งถือเป็นการแบ่งปันน้ำของลุ่มน้ำสองสายทำให้ปริมาณน้ำไม่เพียงพอในการทำเกษตรในช่วงฤดูแล้งมาถึงเร็ว ชาวบ้านจะประสบกับปัญหาการขาดแคลนน้ำเป็นอย่างมาก รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ที่ดิน ทำให้ทางระบายน้ำแคบลงและตื้นเซิน ส่งผลให้ชาวบ้านซึ่งประกอบอาชีพเกษตรกรรมได้รับผลกระทบไม่สามารถเพาะปลูกในพื้นที่ดังกล่าวได้ ทำให้สูญเสียรายได้และสูญเสียแหล่งอาหารที่สำคัญโดยที่ผ่านมามีหน่วยงานใดเข้ามาช่วยเหลือ หรือรับผิดชอบหาทางออกให้อย่างเป็นทางการซึ่งชาวบ้านและชุมชนจำเป็นต้องช่วยเหลือและหาทางแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าด้วยตนเอง โดยร่วมกันติดต่อประสานงานกับเจ้าหน้าที่เขื่อนให้เปิดน้ำในช่วงที่ขาดแคลนน้ำบ้างซึ่งไม่สามารถเปิดน้ำได้ตามความต้องการของชาวบ้าน จึงเป็นปัญหาตลอดมา

1.2 วัตถุประสงค์การศึกษาวิจัย

เพื่อศึกษาสถานการณ์ สาเหตุของปัญหาภัยแล้ง และผลกระทบต่อชุมชน และข้อเสนอแนะ แนวทางในการแก้ไขปัญหาและแผนการจัดการทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนกับภาคีภาคส่วนที่เกี่ยวข้องควรเป็นอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงผลกระทบการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตพืชพาณิชย์ ธุรกิจภาคบริการ และนโยบายการพัฒนาส่งผลต่อการใช้น้ำของชุมชนอย่างไร
2. เพื่อศึกษาผลกระทบของการขาดแคลนน้ำหรือภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น
3. เพื่อศึกษาถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาภัยแล้งและนำเสนอแนะในการจัดการน้ำ ที่สามารถนำไปสู่การสร้างระบบการจัดการทั้งระบบที่สอดคล้องเหมาะสมกับวิถีการผลิต และสภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นได้

1.4 ประเด็นในการศึกษา

- (1) รวบรวมข้อมูลสภาพทางกายภาพ ปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ สภาพปัญหาด้าน สังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ของลุ่มน้ำ ระบบการผลิต และระบบการจัดการน้ำ การใช้น้ำของชุมชน
- (2) ศึกษาข้อมูลผู้เกี่ยวข้องในการใช้น้ำและระบบการผลิตที่ส่งผลต่อการใช้น้ำ รูปแบบการใช้น้ำ
- (3) วิเคราะห์ และสังเคราะห์ ข้อมูล
  - สภาพทางกายภาพ ปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ สภาพปัญหาสังคม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์
  - ผู้เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ (กลุ่มผู้ใช้น้ำ ประเภทที่ใช้น้ำ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการน้ำ องค์กรที่เกี่ยวข้อง ชุมชนที่เกี่ยวข้อง สมาคมผู้ใช้น้ำ โรงงาน บ้านจัดสรร และธุรกิจ)
  - ระบบการผลิตที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ มีการใช้น้ำในปริมาณเท่าไร การใช้น้ำของการผลิตในแต่ละกลุ่มผู้ใช้น้ำส่งผลต่อการใช้น้ำอย่างไร

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

(4) ศึกษาถึงกระบวนการการมีส่วนร่วมของชุมชนที่สามารถแก้ไขปัญหาและการจัดการทรัพยากรน้ำให้สอดคล้องเหมาะสมต่อสภาพท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

1.5 ขอบเขตและพื้นที่ศึกษา

1.5.1 พื้นที่ศึกษา

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะลึก (Specific) ซึ่งเป็นชุมชนในพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น จำนวน 6 หมู่บ้าน 4 ตำบล 3 อำเภอ 3 จังหวัด

(1.) บ้านห้วยสนามทราย	ตำบลโคกมน	อำเภอน้ำหนาว	จังหวัดเพชรบูรณ์
(2.) บ้านทุ่งลุยลาย	ตำบลทุ่งลุยลาย	อำเภอคอนสาร	จังหวัดชัยภูมิ
(3.) บ้านน้ำอูน	ตำบลทุ่งนาเลา	อำเภอคอนสาร	จังหวัดชัยภูมิ
(4.) บ้านวังปลาก้อน	ตำบลทุ่งนาเลา	อำเภอคอนสาร	จังหวัดชัยภูมิ
(5.) บ้านห้วยทรายทอง	ตำบลทุ่งพระ	อำเภอคอนสาร	จังหวัดชัยภูมิ
(6.) บ้านวังมน	ตำบลวังสวาป	อำเภอภูผาม่าน	จังหวัดขอนแก่น

1.5.2 ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง

(1.) ประชากรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป้าหมาย 6 หมู่บ้าน ทุกครัวเรือน โดยจำแนกกลุ่มเป้าหมายออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ เกษตรกรฐานะดี เกษตรกรฐานะปานกลาง และเกษตรกรฐานะยากจน โดยใช้กรอบแนวคิดการจำแนกของสมาชิกในชุมชน

(2.) ผู้นำชุมชนที่เป็นทางการ คือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในพื้นที่เป้าหมาย และผู้นำธรรมชาติ และผู้รู้ในชุมชน (Key Informant)

(3.) เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้องในระดับท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบล สำนักงานพัฒนาที่ดิน สำนักงานจัดการต้นน้ำ สำนักงานอุทยานแห่งชาติ และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เป็นต้น

1.6 ระยะเวลาดำเนินโครงการ

ตั้งแต่ 15 มิถุนายน 2548 – 15 มิถุนายน 2549 รวม 12 เดือน

1.7 ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา

- 1.) ข้อมูลวิเคราะห์ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นจากการปรับเปลี่ยนการเกษตรกรรมและการจัดระบบข้อมูลการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำหรือปัญหาภัยแล้ง
- 2.) สามารถค้นหารูปแบบและแนวทางการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น
- 3.) ข้อเสนอแนะและแนวทางการแก้ไขปัญหาการจัดการน้ำที่ส่งผลต่อการแก้ไขปัญหาดังกล่าวรวมทั้งระบบการผลิตทางการเกษตรที่สัมพันธ์ต่อปริมาณการใช้น้ำของชุมชน

1.8 ตัวชี้วัดการศึกษาวิจัย

- 1.) รายงานผลการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์
- 2.) เอกสารรายงานความก้าวหน้าการดำเนินงานโครงการวิจัย ระยะที่ 1
- 3.) รายงานผลการดำเนินกิจกรรมตามแผนการศึกษาวิจัย
- 4.) รูปแบบและแผนการจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรชุมชนพื้นที่เป้าหมายโครงการวิจัย 6 หมู่บ้าน

1.9 แผนการดำเนินงาน

ในการศึกษาครั้งนี้ได้กำหนดกรอบแนวทางการดำเนินงานเป็น 4 ช่วง ได้แก่

1.9.1 การเตรียมชุมชนและทีมวิจัย เดือนที่ 1

- 1.) ประชุมคณะวิจัย และที่ปรึกษาโครงการวิจัยเพื่อสร้างความเข้าใจแนวคิดและกระบวนการดำเนินงาน 1 ครั้ง
- 2.) จัดประชุมร่วมกับผู้นำชุมชน และสมาชิกชุมชนในพื้นที่เป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ และเป้าหมายการศึกษาวิจัย จำนวน 4 ครั้ง (ตำบลละ 1 ครั้ง)
- 3.) ค้นหาวิจัยไต่บ้านในหมู่บ้านเป้าหมายและหมู่บ้านที่ตั้งชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น หมู่บ้าน ละ 2 คน
- 4.) การฝึกอบรมทักษะ และเทคนิคการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนแก่ผู้ร่วมวิจัย จำนวน 1 ครั้ง

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

5.) การศึกษาเอกสาร และรายงานที่เกี่ยวข้องของหน่วยงานที่รับผิดชอบในพื้นที่ สำหรับวางแผนงาน และทำความเข้าใจภาพรวมสถานการณ์ของพื้นที่

6.) ออกแบบ และทดสอบเครื่องมือสำหรับการศึกษาข้อมูลภาคสนาม

1.9.2 การศึกษารวบรวมข้อมูลพื้นฐาน เดือนที่ 2 - 5

1.) การศึกษารวบรวมข้อมูลทุติยภูมิจากรายงาน เอกสาร ข้อมูลดิจิทัล ผลการวิจัย และสถิติที่เกี่ยวข้องของหน่วยงาน องค์กร สถาบันการศึกษาต่างๆ

2.) การศึกษารวบรวมข้อมูลภาคสนาม

3.) การตรวจสอบความถูกต้องและความน่าเชื่อถือข้อมูลในภาคสนาม

4.) การประชุมสรุปข้อมูลร่วมกับชุมชน และติดตามผลการดำเนินงาน 1 เดือน / ครั้ง

5.) การวิเคราะห์ข้อมูล และจัดทำรายงานผลการศึกษาข้อมูล

6.) นำเสนอผลการศึกษา และวางแผนการปฏิบัติการ 1 ครั้ง ระยะเวลา 2 วัน

1.9.3 การปฏิบัติการร่วมกับชุมชนเป้าหมาย เดือนที่ 6 - 10

1.) การศึกษาดูงานการจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมของชุมชน

2.) การปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน

2.1 ประชุมวางแผนเก็บข้อมูล

2.2 กระบวนการเก็บข้อมูลและการสัมภาษณ์ผู้รู้

2.3 ประชุมเพื่อตรวจสอบข้อมูลร่วมกับชุมชนเป้าหมาย

2.4 จัดเวทสังเคราะห์ข้อมูล

2.5 ประชุมวางแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมของแต่ละชุมชน

3.) การสรุปและสังเคราะห์บทเรียนตามแผนปฏิบัติการที่ดำเนินการร่วมกับองค์กรชุมชนเป้าหมาย

1.9.4 การวิเคราะห์ข้อมูล และจัดทำรายงานผลการศึกษา เดือนที่ 11 - 12

1.) จัดประชุมคณะผู้วิจัยในการออกแบบโครงสร้างการเขียนรายงาน และแนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล จำนวน 1 ครั้ง

2.) จำแนกแยกแยะข้อมูลจากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสังเกต การสนทนากลุ่มย่อย และการปฏิบัติการร่วมกับชุมชนเป็นหมวดหมู่ตามประเด็นข้อเท็จจริงและโครงสร้างรายงานผลการศึกษาด้วยตาราง

3.) ตรวจสอบข้อมูลแบบสอบถามที่ได้รับทั้งหมด

4.) การแจกแจงข้อมูลเชิงปริมาณที่ได้จากแบบสอบถาม โดยใช้ตารางแจกแจงความถี่

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

- 5.) เขียนรายงานผลการศึกษาระดับร่าง (Proposal) และนำเสนอผลการศึกษาเบื้องต้น ครั้งที่ 1 ระยะเวลา 2 วัน โดยประชุมผู้นำของชุมชนเป้าหมายเพื่อตรวจสอบข้อมูลและวิเคราะห์ถึงผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรที่มีผลกระทบต่อชุมชนอย่างไร ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- 6.) จัดทำรายงานฉบับสมบูรณ์ (Finalize)
- 7.) จัดทำแผนที่ลุ่มน้ำเงินและพื้นที่เป้าหมาย

1.10 กระบวนการศึกษาวิจัยเก็บข้อมูลในช่วง 6 เดือน ของนักวิจัย

ขั้นตอนของการดำเนินการศึกษาในช่วงแรกได้มีเวทีในการทำความเข้าใจให้กับทีมวิจัย เพื่อให้เกิดความชัดเจนในเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษาวิจัยและรับรู้บทบาทของแต่ละคน พร้อมทั้งรับรู้กระบวนการเทคนิคงานวิจัยเชิงปฏิบัติการประมาณ 2-3 ครั้ง จากทีมที่ปรึกษา 2 ท่านที่ช่วยดูแลโครงการวิจัย จากนั้นทีมวิจัยได้ร่วมกันกำหนดประเด็นในการเก็บข้อมูลเบื้องต้น ได้แก่ ข้อมูลชุมชน ประวัติการตั้งหมู่บ้าน สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน หรือลักษณะทั่วไปของลำน้ำเงิน หลังจากกำหนดประเด็นในการเก็บข้อมูลร่วมกันแล้วทีมวิจัยก็แบ่งชุดกันลงพื้นที่เป้าหมายลงพื้นที่ปฏิบัติการเพื่อชี้แจงโครงการกับชุมชนเป้าหมาย 6 หมู่บ้าน โดยเข้าไปประสานงานกับผู้นำชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน อบต. หรือผู้เฒ่าผู้แก่ที่ชาวบ้านเคารพนับถือในชุมชนและตั้งวงคุยเก็บข้อมูลพื้นฐานชุมชน ด้วยทั้งนี้ยังได้ข้อมูลรายชื่อผู้นำที่สามารถจะให้ข้อมูลเพิ่มเติมได้ ซึ่งก็มีกลุ่มชาวบ้านที่ให้ความสนใจพอสมควรเข้ามาร่วมวงฟัง แต่ก็มีชาวบ้านบางส่วนที่ไม่ได้ให้ความสนใจอะไรเลย กลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะเป็นคนที่มีฐานะทางสังคมในชุมชน และไม่ค่อยเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชน

ช่วงต่อมามีการศึกษาเอกสารมือ 2 คือข้อมูลพื้นฐานชุมชน สภาพทั่วไปของพื้นที่ การถือครองที่ดิน จากแบบ จปฐ. โดยไปขอข้อมูลที่องค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งพระ อดต.ทุ่งนาเลา และอดต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ อดต.โคกมน อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์ และอดต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น และทีมวิจัยได้ลงสัมภาษณ์ตัวบุคคลที่เกี่ยวข้องเช่น ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้าน และ ผู้นำชุมชนเดิมที่ยังมีชีวิตอยู่ โดยเครื่องมือที่ใช้จะเป็นการจดบันทึก การบันทึกเทป การสังเกตในช่วงที่มีเวที ซึ่งให้ชาวบ้านได้แสดงความคิดเห็นของตัวเองออกมา

นอกจากนี้ได้มีเวทีวิเคราะห์ พร้อมทั้งแนวทางการแก้ไขปัญหา เพื่อนำไปสู่การวางแผนปฏิบัติการสิ่งที่ได้ในเวทีเป็นการให้ข้อมูลพื้นฐานชุมชนและสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นแล้วเชื่อมโยงกับปัญหาเชิงนโยบายด้านเศรษฐกิจและวิถีการผลิต ของชุมชน ซึ่งรายละเอียดของการปฏิบัติงานสรุปได้ดังนี้ คือ

กิจกรรม	วิธีการและขั้นตอน	กลุ่มเป้าหมาย
1.ประชุมทีมวิจัยและกลุ่มเป้าหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจและมีความชัดเจนร่วมกันในการทำวิจัย	1.ประสานงานที่ปรึกษาทีมวิจัย 2.ประชุมทีม 3.วางแผนประชุมชี้แจง	1.ทีมวิจัย 5 คน 2.ทีมที่ปรึกษา 3 คน 3.ชาวบ้านพื้นที่เป้าหมาย
2. ศึกษาเอกสารมือ 2	1.ประสานงานทีมวิจัย 2.ติดต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อคัดลอกสำเนาเอกสาร 3. รวบรวมเอกสารที่ได้	หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง
3. สํารวจ ประเมินสถานการณ์การของเกษตรกรศึกษาวิถีชีวิตและการพัฒนารูปแบบการจัดการทรัพยากรน้ำ และเงื่อนไขปัจจัยที่เกี่ยวข้อง	1.ประชุมทีมวิจัย 2.ประสานงานทีมที่ปรึกษา 3.จัดเวที / กลุ่มย่อย 4.สรุปผลการประชุม	1.ทีมวิจัย 5 คน 2.ชาวบ้านเป้าหมาย
4. จัดเวทีใหญ่ แลกเปลี่ยนข้อมูลเชิงนโยบาย / วิเคราะห์สาเหตุน้ำแล้ง ชุมชนวางแผนการจัดการน้ำ	1.ประชุมทีมวิจัย 3.จัดเวทีประชุม 4.สรุปผลเวที	1.ทีมวิจัย 5 คน 2.ชาวบ้านเป้าหมาย
5. สัมภาษณ์เจาะลึก	1.ประชุมทีมวิจัย 2.นัดกลุ่มเป้าหมายใช้ความสัมพันธ์ญาติพี่น้อง 3. ประสานผู้นำชุมชน/ผู้อาวุโส 3.ใช้ของฝากไปต้อนรับ 3.จัดคุยสัมภาษณ์ 4.สรุปข้อมูล	1.ทีมวิจัย 5 คน 2.ชาวบ้าน กลุ่มเป้าหมาย
6. คุยกลุ่มย่อยในชุมชน	1.คุยทีมวิจัย 2.ประสานกลุ่มเป้าหมายและผู้นำชุมชน	1.ทีมวิจัย 5 คน 2.กลุ่มย่อย 3.ชาวบ้านทั่วไป 4 คน

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นโดยองค์กรชุมชน

	3.ลงไปคุยในพื้นที่วงละ 4-5 คน 4.สรุปข้อมูล 5.ใช้เงื่อนไขความสัมพันธ์สายเครือญาติ	
7. จัดทำรายงานความหน้า 6 เดือน	1.ประชุมทีมวิจัย 2.รวบรวมข้อมูล 3.จัดทำร่างรายงานผลการศึกษา 4.วิเคราะห์ร่วมกัน 5.จัดทำรายงาน	ทีมวิจัย

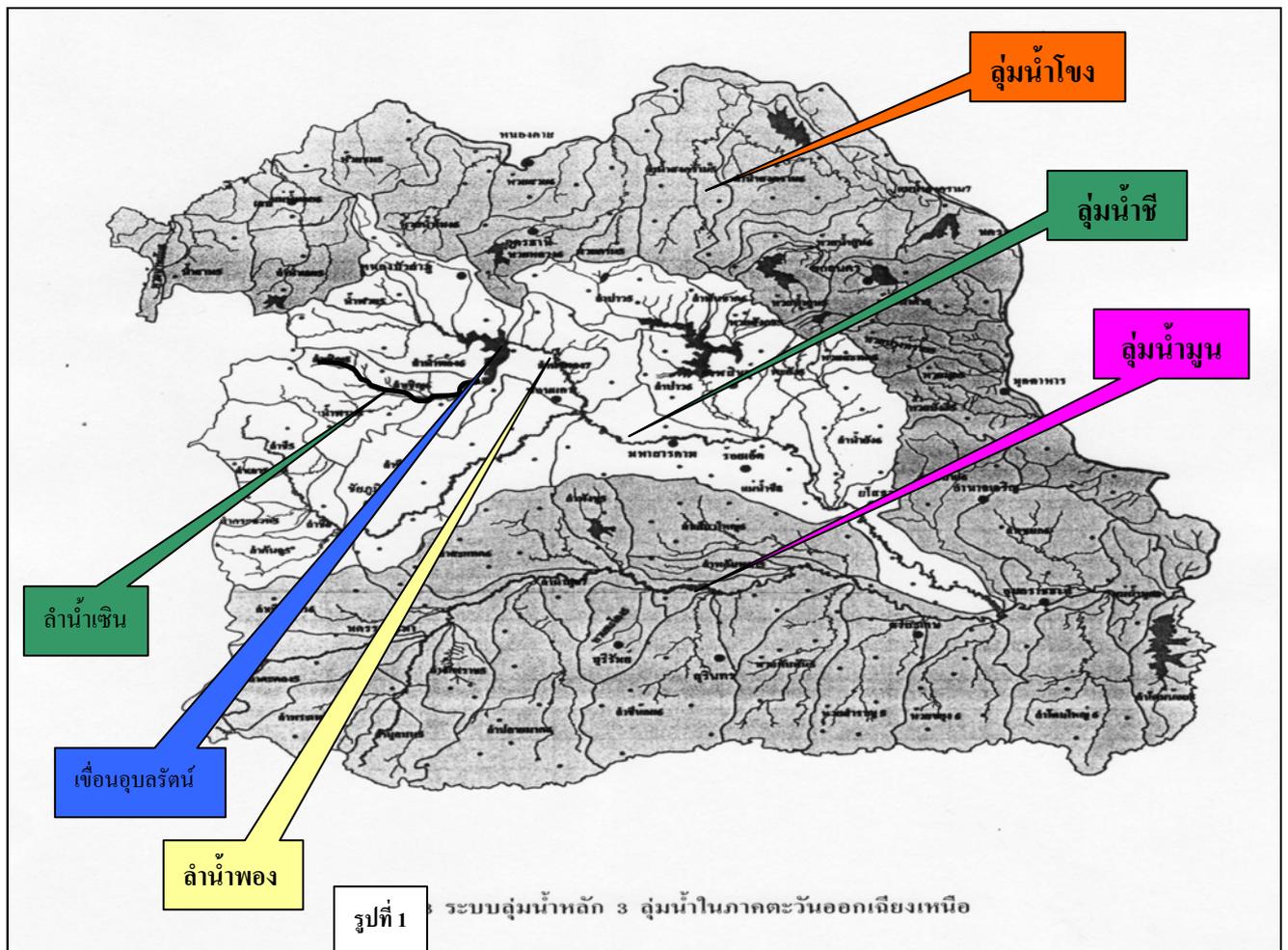
บทที่ 1

สภาพทั่วไปของกลุ่มน้ำเขินตอนต้น

1.1 สภาพทั่วไปของกลุ่มน้ำเขิน

กลุ่มน้ำเขินเป็นกลุ่มน้ำขนาดกลางและเป็นกลุ่มน้ำสาขาสำคัญของกลุ่มน้ำพอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มน้ำชี และกลุ่มน้ำมูลตามลำดับ ตามความหมายเดิมของคำว่า “เขิน” ในภาษาอีสานแปลว่า “ป็น” หรือ “ร้อน” ดังนั้น น้ำเขินจึงหมายถึงลักษณะการไหลของน้ำจากพื้นที่สูงแล้วตกลงมาสู่ข้างล่าง ซึ่งหากพิจารณาตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่บริเวณต้นน้ำแล้วจะพบว่าน้ำเขินมีแหล่งต้นน้ำอยู่ในบริเวณเทือกเขาเพชรบูรณ์ ประกอบด้วยภูเขาสูงระหว่าง ภูถ้ำใหญ่ ภูผาแดง ภูผาลังกง เกวียน และภูด่านอีป้อง ซึ่งปัจจุบันได้ประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว โดยมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางเฉลี่ยตั้งแต่ 500 – 600 เมตรขึ้นไป

แผนที่ 1.1 แสดงพื้นที่กลุ่มน้ำ 3 กลุ่มน้ำหลักในภาคอีสานของ ชี มูล

1.2 ระบบนิเวศน์ของกลุ่มน้ำเขิน

พื้นที่กลุ่มน้ำเขินมีพื้นที่รับน้ำทั้งสิ้น 2,911 ตารางกิโลเมตร (หรือประมาณ 1,819,435 ไร่) มีความยาวตลอดสายน้ำประมาณ 177 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ 8 อำเภอ 3 จังหวัด โดยมีพื้นที่ต้นน้ำอยู่เขตอำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ ไหลผ่านอำเภอคอนสาร อำเภอภูผาม่าน อำเภอชุมแพ อำเภอภูเขียว อำเภอบ้านแท่น และอำเภอหนองเรือ แล้วไหลบรรจบลำน้ำพองในเขตอำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น โดยคำว่า “เขิน” เป็นภาษาท้องถิ่น หรือ ภาษาทางราชการเรียกว่า “เขิญ”

สำหรับบริเวณลำน้ำเขินตอนต้นมีพื้นที่ครอบคลุม 3 อำเภอ 4 ตำบล ได้แก่ อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น มีความยาวตลอดลำน้ำประมาณ 93 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ 727 ตารางกิโลเมตร โดยไหลผ่านชุมชนและพื้นที่การเกษตรของชาวบ้านในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยมีลำน้ำสาขาหลัก ดังนี้

ลำห้วยจวนและห้วยปลาหลด ไหลมาจากภูค้อ ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์

ลำห้วยทางช้างไหลลงห้วยตะหวัก และไหลมาเป็นลำน้ำเขิน ที่เรียกว่าขุนเขิน จากภูเข็อันของสันแป้นน้ำ

ห้วยมด ไหลมาจากภูหลังกงเกวียนในเขตอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว พื้นที่อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์

ห้วยตาดฟ้า มีความยาวตลอดลำน้ำประมาณ 20 กิโลเมตร มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาภูเปือย มีลำห้วยตาดหมอกเป็นลำน้ำสาขาสำคัญ ผ่านบ้านตาดฟ้า-ดงสระคร่าน บ้านดงมะไฟ และเป็นลำน้ำกั้นเขตการปกครองระหว่าง จังหวัดขอนแก่น และ จังหวัดเพชรบูรณ์ โดยมาบรรจบลำน้ำเขินในพื้นที่บ้านห้วยสนามทราย ตำบลโคกมน อำเภอน้ำหนาว และบ้านห้วยทรายทอง ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งมีลำน้ำสาขาย่อย เช่น ห้วยตาดหมอก เป็นต้น

ห้วยสนามทราย มีต้นน้ำในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์เช่นกัน โดยจะไหลมาบรรจบน้ำเขินที่บริเวณบ้านห้วยสนามทรายและห้วยทรายทอง

ห้วยซุ หรือภาษาราชการเรียกว่า “สุ” เป็นลักษณะลำน้ำ 2 สายมาปะทะกัน มีต้นกำเนิดจากป่าภูหลุมควน แบ่งเป็น 2 สาย คือ ห้วยซุน้อย และ ลำห้วยสุ ไหลมาบรรจบลำน้ำเขินในพื้นที่บ้านวังมน ตำบลวังสวาป อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ความยาวตลอดสายน้ำ ประมาณ 40 กิโลเมตร ลำห้วยสุ ถือเป็นลำน้ำสาขาสำคัญของลำน้ำเขิน โดยมีพื้นที่รับน้ำอยู่ทางด้านทิศใต้ของลำน้ำเขินตอนต้น แหล่งน้ำที่สำคัญมาจาก ภูซุน้อย ภูรวก และภูโคก ทั้งนี้ลำห้วยสุตลอดลำน้ำมีลำห้วยสาขาที่สำคัญ ได้แก่ ห้วยซุ ห้วยหินฝน ห้วยอี่ป่อง ห้วยโปร้ง ห้วยบักเหมียน ห้วยชำปลาแก้ง ห้วยชำปากกล้วยหัก ห้วยชำเครือบักบัว ห้วยซุน้อย ห้วยชำวังแล้ง ห้วยชำหินโงน ห้วยชำกกหาด ห้วยบักพับ ห้วยชำหัวกวาง เป็นต้น

ห้วยสังชะยวน ซึ่งไหลมาจากบริเวณอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น มาบรรจบลำน้ำเซินที่บริเวณบ้านทุ่งพระ ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และบ้านนาท่าลี่ ตำบลวังสวาป อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น

ห้วยวังปลาก้วน มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาภูซำผักหนาม ปัจจุบัน ประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง สายน้ำสาขาหลักของห้วยวังปลาก้วนมีลักษณะเป็นน้ำออกเขา ได้แก่ น้ำลอดเขาถ้ำเจิบ (วัดถ้ำสวงโป) ธารน้ำลอดห้วยอิมืด และห้วยหินแห่ (ห้วยหินแแร่) ผ่านบ้านวังปลาก้วน บ้านน้ำอุ่น (น้ำผุดน้ำอุ่นไหลลงห้วยวังปลาก้วน) ผ่านบ้านนาวงเดือน บ้านนาเลา ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และแยกออกเป็น 2 สาย ไหลผ่านทุ่งนาและพื้นที่ทำการเกษตรกรรมและผ่านชุมชนต่างๆ ของชาวอำเภอคอนสารจนไปบรรจบลำน้ำเซินที่บ้านห้วยแล้ง ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

น้ำผุด ซึ่งเป็นจุดกำเนิดของ ลำห้วยสายเล็ก สายน้อย ที่เกิดจากน้ำผุดต่างๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นตาน้ำและเป็นแหล่งกำเนิดของลำน้ำเซินด้วยเช่นกัน โดยน้ำผุดเหล่านี้จะกระจายกันอยู่ทั่วไปในเขตลุ่มน้ำเซินตอนต้น อาทิ น้ำผุดพุ่น้ำร้อน น้ำผุดซำขมผาด น้ำผุดซำผักหนาม น้ำผุดนาเลา น้ำผุดพุหินลาด น้ำผุดน้ำอุ่น น้ำผุดซำภูทอง น้ำผุดทับลาว น้ำผุดนาวงเดือน น้ำผุดซำขมภู น้ำผุดป่าขาคม เป็นต้น ซึ่งน้ำผุดต่างๆ นี้จะมีน้ำไหลตลอดปี

1.3. ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของลุ่มน้ำเซิน

หากจำแนกพื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น ตามสภาพทางภูมิศาสตร์สามารถแบ่งได้เป็น 4 เขต หลักๆ ได้แก่

เขตพื้นที่สูง ได้แก่ พื้นที่บริเวณต้นน้ำเซิน ซึ่งเป็นเขตภูเขาสูงสลับซับซ้อน ของ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดเพชรบูรณ์ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น บางส่วน จะมีลักษณะเป็นภูเขาหินปูนสลับกับภูเขาหินทราย มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ตั้งแต่ 300 เมตรขึ้นไป นอกจากนี้บริเวณดังกล่าวยังมีลักษณะของระบบนิเวศน้อยย่อยของพื้นที่ เช่น ที่ราบหุบเขา หลุบ ควน เป็นต้น และถือได้ว่าเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญของลำน้ำเซิน โดยสภาพพื้นที่ได้ถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติภูผาม่าน ในปี พ.ศ. 2515 ซึ่งต่อมาได้ประกาศเป็นเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านและอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ส่วนในเขต อ.คอนสาร ได้ประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติภูซำผักหนามในปีพ.ศ. 2516 เนื้อที่ 290,000 ไร่ และต่อมาในปี พ.ศ. 2539 ได้ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง รวมทั้งการกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำตามมติคณะรัฐมนตรีเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1 เอ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ดังกล่าวก็ยังมีชุมชนอาศัยอยู่และเป็นพื้นที่ทำมาหากินของชาวบ้านเรื่อยมา ส่งผลให้เกิดปัญหา ข้อพิพาทในเรื่องการจัดการทรัพยากรมาอย่างต่อเนื่องทั้งระหว่างรัฐกับประชาชน รัฐกับเอกชน และเอกชนกับประชาชน อาทิ กรณีการประกาศเขตป่าอนุรักษ์

ทับที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของชุมชน กรณีการขอประทานบัตรเพื่อประกอบการอุตสาหกรรมเหมืองหินชนิดอุตสาหกรรมหินปูนเพื่อการก่อสร้าง กรณีการถูกจำกัดสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ป่าตามกฎหมาย เป็นต้น

พื้นที่หุบเขา ลักษณะพื้นที่จะเป็นพื้นที่ที่อยู่ติดแหล่งน้ำ เช่น ห้วยตาดฟ้า ห้วยสนามทราย ลำห้วยสุ ห้วยวังปลาแก้ว หรือลำน้ำเขิน เป็นต้น โดยจะเป็นพื้นที่กั้นชนซึ่งเป็นรอยต่อระหว่างที่ทำกินและเขตป่าสงวนแห่งชาติหรือเขตป่าอนุรักษ์ต่างๆ ซึ่งชาวบ้านได้จับจองใช้ประโยชน์เป็นที่ดินทำกินของชาวบ้านมาอย่างต่อเนื่อง โดยจะเป็นพื้นที่ทำการเกษตร เช่น ไร่อ้อย พริก ข้าวโพด และพืชไร่ชนิดต่างๆ เป็นต้น

สภาพของพื้นที่หุบเขาจะมีความอุดมสมบูรณ์ของดินสูง เหมาะแก่การทำการเกษตร ทั้งนี้เนื่องจากเป็นแหล่งรองรับการพัดพาของตะกอนดินที่ไหลลงมาจากภูเขา ทำให้ชาวบ้านเข้าจับจองทำกินดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

เขตพื้นที่ราบลอนคลื่น (พื้นที่โคกหรือดอน) พื้นที่ส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณตอนกลางและตอนปลายของกลุ่มน้ำซึ่งจะอยู่ในเขต อำเภอคอนสาร อำเภอภูผาม่าน บางส่วน อำเภอชุมแพ อำเภอหนองเรือ อำเภอภูเขียว อำเภอบ้านแท่น โดยจะทอดตัวลงมาจากพื้นที่ภูเขาในเขตอำเภอคอนสารขนานไปกับแนวของลำน้ำเขิน ส่วนใหญ่การใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้านในพื้นที่ดังกล่าว จะเป็นพื้นที่ทำการเกษตร เช่น ทำนา ไร่อ้อย พริก ข้าวโพด และพืชไร่ชนิดต่างๆ เป็นต้น โดยสภาพของพื้นที่ในบริเวณพื้นที่โคก ดอน โนน นั้นส่วนใหญ่จะประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตร ประกอบกับเป็นพื้นที่สูงและเป็นดินลูกรังจึงไม่สามารถกักเก็บน้ำได้

พื้นที่ราบลุ่ม มีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำต่อเนื่องจากที่ราบลอนคลื่นลาดเทลงสู่ลำน้ำเขินในอดีตรอบบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่ป่าทามที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำ และมีแหล่งน้ำธรรมชาติ (เช่น หนอง กุด เป็นต้น) กระจายอยู่ทั่วไปตลอดลำน้ำ พื้นที่ลักษณะนี้จะมีอยู่ในเขตลำน้ำเขินตอนกลางและตอนปลาย พื้นที่อำเภอคอนสาร อำเภอภูผาม่านบางส่วน และในเขตอำเภอชุมแพ อำเภอหนองเรือ อำเภอภูเขียว อำเภอบ้านแท่น เป็นส่วนใหญ่ ในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงสภาพการทำประโยชน์เป็นพื้นที่เพื่อทำการเกษตรริมลำน้ำเขิน ก่อให้เกิดการพังทลายของตลิ่งและทำให้พื้นที่ป่าทามลดปริมาณลงอย่างมาก

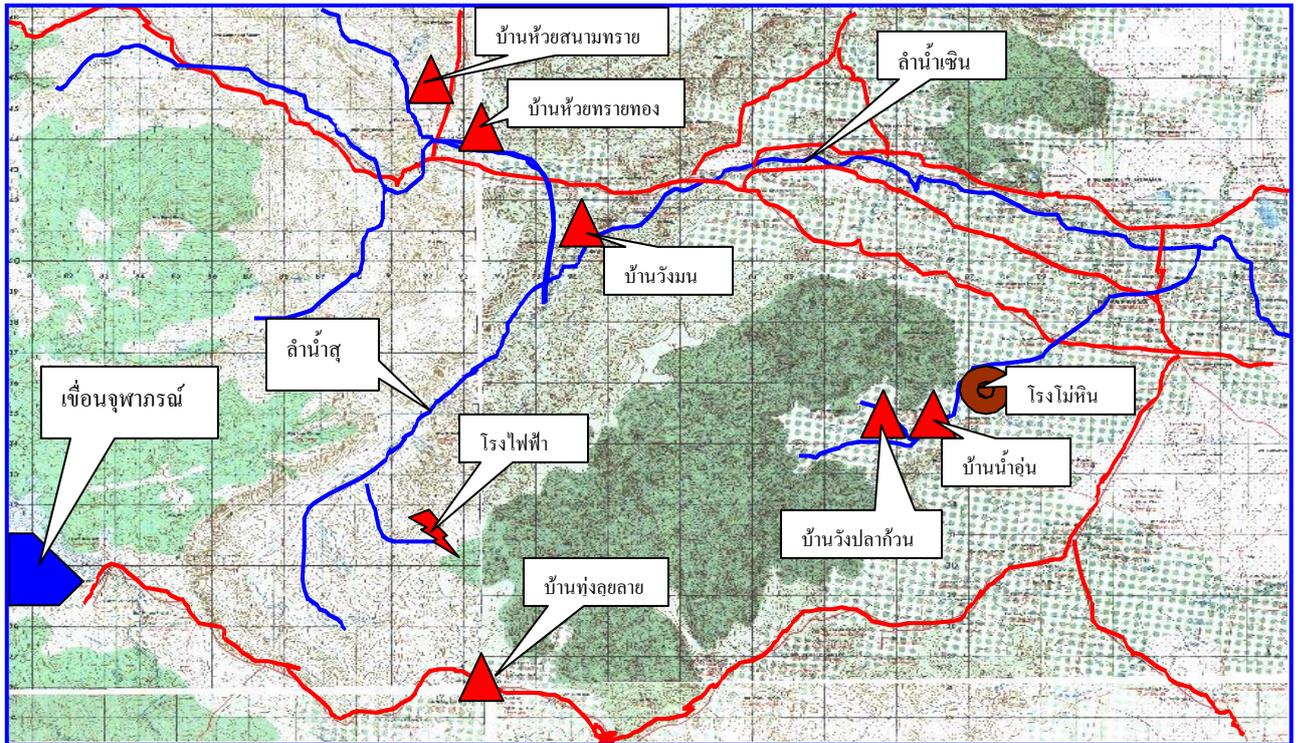
หากกล่าวเฉพาะพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มน้ำเขิน ถือได้ว่าเป็นเขตนิเวศน์ที่มีความสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านสิ่งแวดล้อมที่เป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ยังคงสภาพของความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งนี้จากการศึกษาและดำเนินการของโครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (NREM) ซึ่งเป็นความร่วมมือระหว่างกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยบรรจุพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน เป็นส่วนหนึ่งของโครงการนำร่องเพื่อการวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแบบผสมผสาน (เป็นไปตามมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 16 พฤศจิกายน 2536 เรื่อง แผนปฏิบัติการจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำตัวอย่าง (ลุ่มน้ำแม่แตง เขิน และคลองยัน) และมติคณะรัฐมนตรีวันที่ 21 พฤษภาคม 2539 เรื่อง แผนปฏิบัติการจัดการประชากรที่อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ทั้งสามลุ่มน้ำ) ที่ได้ดำเนินงานศึกษาในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น เนื้อที่ 727 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด 3 อำเภอ ได้แก่ อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อกำหนดกรอบแผนงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน ซึ่งไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก เนื่องจากการดำเนินการขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน อย่างไรก็ตาม ด้วยความสำคัญของพื้นที่บริเวณต้นน้ำเขิน ทั้งในฐานะทางนิเวศวิทยาที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ทำให้หลายหน่วยงาน ทั้งภาครัฐ และเอกชนเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องดำเนินการบริหารจัดการทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าวให้เกิดประสิทธิภาพต่อไป ซึ่งหากพิจารณาจากสถานการณ์ปัญหาปัจจุบัน และแนวโน้มที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ถือได้ว่าอยู่ในภาวะที่สุ่มเสี่ยงต่อการเกิดภาวะวิกฤตด้านสิ่งแวดล้อม และความขัดแย้งในพื้นที่ที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรทั้งระหว่างรัฐ เอกชน และประชาชน

1.4 อาณาเขตและขอบเขตของลุ่มน้ำเขินตอนต้น

- ทิศเหนือ** จรด สันปันน้ำ ลุ่มน้ำพาง และลุ่มน้ำพอง โดยอาศัย สันปันน้ำบริเวณภูเขา ปงอัน เขาภูเปือย ภูตาดฟ้า ภูฮี ภูป่าไผ่ ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตพื้นที่ อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ และอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น
- ทิศใต้** จรด สันปันน้ำลุ่มน้ำพรมตอนต้น บริเวณภูค้อ ภูหลังงกระวียน ภูผาจิก ภูหลุมควน เขาตาดฟ้า และบางส่วนของภูซำผักหนาม ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขต อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ
- ทิศตะวันออก** จรด สันปันน้ำของห้วยทรายบริเวณภูเปือย ภูหินกอง ภูผาหลุมเหล็ก ภูผาลำไ้ ภูผาม่าน สันปันน้ำของภูซำผักหนาม ส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตอำเภอภูผาม่าน และอำเภอคอนสาร
- ทิศตะวันตก** จรด สันปันน้ำลุ่มน้ำดุก และห้วยขอนแก่นของลุ่มน้ำป่าสัก โดยอาศัยสันปันน้ำเขาผาแดง ภูค้อ ภูยอไฮ้ และภูถ้ำใหญ่ เป็นแนวเขตลุ่มน้ำ อยู่ในพื้นที่ อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์

แผนที่ 1.2 แสดงลักษณะทางภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำเขินตอนต้น

ปัจจุบัน กระทั่งเมื่อปี พ.ศ. 2503 เมืองคอนสารได้ยกฐานะเป็นอำเภอคอนสารจังหวัดชัยภูมิ (ที่มา : ปรับปรุงจากเอกสารแผ่นพับอำเภอคอนสาร (ม.ป.พ))

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่หมื่นอร่ามกำแพงจะมาตั้งถิ่นฐานบ้านเมือง ประมาณ 200-1,000 ปีมาแล้ว ที่แห่งนี้เคยมีคนอยู่อาศัยและทำมาหากินก่อนแล้ว แต่ร้างไปจะด้วยเหตุผลอะไรไม่ทราบได้ เพราะมีซากปรักหักพังและถาวรวัตถุหลงเหลือให้เห็นอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น แท่นก่อด้วยอิฐสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีใบเสมารายรอบทั้ง 8 ทิศ พระพุทธรูปปรางมารวิชัยก่ออิฐถือปูน ขนาดหน้าตัก 1.80 เมตร สูง 2.73 เมตร แท่นที่ก่อด้วยอิฐและใบเสมาที่บ้านปากช่อง ตำบลห้วยยาง อุโมงค์ก่อด้วยอิฐ รูปนารสิงห์สลักด้วยหินที่วัดป่าไร่ตำบลคอนสาร (ปัจจุบันสลายไปแล้ว) และพระพุทธรูปที่ทำด้วยไม้ครึ่ง ดิน เขา งา เงิน ทอง และทองคำ ซึ่งมีอยู่ตามถ้ำต่างๆ เช่น ถ้ำพระ บ้านปากช่อง ถ้ำเจิบ บ้านน้ำอุ่นและที่อื่นๆ อีกหลายแห่ง รวมทั้งภาพเขียนสีบริเวณปากถ้ำวัดถ้ำขาม และถ้ำฮวงโป บ้านน้ำอุ่น ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสารจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งสะท้อนให้เห็นพัฒนาการในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้นตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ มาถึงยุคประวัติศาสตร์ในสมัยทวาราวดี จนกระทั่งมีการอพยพมาจากเมืองนครไทยในกรุงรัตนโกสินทร์

ปัจจุบันประชากรในลุ่มน้ำชีแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือกลุ่มที่มีเชื้อสายมาจาก อำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลกและ อำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นกลุ่มที่เข้ามาตั้งรกรากสร้างบ้านแปลงเมือง ซึ่งประชากรกลุ่มนี้จะเรียกตัวเองว่า “ไทคอนสาร” ส่วนประชากรอีกกลุ่มหนึ่งจะเป็นกลุ่มที่อพยพมาจากถิ่นอื่นเพื่อมาบุกเบิกที่ทำกินในภายหลัง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นประชากรไทยอีสานจากจังหวัดต่างๆ ซึ่งจะถูกเรียกว่า “พวกลาว” หรือ “ไทล้ง”

ตารางที่ 1.1 ประชากรในลุ่มน้ำชีตอนต้น จำแนกเป็นตำบล

ที่	ตำบล	หมู่บ้าน	ประชากร			หมายเหตุ
			ชาย	หญิง	รวม	
1	ต.โคกมน อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์	6	1,600	1,524	3,124	*1 หมู่บ้าน
2	ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	11	3,312	3,216	6,528	*2 หมู่บ้าน
3	บ้านวังมน ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	1	327	250	577	*1 หมู่บ้าน
4	ต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	7	3,249	3,198	6,447	*1 หมู่บ้าน
5	ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	9	2,756	2,741	5,497	*1 หมู่บ้าน
รวม	4 ตำบล 3 อำเภอ 3 จังหวัด	34	11,244	10,929	22,218	6

ที่มา ; ข้อมูลทะเบียนราษฎรอำเภอคอนสาร,อำเภอ น้ำหนาว,และอำเภอวังสวาป,2548

หมายเหตุ * จำนวนหมู่บ้านเป้าหมายในการศึกษาวิจัย

1.6 วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนลุ่มน้ำเขิน

ภาษาที่ใช้จะมี 2 ภาษา คือภาษาท้องถิ่นที่ชาวบ้านใช้ทั่วไป ได้แก่ ภาษาไทคอนสาร และภาษาอีสาน (ภาษาลาว) ในด้านความเชื่อของชุมชนในลุ่มน้ำเขินสามารถจำแนกออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ความเชื่อในพระพุทธศาสนา และความเชื่อทั่วไปเกี่ยวกับจิตวิญญาณ หรือเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น เชื่อในโหราศาสตร์ หมอดู เชื่อในไสยศาสตร์ ภูตผี ตาปู่ เจ้าป่า เจ้าเขา เจ้าพ่อ เชื่อระบบอาวูโส เชื่อผู้เฒ่าผู้แก่ และผู้นำทางจิตวิญญาณ เช่น พ่อจ๋า แม่จ๋า เชื่อในข้อห้าม หรือ คะลำ เป็นต้น ดังนั้นในแต่ละชุมชนจึงต้องมีผู้นำประเพณีอยู่ในชุมชนแทบทุกทุกชุมชน (ชุมชนเก่าที่เป็นไทคอนสาร)

ประเพณีพิธีกรรมในท้องถิ่น ในแถบลุ่มน้ำเขินตอนต้นมีประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่มคือประเพณีบุญเดือน 4 หรือตรุษไทย ประเพณีบุญเดือนหก หรือประเพณีเลี้ยงเดือนเลี้ยงปีซึ่งเป็นประเพณีที่มีใน เขตอำเภอคอนสาร และอำเภอภูผาม่าน ส่วนประเพณีอื่นๆ เช่น บุญเดือนสาม ความเชื่อถือใน ฮีตบ้าน ครองเมือง ประเพณีงานบวช งานศพ งานสู่ขวัญต่างๆ เหมือนกับประเพณีชาวไทยอีสานทั่วไป กล่าวคือ จะมีประเพณีปฏิบัติตามฮีตสิบสอง คองสิบสี่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

เดือนอ้าย	บุญปีใหม่ บุญพระเข้ากรรม (ปริวาสกรรม)
เดือนยี่	บุญคุณลาน บุญเบิกบ้าน บุญคุ้ม
เดือนสาม	บุญข้าวจี
เดือนสี่	บุญผะเหวด
เดือนห้า	บุญสงกรานต์
เดือนหก	บุญเลี้ยงบ้านหรือเลี้ยงมเหศักดิ์ เลี้ยงปู่ตา
เดือนเจ็ด	บุญบั้งไฟ
เดือนแปด	บุญเข้าพรรษา
เดือนเก้า	บุญข้าวประดับดิน
เดือนสิบ	บุญข้าวสาก
เดือนสิบเอ็ด	บุญออกพรรษา แข่งเรือ ลอยกระทง
เดือนสิบสอง	บุญกฐิน

ในด้านวัฒนธรรม นอกจากจะมีวัฒนธรรมดังเช่นคนอีสานทั่วไปแล้ว ชุมชนในลุ่มน้ำเขินตอนต้นยังมีวัฒนธรรมการเล่นที่เป็นเอกลักษณ์มาตั้งแต่บรรพบุรุษ ได้แก่ การเล่นสะบ้า บุญเดือน

สาม บุญเดือนหก การเลี้ยงผีน้ำทำทุกปีในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนหก ส่วนประเพณีอื่นๆ เช่นเดียวกับไทยอีสานทั่วไป

1.7 ลักษณะสังคมของชุมชนลุ่มน้ำเซิน

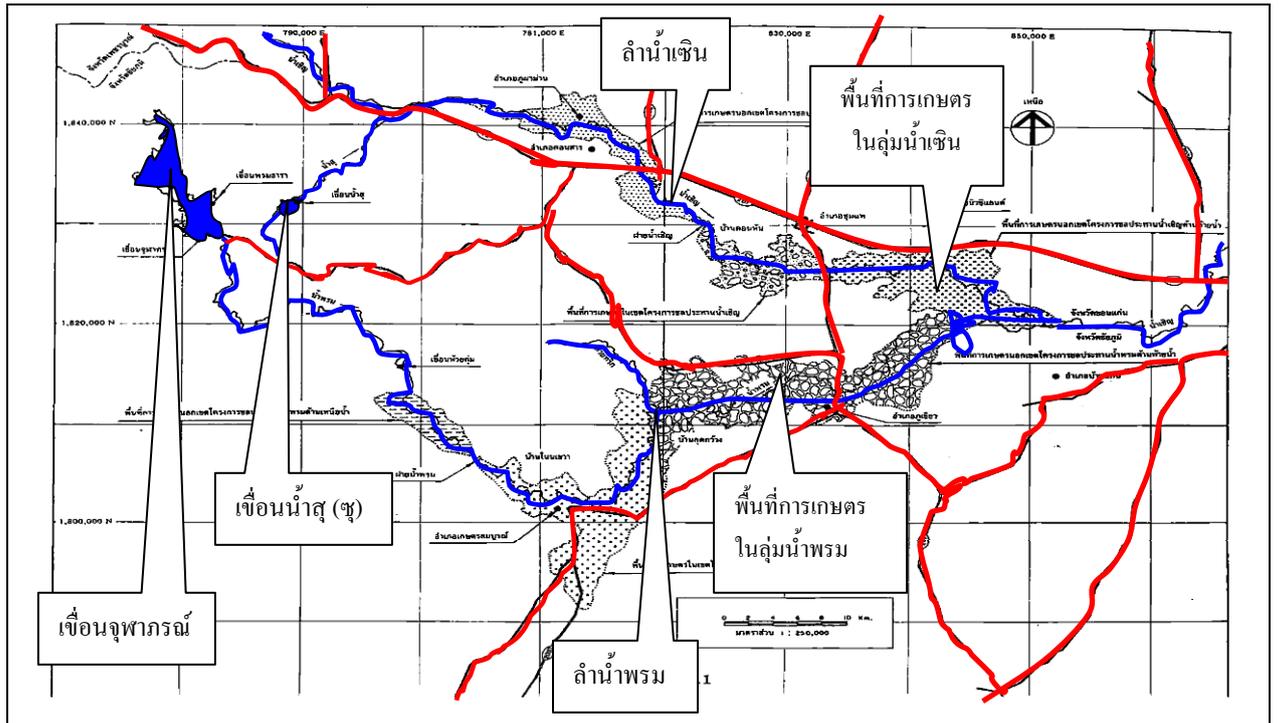
ลักษณะสังคมความเป็นอยู่โดยทั่วไปในอดีต ชาวบ้านจะอยู่กันแบบเรียบง่ายและพึ่งพาอาศัยกันและกันตามสังคมแบบเครือญาติหรือแบบพี่แบบน้อง มีอะไรก็มาแบ่งปันกัน หากมีคดีความหรือเกิดขัดแย้งกันก็จะให้ผู้เฒ่า ผู้แก่ที่ชาวบ้านในชุมชนเคารพนับถือมาคลี่คลายปัญหา ซึ่งก็ไม่มีคดีหนักหนาอะไร หากใครได้อาหารป่ามา ก็จะเรียกมาทำกินด้วยกัน ดังมีคำกล่าวที่ว่า “แกงหม้อเดียว กินได้ทั้งปี” การทำการผลิตใช้วิธีการเอาแรงกัน ทำอะไรก็ทำตามกัน ตามสายเครือญาติ ตามระบบอาวุโส (เจ้าโคตร) หรือเรียกผู้เฒ่า ผู้แก่ ว่า “ไซ่น” หรือ “ตุ้” ซึ่งคำบอก คำกล่าวของเจ้าโคตรจะมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของลูกหลานในการดำรงชีวิต และการเลือกถิ่นที่อยู่ การประกอบอาชีพ แม้แต่การเลือกคู่ครองของหนุ่มสาวด้วย

1.8 เศรษฐกิจ และการประกอบอาชีพ

ระบบเศรษฐกิจของคนในชุมชนตั้งแต่อดีตจะเป็นในรูปแบบของการหาอยู่หากิน หากเหลือจากการกินและใช้ในครอบครัว ก็จะนำไปขายซึ่งจะใช้ฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่เป็นตัวกำหนด เช่น ที่ดินที่เป็นที่ราบเหมาะกับการเพาะปลูกข้าวค่อนข้างจะมีน้อยคิดเป็นร้อยละ 40 ของพื้นที่การเกษตร ส่วนใหญ่จะเป็นที่ลาดตามไหล่เขาซึ่งก็จะใช้ทำไร่ เช่น ข้าวโพด ถั่วต่างๆ คิดเป็นร้อยละ 80 ของพื้นที่การเกษตร ส่วนการประกอบอาชีพของชาวบ้านในบริเวณลุ่มน้ำเซินตอนต้นส่วนใหญ่จะเป็นการทำการเกษตรเป็นหลักไม่ว่าจะทำนา ทำไร่ ทำสวน และหลังจากฤดูทำการเกษตรก็จะรับจ้างในภาคการเกษตร และเก็บหาของป่าตามฤดูกาล โดยแต่ละครอบครัวก็จะมีที่ทำกินไม่ว่า ที่ทำนา ที่ทำไร่ และที่สวน ให้ทำการเกษตรหมุนเวียนกันตลอดปีแต่ปัญหาคือแต่ละครอบครัวจะมีพื้นที่การเกษตรไม่มาก และมีวิถีการพึ่งพิงใช้ประโยชน์จากของป่าแทบทั้งสิ้น ซึ่งสะท้อนความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศลุ่มน้ำเซินได้เป็นอย่างดี ดังคำกล่าวเป็นฉายาว่า “เมืองคอนสารอุดมสมบูรณ์หลาย คนขึ้นคร้านนอนอยู่กะไต้กิน” โดยสามารถจำแนกกลุ่มอาชีพเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ

1. เกษตรกรรม (ทำไร่ ทำสวน ทำนา)	80%	ของจำนวนประชากร
2. รับจ้าง (ในและนอกภาคการเกษตร)	15%	ของจำนวนประชากร
3. อาชีพอื่นๆ (เช่น เก็บหาของป่า)	5%	ของจำนวนประชากร

แผนที่ 1.4 แสดงพื้นที่ทำการเกษตรในพื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น

ที่มา : ปรับปรุงจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2537

หากพิจารณาถึงพัฒนาการทางการผลิตของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำจีน จะเห็นการเปลี่ยนแปลงหลักๆ อยู่ 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2510 การดำรงชีพของชาวบ้านจะมุ่งเน้นการหาอยู่หากิน และการเอ็ดอยู่เอ็ดกิน เป็นด้านหลัก ปัจจัยภายนอก ทั้งกฎหมาย นโยบายรัฐ เทคโนโลยีทางการผลิตยังไม่ถึงชุมชน ช่วงปี พ.ศ. 2510 - 2525 รูปแบบและวิธีการผลิตของชาวบ้านเริ่มมีการปรับเปลี่ยนขึ้น โดยมีปัจจัยมาจากนโยบายการส่งเสริมระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกของรัฐ ในช่วงดังกล่าวรัฐมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในหลายด้าน เช่น การพัฒนาถนนสายหล่มสัก - ชุมแพ การก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ เป็นต้น และในช่วงปี พ.ศ. 2526 - ปัจจุบัน กล่าวได้ว่าวิธีการผลิตของชาวบ้านได้พัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน กระบวนการผลิตทั้งหมดต้องพึ่งปัจจัยจากภายนอกเป็นหลัก นับตั้งแต่ก่อนเริ่มการผลิต ระหว่างการผลิต และหลังการผลิต มีเพียงปัจจัยบางตัวที่ยังคงเป็นของเกษตรกร เช่น ที่ดิน แรงงาน เป็นต้น ซึ่งสถานการณ์ดังกล่าวมีแนวโน้มต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพการถือครองที่ดินของเกษตรกรในอนาคต

1.9 ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม

พื้นที่ลุ่มน้ำจีนตอนต้นถือได้ว่าเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรธรรมชาติแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อีกทั้งมีความสำคัญต่อระบบนิเวศน์ เนื่องจากเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของแม่น้ำสายหลักในพื้นที่ภาคอีสาน จากรายงานผลการศึกษารอบแผนงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนลุ่มน้ำจีน (จังหวัด

เพชรบูรณ์ ชัยภูมิ ขอนแก่น) พบว่า มีการจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักในเขตลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น ดังนี้

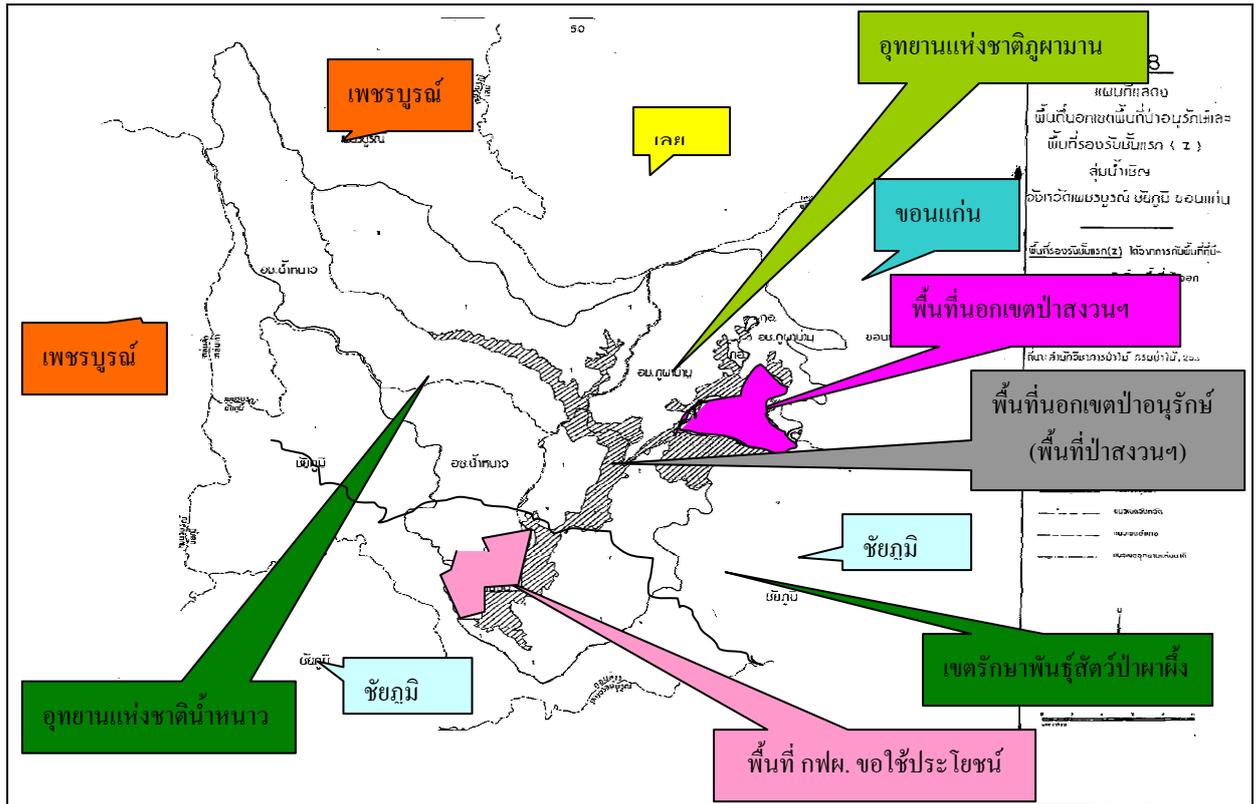
ตารางที่ 1.2 : แสดงการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ที่ดิน ป่าไม้ ในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น

ประเภทการใช้ที่ดิน	อำเภอน้ำหนาว		อำเภอภูผาม่าน		อำเภอกอนสาร		รวม	
	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ						
ป่าสมบูรณ์	113,866	25.06	54,207	11.99	154,069	31.80	322,142	68.79
ป่าเสื่อมโทรม	38,032	8.37	3,544	0.79	16,341	3.37	57,917	12.52
พื้นที่เกษตรและอื่นๆ	30,006	6.63	34,760	7.65	20,056	4.42	84,822	18.69
รวม	181,904	39.13	92,511	19.89	190,466	40.97	464,881	100.00

ที่มา : ปรับปรุงจากรายงานผลการศึกษารอบแผนงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนลุ่มน้ำเขื่อน (จังหวัดเพชรบูรณ์ ชัยภูมิ ขอนแก่น) , 2540

จากตารางการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ที่ดิน ป่าไม้ ในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นจะเห็นได้ว่าพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ป่าไม้ จำแนกเป็นป่าสมบูรณ์ คิดเป็นร้อยละ 68.79 และป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม คิดเป็นร้อยละ 12.52 ในส่วนพื้นที่การเกษตรและอื่นๆ นั้นค่อนข้างจะมีน้อยคิดเป็นร้อยละ 18.69 เท่านั้น และพื้นที่ป่าสมบูรณ์และป่าสงวนเสื่อมโทรมจะเป็นพื้นที่ในอำนาจการจัดการของรัฐ เช่น ประกาศเป็นป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ และให้ ออป.ปลูกสร้างสวนป่าหรือให้บริษัทเอกชนเข้าใช้ประโยชน์ ทั้งการสัมปทานระเบิดและย่อยหิน การทำแปลงสาธิตการปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น

แผนที่ 1.5 แสดงเขตที่ดินประเภทต่างๆ ในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น

ที่มา : ปรับปรุงจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2537

1.10 บทสรุป

โดยสรุปแล้วพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำชีน ถือได้ว่าเป็นเขตนิเวศที่มีความสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านสิ่งแวดล้อมที่เป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ยังคงสภาพของความอุดมสมบูรณ์ และความหลากหลายทางธรรมชาติ ประกอบกับสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความหลากหลายของพื้นที่ โดยบริเวณต้นน้ำเป็นเทือกเขาสูงสลับซับซ้อนสลับกับที่ราบในหุบเขา พื้นที่โคก ดอน และที่ราบลุ่ม ซึ่งเหมาะกับการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำมาหากินของมนุษย์ ซึ่งจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาแล้วนั้น บริเวณพื้นที่ต้นน้ำชีนมีพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาอย่างยาวนานก่อนยุคประวัติศาสตร์

ด้วยความสำคัญของพื้นที่บริเวณต้นน้ำชีนดังกล่าวข้างต้น ทำให้หลายหน่วยงาน ทั้งภาครัฐและเอกชนเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องดำเนินการบริหารจัดการทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าวให้เกิดประสิทธิภาพต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม การดำเนินการที่ผ่านมายังขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน ทั้งในการร่วมคิด การตัดสินใจ และการศึกษาที่ชัดเจนในการกำหนดแผนการบริหารจัดการทรัพยากรของรัฐ

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำชีนตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

ที่สอดคล้องต่อวิถีชีวิตและความต้องการของพื้นที่และชุมชน จึงทำให้เกิดผลกระทบ และปัญหาข้อพิพาทระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับราษฎรในพื้นที่กระทงปัจจุบัน

บทที่ 2

สภาพปัญหาและสาเหตุที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเซิน

2.1 ภาพรวมปัญหาลุ่มน้ำเซิน

ลุ่มน้ำเซินเป็นลุ่มน้ำขนาดกลางเป็นลำน้ำสาขาของลำน้ำพองและลำน้ำชีตามลำดับ มีพื้นที่รับน้ำอยู่ระหว่าง 500 – 10,000 ตารางกิโลเมตร โดยลุ่มน้ำเซินมีพื้นที่ทั้งสิ้นประมาณ 2,911 ตารางกิโลเมตร มีน้ำไหลตลอดฤดูฝนนาน 7 – 12 เดือน (ประกอบ วิโรจนัญญ และฤกษ์ชัย ศรีวรรมาศ ,2543) โดยมีแหล่งต้นน้ำที่เกิดจากเทือกเขาเขาเพชรบูรณ์ บริเวณอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว โดยมีลำน้ำสาขาหลายสาย แต่ที่เป็นต้นน้ำเซินหรือขุนน้ำเซินตามที่ชาวบ้านท้องถิ่นที่อาศัยมานานกว่า 100 ปี ระบุไว้ คือตรงสันเขาแป้นน้ำบนยอดภูเขื่อน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาเพชรบูรณ์ ที่ทอดยาวจากทิศตะวันออกไปยังทิศตะวันตก

ลำน้ำเซินเป็นลำน้ำสำคัญที่ไหลหล่อเลี้ยงชุมชน 2 ฝั่งน้ำตลอดความยาวของลำน้ำ ได้ใช้อุปโภคบริโภคและการเกษตรกรรมเรื่อยมานับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยไหลผ่าน อำเภอ น้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น อำเภอคอนสาร อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ และลำน้ำพรมไหลมาบรรจบที่ อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ ต่อจากนั้นไหลผ่าน อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น และลงลำน้ำพอง และอ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ที่ อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น รวมความยาวตลอดลำน้ำประมาณ 270 กิโลเมตร มีพื้นที่รับน้ำทั้งสิ้น 1,819,435 ไร่ จำแนกเป็นพื้นที่ป่าไม้ 508,243 ไร่ พื้นที่ป่าเสื่อมโทรม 3,216 ไร่ ที่เหลือเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ที่อยู่อาศัย และใช้ประโยชน์อื่นๆ (สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ,2546)

พื้นที่ลุ่มน้ำเซินตั้งแต่บริเวณต้นน้ำจนถึงปลายน้ำจะมีกิจกรรมการใช้ประโยชน์ของชุมชนในรูปแบบต่างๆ มากมาย ทั้งในด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม อุปโภค บริโภค ทำให้เกิดปัญหาความไม่เป็นธรรมในการใช้ประโยชน์จากน้ำ และปัญหามลพิษทางน้ำ ซึ่งสามารถจำแนกลักษณะการใช้ประโยชน์ในลุ่มน้ำเซินตามเขตนิเวศน์ของพื้นที่ได้ดังนี้

2.1.1. พื้นที่ต้นน้ำ

เขตพื้นที่ตำบลทุ่งลุยลาย ตำบลห้วยยาง อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ ตำบลโคกมน อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์ และตำบลวังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่ร้อยละ 80 จะเป็นพื้นที่ภูเขาสูงสลับซับซ้อน ทั้งภูสันแปรที่เป็นเขาหินทรายและภูเขาหินปูน และเป็นลาดเชิงเขาลักษณะการทำประโยชน์ส่วนใหญ่จะทำไร่ ข้าวโพด เป็นหลัก ส่วนที่ราบที่เหมาะสมต่อการทำการเกษตรจะมีน้อย ซึ่งจะเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านมีการปรับพื้นที่เพื่อทำเกษตร จำพวกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด พริก มะเขือ ถั่ว

เหลือง และไม่เศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ยางพารา ลำไย มะขามหวาน เป็นต้น ทั้งนี้เกษตรกรส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ความเข้าใจต่อผลกระทบของการใช้สารเคมีและมีการส่งเสริมกันอย่างเข้มข้นจึงมีการใช้สารเคมีในระดับที่เข้มข้นเพื่อกำจัดวัชพืช และบำรุงพืชไร่ดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาสารเคมีตกค้างและไหลลงสู่ลำห้วยซึ่งเป็นสาขาของลำน้ำเซิน เช่น ลำห้วยสุ ห้วยตาดฟ้า ห้วยตาดหมอก ห้วยยาง ห้วยสังชะยวน เป็นต้น โดยสถานภาพแล้วพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นพื้นที่พิพาทที่ดินระหว่างรัฐและชาวบ้านตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ การประกาศเขตป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ การปลูกสร้างสวนป่าตามเงื่อนไขการสัมปทานตัดไม้ของบริษัทเอกชนและองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ทับซ้อนที่ดินทำกินของชาวบ้าน และในเขตภูเขาหินปูนก็มีการประกาศเป็นเขตแหล่งแร่หินปูนเพื่ออุตสาหกรรมก่อสร้างและมีการให้สัมประทานกับเอกชนในการระเบิดและย่อยหินตามมาในที่สุด

2.1.2. พื้นที่กลางน้ำ

บริเวณพื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอคอนสาร บางส่วนของอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น มีปัญหาเกี่ยวกับปริมาณน้ำไม่เพียงพอในภาคการเกษตรของเกษตรกร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูแล้ง เนื่องจากในบริเวณดังกล่าวมีโรงงานน้ำตาล 2 แห่ง คือ โรงงานน้ำตาลมิตรผลที่อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งโรงงานดังกล่าวใช้น้ำจากลำน้ำเซินในกระบวนการผลิตในปริมาณมหาศาล โดยการดึงน้ำไว้ในพื้นที่ที่โรงงานสร้างเป็นที่กักเก็บน้ำ นอกจากนี้การก่อสร้างยังปิดกั้นเส้นทางไหลของลำน้ำ ทำให้เกิดปัญหาน้ำไม่เพียงพอในพื้นที่ท้ายน้ำ และน้ำท่วมในฤดูฝน ดังเช่นบริเวณบ้านห้วยเดื่อ ตำบลไชยสอ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ที่โรงงานน้ำตาลภูเขียวก่อสร้างที่กักน้ำปิดกั้นบริเวณบางส่วนของลำน้ำเซิน เป็นต้น นอกจากนี้ในพื้นที่บริเวณดังกล่าวโดยส่วนใหญ่เกษตรกรได้หันมาปลูกอ้อยเป็นอาชีพหลัก และมีแนวโน้มจะเพิ่มพื้นที่ปลูกอ้อยมากขึ้นในอนาคต เนื่องจากมีการส่งเสริมจากโรงงานน้ำตาลอย่างหนักซึ่งก่อให้เกิดปัญหาการขยายพื้นที่เพาะปลูกทั้งที่เป็นที่ดินป่าไม้ ที่หัวไร่ปลายนา ที่ทำนาเดิม รวมทั้งมีการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้น ทำให้เกิดปัญหาการปนเปื้อนในที่ดินและแหล่งน้ำดังกล่าวมาแล้ว

2.1.3. พื้นที่ปลายน้ำ

เขตอำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น รัฐบาลได้นำร่องการพัฒนาระบบชลประทานแบบท่อภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ.2540-2544) ซึ่งกำหนดพื้นที่ดำเนินโครงการนำร่องจำนวน 50,000 ไร่ ในภาคอีสาน ใช้เวลาดำเนินการ 3 ปี (พ.ศ. 2540-2542) ในพื้นที่ตำบลบ้านฝื่อ อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น มีพื้นที่นำร่องจำนวน 3 โครงการ โดยการก่อสร้างมุ่งเน้นเพื่อพัฒนาระบบโครงข่ายส่งน้ำให้กับเกษตรกรในพื้นที่สูง และเพื่อสามารถทำเกษตรกรรมใน

ฤดูแล้งได้ โดยโครงการนำร่องใน 3 พื้นที่ ใช้เงินงบประมาณทั้งสิ้น 134,782,843 บาท โดยมีพื้นที่รับประโยชน์เพียง 6,155 ไร่ และมีสมาชิกผู้ได้ประโยชน์เพียง 513 คน อย่างไรก็ตาม การดำเนินการดังกล่าวประสบความสำเร็จไม่เพียงพอ เนื่องจาก ระบบชลประทานดังกล่าวไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของเกษตรกรและไม่มีการศึกษาลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ประกอบกับชลประทานแบบท่อไม่สามารถใช้ได้จริงเพราะเกิดปัญหาท่อแตก ท่อรั่ว และความไม่เข้าใจของชาวบ้านในการจัดเก็บค่าน้ำผ่านมิเตอร์ อีกทั้งเป็นโครงการที่ใช้งบประมาณสูงแต่ประโยชน์ที่ได้ไม่คุ้มทุน

จากสภาพปัญหาที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่ามีสาเหตุมาจากนโยบายส่งเสริมการเกษตรเพื่อการส่งออกในพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน ทั้งอ้อย ยางพารา ถั่วเหลือง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ทำให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพมาสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์ ซึ่งมีความต้องการใช้น้ำในปริมาณสูง ทำให้เกิดปัญหาการแย่งชิงน้ำ และปริมาณน้ำไม่เพียงพอ รวมทั้งปัญหามลพิษจากสารเคมีทางการเกษตร ทั้งในพื้นที่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ขณะเดียวกัน รัฐได้มีการพัฒนาระบบการบริหารจัดการน้ำ โดยการนำร่องชลประทานระบบท่อในพื้นที่ปลายน้ำ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ซึ่งทิศทางการดังกล่าวตั้งอยู่บนสมมติฐานการตอบสนองความต้องการ และเป้าหมายทางเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก โดยไม่ได้พิจารณาผลกระทบ และความคุ้มค่าในด้านอื่นๆ ทั้งการเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตของชุมชน สภาพแวดล้อม และความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เป็นต้น

2.2 พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ และชุมชนในลุ่มน้ำเขินในอดีตจากการสำรวจพุดคุย และสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้าน ทำให้เราเห็นว่าลุ่มน้ำเขินเป็นลำน้ำอีกสายน้ำหนึ่งที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชนโดยรอบเป็นอย่างมาก ในอดีตใช้ทั้งดื่ม กิน อาบ และใช้ในการเกษตร แล้วลุ่มน้ำเขินยังอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพันธุ์ปลาน้ำจืด ซึ่งชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งอาหารลดรายจ่ายสร้างรายได้ให้กับครอบครัวเรื่อยมา ในปัจจุบันลุ่มน้ำเขินเกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ และชุมชนโดยมีสาเหตุหลักเกิดจากพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้นมีภูมิประเทศเป็นที่อกเขาหินปูนจึงมีการสำรวจ และประกาศเป็นเขตแหล่งแร่โดยกรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ (กรมทรัพยากรธรณีเดิม) และเปิดให้มีการขอประทานบัตรระเบิดและย่อยหินในพื้นที่ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2512 ได้มีการสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ในบริเวณต้นน้ำลำห้วยสุ (ห้วยน้ำชัน) เขตตำบลทุ่งลุยลาย อำเภอคอนสาร โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้า ยังผลให้อัตราการไหลของน้ำและปริมาณน้ำมีความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก ซึ่งจากคำบอกเล่าผู้ที่อยู่อาศัยใกล้ลำน้ำเขินให้ข้อมูลว่า **“ตั้งแต่มีเขื่อน ทำให้กระแสน้ำไหลแรงขึ้น”** ซึ่งเห็นว่าเป็นผลดี หากแต่ยังไม่มีการศึกษาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมและทางสังคมของพื้นที่ลุ่มน้ำอย่างเป็นระบบ และในช่วงเวลาเดียวกันมีการประกาศพื้นที่เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ และป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายป่าไม้ รวมถึงการเข้ามาส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจของหน่วยงานรัฐ และ

บริษัทเอกชนในพื้นที่ ปัจจัยดังกล่าวข้างต้นล้วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและระบบนิเวศน์ ในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น โดยสภาพความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวล้วนมีมูลเหตุสำคัญมาจากกฎหมายและ แนวนโยบายในการจัดการทรัพยากรของรัฐ ที่มุ่งเน้นเป้าหมายการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก และผูกขาดรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมุ่งนำพาประเทศเพื่อก้าวไปสู่ความ เป็นอุตสาหกรรมยิ่งทำให้รากฐานทางวัฒนธรรม และภูมิปัญญาของชุมชนถูกลดทอนลงไปอย่างมาก ดังเช่น กรณีการปลูกสวนหลังบ้านประเภทสวนหมากสวนพลูของไทคอนสาร หรือภูมิปัญญาในการ สร้างระทัดเพื่อนำกระแสน้ำขึ้นมาใช้ประโยชน์ในเชิงเกษตรกรรม ก็ล้วนเลือนหายไปตามกาลเวลา อย่างน่าเสียดาย ทั้งนี้ พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและชุมชนในลุ่มน้ำเขื่อนนั้น สามารถ จำแนกเป็นช่วงยุคหลักๆ ได้ดังต่อไปนี้

2.2.1. ยุคบ้านป่า (ป่าข้าง - ดงเสือ) ก่อนปี พ.ศ. 2500

พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นแต่ก่อนเป็นป่าทึบ ประกอบด้วยพันธุ์ไม้นานาชนิด มีลำห้วย น้ำพุและน้ำซับหลายแห่งไหลมาหล่อเลี้ยง พื้นที่บริเวณนี้จึงทำให้ป่าเขียวชอุ่มอยู่ตลอดทั้งปี มีสัตว์ป่านานาชนิด เช่น ช้าง แรด เสือ กวาง เก้ง และนกชนิดต่างๆ อาศัยอยู่อย่างชุกชุม จากหลักฐานทาง โบราณคดี และโบราณวัตถุ เช่น ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ภูถ้ำขาม ถ้ำเจิบ และแหล่ง โบราณสถานอื่นๆ สันนิษฐานว่าที่แห่งนี้เคยมีผู้คนอาศัย ทำมาหากินมาก่อนแล้ว แต่ร้างไปด้วยเหตุใด ไม่สามารถทราบได้ ก่อนที่หมีนอร่วมกำแหงและบริวารจะมาตั้งบ้านเมืองเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา โดยวิถีการผลิตของชุมชนจะเป็นไปเพื่อการดำรงชีพเป็นหลัก ได้แก่ “การหาอยู่หากิน” และ “ การ ะฮัดอยู่ ะฮัดกิน” ชาวบ้านยังใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เช่น จอบ เสียม ั่ว ควาย มีการใช้ระทัด วิตน้ำเพื่อผันน้ำเข้าแปลงเกษตร และระบบเหมืองฝาย คลองน้ำขนาดเล็ก (คลองไส้ไก่) เป็นต้น โดย พืชที่ปลูก ได้แก่ ฝ้าย ข้าวไร่ ยาสูบ ข้าวโพดพื้นบ้าน เป็นต้น รูปแบบการผลิตในพื้นที่สูงจะมีการปลูก พืชแบบหมุนเวียน ขนาดพื้นที่เพาะปลูกไม่มากนัก อีกด้านหนึ่งชาวบ้านก็พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มี อยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่ เพื่อใช้ในการดำรงชีพ และนำไปแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นกับเพื่อน บ้าน

2.2.2. ยุคบุกเบิกการตั้งถิ่นฐาน ปีพ.ศ. 2500 -2515

ภายหลังการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504 - 2509) ถึงช่วงต้น แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 – 2519) รัฐบาลได้มีนโยบายพัฒนา โครงสร้างพื้นฐานเพื่อเป็นปัจจัยในการผลิตเพื่อการส่งออก และส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกพืช เชิงเดี่ยวเพื่อสนองตลาด เช่น ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด และอ้อย ส่งผลให้ชาวบ้านหันมาปลูกพืช เศรษฐกิจมากขึ้น ก่อให้เกิดการบุกเบิกขยายพื้นที่ป่าเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้น ทั้งนี้เกษตรกรจะ

ขยายพื้นที่ในบริเวณที่เอกชนเข้าสัมปทานตัดไม้ ตามที่ราบหุบเขาในเขตป่าภูซำผักหนามตั้งแต่เขต ตำบลทุ่งลุยลาย จนถึงตำบลทุ่งพระในปัจจุบัน เมื่อมีการบุกเบิกทำกินในระยะแรกแล้ว จะมีการ ชักชวนญาติพี่น้องเข้ามา กระทั่งเกิดเป็นชุมชนขึ้นในที่สุด ดังเช่น กรณีบ้านทุ่งลุยลาย นายพรม บุญ บำรุง ชาวบ้านคนแรกที่เข้าทำกินในพื้นที่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2496 เป็นต้นมา ต่อมามีการชวนเครือญาติจาก บ้านคอนสารขึ้นไปทำมาหากินด้วย และขยายครอบครัวมากขึ้น กระทั่งตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการใน ปี พ.ศ. 2510 เป็นต้น ขณะเดียวกัน การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในเขตพื้นที่ต้นน้ำเขิน รัฐได้ดำเนินการ สร้างถนนสายชุมแพ - หล่มสัก การก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น เป็นลำดับ และกิจกรรมทางการผลิตของชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลงมาสู่การทำเกษตรเพื่อการพาณิชย์ มากขึ้น ในอีกด้านหนึ่ง รัฐได้เริ่มประกาศพื้นที่ป่าในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ โดยได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ในปี พ.ศ. 2508 เนื้อที่ 340,500 ไร่ ป่าสงวนแห่งชาติน้ำ หนาว ประกาศปี พ.ศ. 2508 และป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนาม ประกาศปี พ.ศ. 2516 ในเขตอำเภอ คอนสาร จังหวัดชัยภูมิ เนื้อที่ 290,000 ไร่ ในช่วงปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา ต่อมารัฐได้อนุญาตให้ บริษัทเอกชนเข้าสัมปทานตัดไม้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้พื้นที่ป่าลดจำนวนลงอย่างมาก ต่อมา ชาวบ้านได้ขยายพื้นที่ทำกินต่อเนื่องจากการสัมปทานในเขตพื้นที่หุบเขา และที่ลาดเชิงเขาใกล้ลำห้วย ทำให้การจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่ดินป่าไม้ไม่ชัดเจน

2.2.3 ยุคการสร้างการพัฒนาให้โชติช่วงชัชวาลย์ พ.ศ. 2516-2530

ปี พ.ศ. 2516 รัฐโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ได้เริ่มดำเนินการเปิดใช้เขื่อน จุฬาภรณ์อย่างเป็นทางการ โดยเขื่อนดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าพลังน้ำ กั้นลำน้ำ พรมบริเวณเทือกเขาขุนผาย หรือที่เรียกว่าภูผาหยวก เขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ สามารถกัก เก็บน้ำได้ 188 ล้านลูกบาศก์เมตร และทำการผลิตกระแสไฟฟ้าได้ปีละ 40,000 กิโลวัตต์ โดยน้ำ ส่วนใหญ่จะปล่อยลงลำห้วยสุ และไหลลงน้ำเขิน และต่อมาได้มีการก่อสร้างเขื่อนห้วยกุ่ม เสร็จขึ้นอีก แห่งหนึ่งทางตอนใต้ห่างออกไปประมาณ 40 กิโลเมตร เพื่อเก็บน้ำสำรองเพื่อเสริมการผลิต กระแสไฟฟ้าของเขื่อนจุฬาภรณ์ และเพื่อการชลประทาน สร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2523

ผลกระทบที่สำคัญต่อชาวบ้านโดยเฉพาะชุมชนลุ่มน้ำพรม ภายหลังจากที่เขื่อนต่างๆ ที่อยู่ ต้นน้ำได้ก่อสร้างเสร็จลง สภาพน้ำในลำน้ำพรมได้กลายเป็นน้ำนิ่งชาวบ้านเรียกว่า “น้ำตาย” ปริมาณน้ำในลำน้ำพรมเริ่มแห้ง ความแห้งแล้งเริ่มปรากฏให้เห็น โดยเฉพาะช่วงที่มีการตกกล้า บัก ดำ การ “ตามน้ำ” ของชาวบ้านทำยาลำน้ำพรมจะเริ่มขึ้นทุกปี เพื่อขอให้เขื่อนต่าง ๆ ปล่อยน้ำให้ ชาวบ้านได้ใช้กัน ส่วนกรณีลุ่มน้ำเขิน ถึงแม้จะไม่ได้รับผลกระทบเทาลุ่มน้ำพรมก็ตาม แต่การไหลของ น้ำไม่เป็นไปตามธรรมชาติเหมือนเดิม เนื่องจากต้องถูกจัดการไว้เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นด้านหลัก ทำให้วิถีการผลิตของชาวบ้านจากการผลิตเพื่อการดำรงชีพ พึ่งพาน้ำจากธรรมชาติ เปลี่ยนเป็นการ ผลิตพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น และต้องรอการจ่ายน้ำจากเขื่อนในช่วงฤดูการผลิต ซึ่งกระบวนการผลิต

ดังกล่าวทำให้เกษตรกรมีการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกทั้งเมล็ดพันธุ์ พันธุ์สัตว์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเงินทุนในการผลิตจากนายทุน ประกอบกับราคาปัจจัยการผลิตมีต้นทุนเพิ่มสูงขึ้น ทำให้เกิดภาระหนี้สินตามมา โดยในช่วงดังกล่าวพืชที่ได้รับการส่งเสริมมากที่สุด ได้แก่ ปอ อ้อย ข้าวโพด ถั่วเหลือง โดยพืชหลักทั้ง 4 ชนิด จะมีตลาดและโรงงานในพื้นที่รองรับผลผลิตอย่างครบวงจร กล่าวเฉพาะกรณีการปลูกอ้อย จะมีโรงงานน้ำตาลภูเขียว ซึ่งถือเป็นโรงงานน้ำตาลที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น ตั้งอยู่ที่ตำบลโนนสะอาด อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ ห่างจากอำเภอกอนสาร ประมาณ 25 กิโลเมตร ส่วนข้าวโพด และถั่วเหลือง จะมีตลาดรองรับ ที่บ้านโนนหัน อำเภอชุมแพ และผานกเค้า อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย

ในอีกด้านหนึ่ง การประกาศพื้นที่ป่าในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ โดยได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ป่าสงวนแห่งชาติน้ำหนาว และป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนาม ในเขตอำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ในช่วงปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา รัฐได้อนุญาตให้เอกชนเข้าสัมปทานตัดไม้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้พื้นที่ป่าลดจำนวนลงอย่างมาก ต่อมาชาวบ้านได้ขยายพื้นที่ทำกินต่อเนื่องจากการสัมปทานในเขตหุบเขา และที่ลาดเชิงเขา ทำให้การจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่ดินป่าไม้ไม่ชัดเจน และต่อมาก็ได้มีการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น เขตอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ทับซ้อนลงไปอีก และที่สำคัญ รัฐได้ใช้มาตรการการอพยพโยกย้ายชาวบ้านออกจากพื้นที่ในเวลาต่อมา นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 – 2529 โดยอพยพชาวบ้านในเขตบ้านพรหมซึ้ง หนองไร่ไก่ ชำเตย ห้วยโป่ง บ้านน้อยหลักไฟ ออกจากพื้นที่ทำกิน และที่อยู่อาศัยเดิม พร้อมกันนั้น พื้นที่บางส่วนที่มีราษฎรถือครองทำประโยชน์อยู่ก่อนแล้วได้ดำเนินการขับไล่ และอนุญาตให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่า ดังเช่น กรณีสวนป่าคอนสาร ตำบลทุ่งพระ สวนป่าโคกยาว ตำบลทุ่งลุยลาย เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในช่วงดังกล่าว เป็นไปเพื่อตอบสนองทิศทางและนโยบายการพัฒนาประเทศที่มุ่งส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออกและลดอัตราการนำเข้า ภาครัฐจึงมุ่งเน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านการอุปโภค บริโภค การส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์เป็นด้านหลัก ขณะเดียวกันก็ดำเนินมาตรการขับไล่ชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกิน ที่อยู่อาศัย เพื่อจำแนกพื้นที่ใหม่ โดยกำหนดเป็นเขตป่าเพื่อการอนุรักษ์ และพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจ ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปีพ.ศ. 2528 ที่มีเป้าหมายเพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยให้ได้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ จำแนกเป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ 15 และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ 25 ตามรายละเอียดที่กล่าวแล้วข้างต้น

2.2.4 ยุคของการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ พ.ศ. 2531-ปัจจุบัน

นับตั้งแต่รัฐบาลสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ได้ประกาศนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า กระแสการส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้รับการส่งเสริมอย่างกว้างขวาง การลงทุนในภาคการเกษตรขนาดใหญ่ในรูปแบบเกษตรแบบพันธสัญญา (Contact Farming) ได้รับการสนับสนุน ทั้งในด้านมาตรการทางภาษี การตลาด และการกำหนดพื้นที่เพาะปลูก ดังจะเห็นได้จากความพยายามในการผลักดันร่างพระราชบัญญัติสภาการเกษตรแห่งชาติ ในช่วงปี พ.ศ. 2534 ของกลุ่มอุตสาหกรรมการเกษตรยักษ์ใหญ่ กล่าวเฉพาะในพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน พืชเศรษฐกิจที่ได้รับการส่งเสริมหลักยังคงเป็นอ้อย ข้าวโพด ถั่วเหลือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีการส่งเสริมการปลูกอ้อย โรงงานได้ดำเนินการประกันราคาอ้อยให้แก่เกษตรกร และกระบวนการผลิต การลงทุน โรงงานเป็นผู้สนับสนุนเกือบทุกขั้นตอน โดยผ่านเจ้าของโคกดำของโรงงานในแต่ละเขตพื้นที่ส่งเสริม ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกอ้อยกันอย่างขนานใหญ่ โดยเปลี่ยนพื้นที่นาข้าว และสวนมาเป็นอ้อยแทน ยิ่งปัจจุบันโรงงานน้ำตาลมิตรผลได้ขยายโรงงานแห่งที่สองที่อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น ในเขตลุ่มน้ำเขินตอนล่าง

ภายหลังวิกฤติเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 ผู้คนอพยพจากภาคอุตสาหกรรมกลับคืนสู่ภูมิลำเนา มีจำนวนมากขึ้น โดยกลับมาสู่ภาคการเกษตรกรรมและแรงงานภาคการเกษตร ทำให้เกิดปัญหาประชาชนไร้ที่ดินทำกิน และที่ดินทำกินไม่เพียงพอประกอบกับภาครัฐมีนโยบายส่งเสริมการอนุรักษ์และเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ของชาติ ทำให้เกิดข้อจำกัดในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติมากยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกัน ปัญหาข้อพิพาทและความขัดแย้งเรื่องที่ดินที่เกิดขึ้นในอดีตก็ยังไม่มีการดำเนินการดลี่ยุติให้ได้ข้อยุติแต่อย่างใด ซึ่งสภาพของพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของชุมชนส่วนใหญ่ร้อยละ 70 ยังทับซ้อนกับพื้นที่ของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ป่าไม้ ที่สาธารณะประโยชน์ เป็นต้น นอกจากนี้ในช่วงดังกล่าวรัฐบาลได้กำหนดพื้นที่ป่าสวนแห่งชาติที่มีสภาพป่าสมบูรณ์เป็นเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายป่าไม้ เช่น เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผางผึ้ง เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน เป็นต้น ทำให้ยิ่งเพิ่มระดับความรุนแรงของปัญหามากขึ้น ส่วนพื้นที่นอกเขตป่าที่เป็นที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ ภาครัฐและเอกชนยังคงส่งเสริมพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยางพาราที่ได้รับการสนับสนุนอย่างมากในปัจจุบัน ทำให้เกิดขบวนการกว้านซื้อที่ดินของราษฎรตามมา โดยมีกลุ่มนายทุนจากภายนอกทั้งภาคใต้ ภาคตะวันออก และภาคกลาง เพื่อนำพื้นที่ดินมาปลูกยางพาราดังที่กล่าวแล้ว

พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ลุ่มน้ำเขินในมิติต่างๆ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับปัจจัยทางด้านนโยบายโดยรวมของประเทศอย่างแยกไม่ออก ซึ่งก่อผลกระทบต่อชาวบ้านในพื้นที่ทั้งในด้านบวกและลบอย่างมีนัยสำคัญ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เห็นรายละเอียดของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงยุค สามารถเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของผลกระทบเชิงนโยบายกับสภาพการณ์ในระดับพื้นที่ได้ดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ 2.1 แสดงรูปแบบ และวิธีการผลิตของชุมชนต้นน้ำเซินตั้งแต่อดีต-ปัจจุบัน

ระยะเวลา	รายละเอียดการเปลี่ยนแปลง	นโยบายที่เกี่ยวข้อง	ข้อสังเกต
ก่อนปี พ.ศ. 2500	วิธีการผลิตของชุมชนจะเป็นไปเพื่อการดำรงชีพเป็นสำคัญ โดยมีลักษณะแบบ “หาอยู่หากิน” และ “การเห็ดอยู่ เห็ดกิน” ชาวบ้านยังใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เช่น จอบ เสียม วัว ควาย เป็นต้น โดยมีพืชที่ปลูก ได้แก่ ฝ้าย พริกพื้นบ้าน ข้าวไร่ ยาสูบ ข้าวโพดพื้นบ้าน แตงกวา แตงโม เป็นต้น ในบริเวณพื้นที่หุบเขาริมลำห้วย โดยพึ่งพาระบบนิเวศ ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร เช่น ใช้ระดัดวิดน้ำเพื่อผันน้ำเข้าแปลงเกษตรและระบบเหมืองฝาย คลองน้ำขนาดเล็ก	<ul style="list-style-type: none"> - รัฐมีนโยบายเพิ่มจำนวนประชากรเพื่อช่วยกันสร้างชาติ หากครอบครัวใดมีความสามารถ มีลูกเพิ่มขึ้น รัฐจะมีรางวัลให้กับครอบครัวนั้น - ในช่วงรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีนโยบายห้ามเคี้ยวหมาก เนื่องจากไม่มีความศิวิไลย์ตามแบบอย่างอารยประเทศ - พื้นที่อำเภอคอนสารจึงมีการตัดและทำลายต้นหมาก ต้นพลูกัน อย่างขนานใหญ่ 	<ul style="list-style-type: none"> - วิถีชีวิตของชุมชนพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นสำคัญ - ใช้ระบบความเชื่อในการกำกับดูแลสังคมชุมชนและทรัพยากร - การผลิตเพื่อพออยู่พอกิน
ปี พ.ศ. 2500-2515	<ul style="list-style-type: none"> - เกษตรกรเริ่มมีการผลิตพืชเชิงเดี่ยว เพื่อการส่งออกเป็นหลัก โดยในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เป็นพื้นที่ส่งเสริมการปลูกปอ ข้าวโพดแดง อ้อย เป็นหลัก โดยจะมีการบุกเบิกพื้นที่บริเวณที่ลาดตามเชิงเขาที่ไม่ค่อยลาดชันนัก - ขณะเดียวกันวิธีการผลิตแบบหาอยู่หากินยังคงฝังแน่นอยู่กับชุมชนเช่นเดิม - รัฐได้อนุญาตให้เอกชนเข้าสัมปทานตัดไม้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้เกิดปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า และความขัดแย้งกับประชาชน - เริ่มนำเครื่องจักรเข้ามาแทนแรงงานคน และสัตว์ อาทิ รถไถ เครื่องสูบน้ำ เป็นต้น การผลิตเพื่อการส่งออกได้รับการขยายผลมากขึ้นทั้งในระดับนโยบายและการส่งเสริมระดับพื้นที่ เช่น การก่อสร้างโรงงานน้ำตาลภูเขียว มีส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ เพื่อป้อนโรงงานเพิ่มขึ้น และรัฐมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานมากขึ้น 	<ul style="list-style-type: none"> - รัฐบาลมีแผนการพัฒนาประเทศ เพื่อลดการนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศ ทำให้มีการเร่งรัดพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน และส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) - ประกาศใช้ พรบ.อุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 - ประกาศใช้ พรบ.ป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 และประกาศป่าสงวนแห่งชาติน้ำหนาว พ.ศ. 2508 ป่าสงวนแห่งชาติดงลาน พ.ศ. 2508 - การพัฒนาระบบชลประทานต่างๆ เพื่อสนองการปลูกพืชเชิงเดี่ยว 	<ul style="list-style-type: none"> - ชาวบ้านมีการบุกเบิก ขยายพื้นที่ป่าไม้ เพื่อใช้ในการเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น - อพยพคนออกจากพื้นที่ป่าและพื้นที่สร้างเขื่อน - พืชเศรษฐกิจที่มีการส่งเสริมในช่วงแรก คือ ปอ อ้อย และข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ - ระดับน้ำในลำน้ำเซิน ผันผวนเปลี่ยนแปลง ขึ้น

	เช่น ถนน เขื่อน การส่งเสริมการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง โดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น	เพื่อการค้า โดยเริ่มก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ ในปี พ.ศ. 2512 และเขื่อนห้วยกุ่ม ปี พ.ศ. 2523	ลง ไม่เป็นระบบ
ปีพ.ศ. 2516-2530	เริ่มมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็นถนน ขึ้นเขื่อนจุฬาภรณ์ และส่งเสริมการขายพื้นที่เพาะปลูกพืชพาณิชย์อย่างเข้มข้น ในช่วงต้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 – 2519) รัฐบาลได้มีนโยบายพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อเป็นปัจจัยในการผลิตเพื่อการส่งออก และส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อสนองตลาด ขณะเดียวกันภาครัฐก็กำหนดมาตรการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไม้อย่างสุดขีด ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปีพ.ศ. 2528 ที่มีเป้าหมายเพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยให้ได้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ จำแนกเป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ 15 และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ 25	<ul style="list-style-type: none"> - ประกาศป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนาม พ.ศ. 2516 และ มีมติคณะรัฐมนตรีกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำมูล - ซี ปี พ.ศ. 2529 - 2530 - ปีพ.ศ. 2516 เขื่อนจุฬาภรณ์แล้วเสร็จและเริ่มการผลิตกระแสไฟฟ้าและเขื่อนห้วยกุ่ม ปี พ.ศ. 2523 - มีการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายประเภทต่างๆ และมีการอพยพโยกย้ายคนออกจากพื้นที่ป่าไม้ - ปี พ.ศ. 2530 มีการตั้งศูนย์วิจัยอ้อยในเขตพื้นที่อำเภอคอนสาร 	<ul style="list-style-type: none"> - ระดับน้ำในลำน้ำเขิน ผันผวนเปลี่ยนแปลง ขึ้นลง ไม่เป็นระบบในบางปี ที่เกิดภาวะฝนแล้ง ปริมาณน้ำจึงไม่เพียงพอต่อการผลิตทางการ - มีการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเข้มข้นในลุ่มน้ำเขิน แต่ลุ่มน้ำพรมขาดแคลนน้ำในการอุปโภคและทำการเกษตร
ปี พ.ศ. 2531 - ปัจจุบัน	<ul style="list-style-type: none"> - เกษตรกรมีการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น ทั้งเมล็ดพันธุ์ พันธุ์สัตว์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ขณะเดียวกันมีการเปลี่ยนสภาพการถือครองที่ดิน ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์มากขึ้นเป็นลำดับ ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ภาระหนี้สิน และนโยบายการพัฒนาของภาครัฐ - การประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายเพิ่มขึ้น ได้แก่ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง และเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน - ภายหลังวิกฤติเศรษฐกิจ คนอพยพจากภาคอุตสาหกรรม กลับคืนสู่ภูมิลำเนาที่มีจำนวน 	<ul style="list-style-type: none"> - นโยบายกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ 25 ลุ่มน้ำ - นโยบายอพยพคนออกจากป่าตามโครงการ คจก. ปี พ.ศ. 2535 - มีการศึกษาโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำสูบบกลับเขื่อนจุฬาภรณ์ - รัฐประกาศพื้นที่แหล่งแร่ และอนุญาตให้เอกชน ขอประทานบัตร เพื่อประกอบการโรงโม่หิน - มติคณะรัฐมนตรี วันที่ 16 พฤศจิกายน 2536 เรื่องแผนปฏิบัติการจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำ 	<ul style="list-style-type: none"> - เกิดปัญหาข้อพิพาท และความขัดแย้งเรื่องสิทธิที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในเขตพื้นที่ป่าไม้ระหว่างรัฐ เอกชน กับชาวบ้าน

<p>มากโดยกลับมาสู่ภาคเกษตรกรรม และ แรงงานภาคการเกษตร ทำให้เกิดปัญหา ประชาชนไร้ที่ดินทำกินและที่ดินทำกินไม่ เพียงพอ</p>	<p>และ เงิน (จังหวัดเพชรบูรณ์ ชัยภูมิ และขอนแก่น) พ.ศ. 2538 - 2542</p> <p>- มติคณะรัฐมนตรีวันที่ 21 พฤษภาคม 2539 เรื่อง แผนปฏิบัติการจัดการประชากรที่ อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ลุ่ม น้ำเติน พ.ศ. 2540 - 2545</p> <p>- กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม ดำเนินโครงการ หมู่บ้านป่าไม้แผนใหม่</p> <p>- การดำเนินการรังวัดพิสูจน์สิทธิ์ ตามมติคณะรัฐมนตรี วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ.2541 ทำให้ เกิดผลกระทบเรื่องสิทธิที่ดินทำ กิน</p>	<p>- มีการขยายการ เพาะปลูกและ ทำการเกษตร ตามที่ราบริมน้ำ ห้วยเพิ่มขึ้นเกิด ปัญหาการแย่ง ชิงน้ำ และ ปริมาณน้ำไม่ เพียงพอต่อ ความต้องการ ทางการเกษตร เนื่องจากเขื่อน กำหนดเวลาและ การกักเก็บน้ำ สำรองในการ ผลิตไฟฟ้า</p>
--	--	--

ที่มา : จากการศึกษาโดยคณะวิจัย,2548-2549

ตารางที่ 2.2 แสดงรูปแบบการใช้ประโยชน์ในพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ช่วงปี	ลักษณะพื้นที่	ลักษณะการใช้ประโยชน์	การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น
ก่อนปี พ.ศ. 2500	พื้นที่สูงหรือภูเขา	เก็บหาของป่าต่างๆ	เก็บหาของป่า บุกริกรทำ ไร่ เช่น ข้าวโพด
ปีพ.ศ. 2500-2515	พื้นที่หุบเขา	ปลูกพืชไร่ เช่นพริก มะเขือ ผัก ต่างๆ และทำสวนมะขาม มะม่วง	ปลูกพืชไร่ต่างๆ เน้นการ ปลูกเพื่อขาย ใช้สารเคมี
ปีพ.ศ. 2516-2530	พื้นที่ดอน	ทำไร่ อาทิ อ้อย พริก แดง ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำและระบบ ชลประทาน	ทำไร่อ้อย
ปีพ.ศ. 2531-ปัจจุบัน	พื้นที่ราบลุ่ม	ทำนา และปลูกถั่วเหลือง หลังจากเสร็จจากการทำนา	ทำนา เปลี่ยนมาปลูกอ้อย

2.3. สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเขินตอนต้น

จากพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน ตามรายละเอียดข้างต้น จะพบว่าปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ โดยส่วนใหญ่เกิดจากแนวนโยบายของรัฐที่มีการดำเนินงานมาตั้งแต่อดีตและยึดถือเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ปัญหาบางกรณียังไม่สามารถดำเนินการให้ยุติได้ อีกทั้งมีสถานการณ์ปัญหาใหม่ๆที่เกิดขึ้นอีกอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดภาวะสะสมพอกพูนเพิ่มขึ้น ซึ่งทั้งหมดทั้งปวงมาจากประชาชน ชุมชน ไม่มีส่วนร่วมในการกำหนด วางแผนการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านมีฐานะเป็นเพียงผู้ให้ความร่วมมือกับหน่วยงานราชการที่ลงมาดำเนินการในพื้นที่เท่านั้น เมื่อเกิดผลกระทบ หรือข้อพิพาทขึ้น การดำเนินงานแก้ไขปัญหาจึงมักติดขัดที่ตัวระเบียบ กฎหมายที่เกี่ยวข้อง การดำเนินการจึงล่าช้า ไม่มีความคืบหน้า หรือไม่มีการดำเนินการใดๆเลยในบางกรณี ดังเช่นกรณีปัญหาการทับซ้อนที่ดินในเขตป่าไม้ เป็นต้น ทั้งนี้ เราสามารถจำแนกประเภท และลักษณะปัญหาในปัจจุบันได้ดังต่อไปนี้

2.3.1. ปัญหาการจัดการทรัพยากรน้ำที่ไม่เป็นธรรม และขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน

รัฐโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ได้ดำเนินการก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าพลังน้ำ กั้นลำน้ำพรมบริเวณเทือกเขาขุนผา หรือที่เรียกว่าภูผาหยวก เขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ เริ่มการก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2511 และเสร็จสิ้นในปี พ.ศ. 2516 สามารถกักเก็บน้ำได้ 188 ล้านลูกบาศก์เมตร และทำการผลิตกระแสไฟฟ้าได้ปีละ 40,000 กิโลวัตต์ และต่อมาได้มีการก่อสร้างเขื่อนห้วยกุ่ม เสร็จขึ้นอีกแห่งหนึ่งทางตอนใต้ห่างออกไป 40 กิโลเมตร เพื่อเก็บน้ำสำรองเสริมการผลิตกระแสไฟฟ้าของเขื่อนจุฬาภรณ์ และการชลประทาน โดยสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2523

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการก่อสร้างเขื่อนทั้งสองแห่ง ทำให้ชุมชนลุ่มน้ำพรมได้รับผลกระทบเป็นลำดับแรก โดยสภาพน้ำในลำน้ำพรมได้กลายเป็นน้ำนิ่งชาวบ้านเรียกว่า “น้ำตาย” ปริมาณน้ำในลำน้ำพรมเริ่มแห้ง ความแห้งแล้งเริ่มปรากฏให้เห็น โดยเฉพาะช่วงที่มีการตกกล้า ปักดำ การ “ตามน้ำ” ของชาวบ้านทำยาลำน้ำพรมจะเริ่มขึ้นทุกปี เพื่อขอให้เขื่อนต่าง ๆ ปล่อยน้ำให้ชาวบ้านได้ใช้กัน ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาปัญหาผลกระทบของลำน้ำพรมภายหลังการสร้างเขื่อนพบว่า จากสถิติการปล่อยน้ำของเขื่อน จากปี พ.ศ. 2516 – 2538 ซึ่งโดยส่วนใหญ่ น้ำที่ถูกปล่อยประมาณ 86 % ถูกปล่อยผ่านโรงไฟฟ้าและลงสู่ลำน้ำสุและลำน้ำเขิน ตามลำดับ ส่วนลุ่มน้ำพรมได้รับน้ำเพียง 14 % และมีบางปีที่ไม่ได้รับน้ำเลย และตั้งแต่เขื่อนจุฬาภรณ์เริ่มผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นต้นมา

ชาวบ้านที่เคยใช้ประโยชน์จากลำน้ำพรมจึงได้รับความเดือดร้อนจากการขาดแคลนน้ำ ส่งผลให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างคน 2 กลุ่มน้ำในการแย่งชิงน้ำเกิดขึ้นเรื่อยมา

ในพื้นที่ศึกษาบ้านทุ่งลุยลาย ตำบลทุ่งลุยลาย อำเภอกอนสาร ซึ่งอยู่ใต้เขื่อนจุฬาภรณ์กลับไม่ได้ใช้น้ำเลย และที่สำคัญการไฟฟ้าฝ่ายผลิตยังกำหนดแผนโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำแบบสูบกลับจากเขื่อนจุฬาภรณ์ที่กำลังดำเนินการนั้นยังไม่มีการศึกษาความคุ้มค่า และสำรวจผลกระทบที่จะเกิดขึ้นซึ่งการดำเนินการไม่ได้ส่งเสริมภาคการเกษตรของชาวบ้าน โดยทาง กฟผ. อ้างว่าเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้น้ำจากเขื่อนและจะทำให้มีปริมาณน้ำที่ปล่อยให้กับลำน้ำพรมเพิ่มมากขึ้นนั้น จากการศึกษาในปีพ.ศ. 2539 พบว่าโครงการดังกล่าวจะทำให้ปัญหาในลุ่มน้ำพรมรุนแรงยิ่งขึ้นและจะส่งผลกระทบต่อหลักเลี้ยงไม่ได้ต่อภาวะการขาดแคลนน้ำของลำน้ำเขิน และการสูญเสียที่ดินทำกินของชาวบ้านที่จะนำไปสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อรองรับน้ำเพื่อสูบกลับไปโรงไฟฟ้าด้วย เพราะ กฟผ. จะต้องสงวนน้ำในปริมาณไม่ต่ำกว่า 100 คิว ไว้สำหรับสูบกลับไปผลิตกระแสไฟฟ้า (ดังรายละเอียดโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำแบบสูบกลับจุฬาภรณ์)

โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำแบบสูบกลับจุฬาภรณ์

● ลักษณะโครงการ

โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำแบบสูบกลับจุฬาภรณ์ ประกอบด้วย อ่างเก็บน้ำตอนบนที่มีอยู่แล้วคือ เขื่อนจุฬาภรณ์ อ่างเก็บน้ำตอนล่าง ซึ่ง กฟผ. จะสร้างขึ้นใหม่ที่บริเวณปากลำน้ำสุ (ลำน้ำสาขาของลำน้ำเขิน) ท่อส่งน้ำเชื่อมต่อระหว่างอ่างเก็บน้ำทั้งสองและโรงไฟฟ้าใต้ดิน

● ที่ตั้ง อำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

● อ่างเก็บน้ำตอนบน (เขื่อนจุฬาภรณ์ของ กฟผ.)

- พื้นที่รับน้ำ	545	ตารางกิโลเมตร
- ปริมาตรกับเก็บน้ำ	183	ล้านลูกบาศก์เมตร
- สันเขื่อนกว้าง	8	เมตร
- ยาว	700	เมตร
- ฐาน	250	เมตร

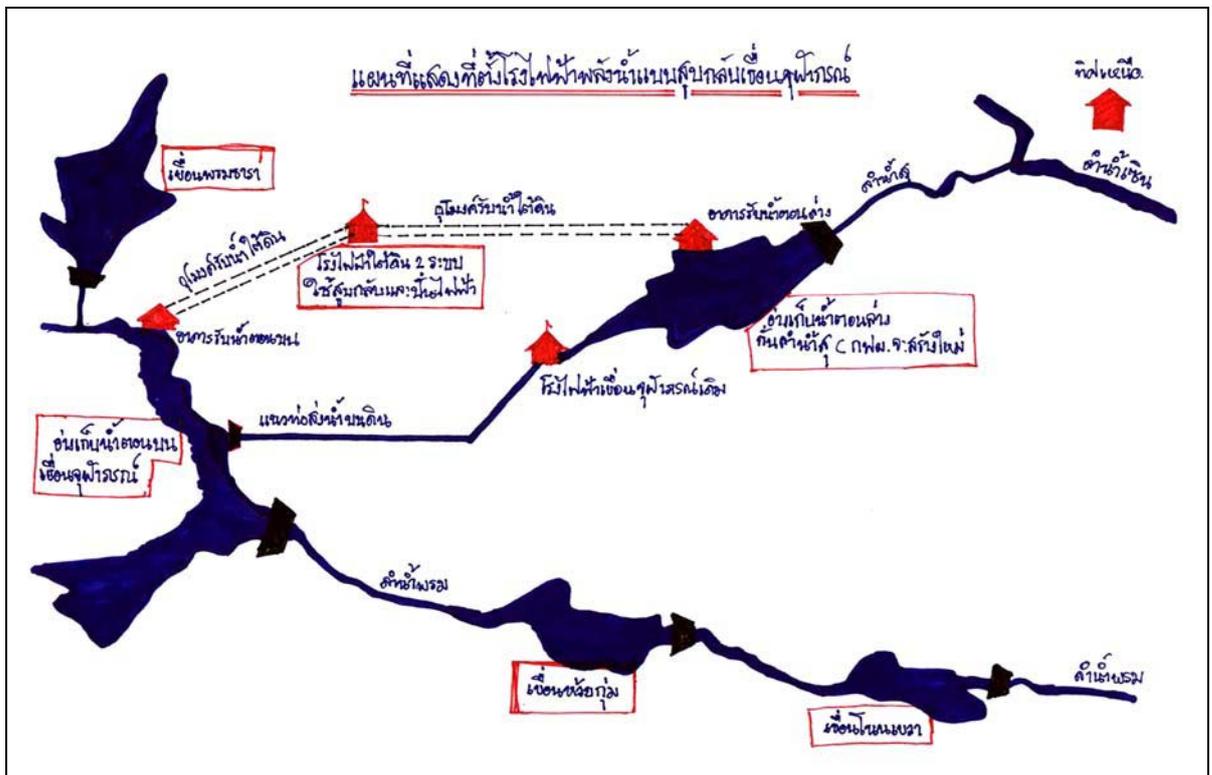
● อ่างเก็บน้ำตอนล่าง (กฟผ. จะสร้างขึ้นใหม่บริเวณใต้โรงไฟฟ้า ห้วยสุ)

- ชนิด	หินทิ้งตาดแอสฟัลต์	
- ความสูง	-	
- ความยาว	3,000	เมตร
- ความจุอ่างทั้งหมด	20	ล้านลูกบาศก์เมตร
- พื้นที่ผิวที่ระดับกักเก็บสูงสุด	-	

- พื้นที่อ่างประมาณ 2 ตารางกิโลเมตร (1,250 ไร่)
- งบประมาณในการก่อสร้าง 12,000 ล้านบาท
- กำหนดระยะเวลาก่อสร้าง ปี 2543 – 2549 (ใช้เวลาก่อสร้าง 6 ปี)

โครงการแล้วเสร็จจะสามารถผลิตกระแสไฟฟ้าได้ 800 เมกกะวัตต์ต่อวัน เพิ่มขึ้นจากโรงไฟฟ้าจุฬารกรณ์ เดิม 20 เท่า ใช้ระบบสูบกลับอาทิตย์ละ 1 ครั้ง เพื่อผลิตไฟฟ้าวันละ 8 ชั่วโมง ตัวเครื่องจักรและโรงไฟฟ้าจะอยู่ใต้ผิวดินลึกประมาณ 300 เมตร ท่อส่งน้ำเชื่อมต่อเขื่อนทั้งสอง เส้นผ่าศูนย์กลางภายในประมาณ 7 เมตร สำหรับโรงไฟฟ้าเดิมจะซ่อมแซมและตั้ง Stand By ไว้เพื่อฉุกเฉิน ดังแผนผังที่ 2.1

แผนที่ 2.1 แสดงแผนผังลักษณะการตั้งโรงไฟฟ้าพลังน้ำแบบสูบกลับเขื่อนจุฬารกรณ์

ที่มา : จากแผนที่ร่างของทีมศึกษาวิจัย

จากการศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อนจุฬารกรณ์ตลอดช่วงที่ผ่านมากว่า 33 ปี ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำพรม และลุ่มน้ำเขิน พบว่า

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

1.) ที่ดินทำกินของชาวบ้าน พื้นที่สำหรับสร้างอ่างเก็บน้ำได้ท่วมพื้นที่เพาะปลูกและที่ตั้งถิ่นฐาน ซึ่งเป็นการละเมิดสิทธิการทำกินและการใช้ประโยชน์ของประชาชนในท้องถิ่น ได้ทำการอพยพราษฎรออกจากพื้นที่น้ำท่วม 15,120 ครอบครัว

2.) พื้นที่ป่าไม้ถูกทำลาย ป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งเก็บน้ำถาวร ถูกทำลายลงอย่างมหาศาลจากการสร้างเขื่อน กรณี เขื่อนจุฬาภรณ์ใช้พื้นที่เก็บน้ำเพียง 13,750 ไร่ ส่งผลให้ป่าภูเขาถูกทำลายลงถึง 281,562 ไร่ และไม่ใช่แค่พื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วม ยังรวมถึงการสูญเสียความหลากหลายของระบบนิเวศน์และแหล่งที่อยู่อาศัยของชาวบ้านอีกด้วย

3.) การสูญเสียพันธุ์ปลาประจำถิ่น ปลาแม่น้ำทุกชนิดมีการอพยพขึ้นลงตามวงจรไหลของแม่น้ำ และการสร้างเขื่อนเป็นสาเหตุทำลายระบบนิเวศน์ของแม่น้ำพรม (เขื่อนจุฬาภรณ์ทำให้พันธุ์ปลาท้องถิ่นหายไปประมาณ 25 ชนิด จากเดิมที่เคยสำรวจพบและชาวบ้านจับได้ประมาณ 50 กว่า ชนิด)

4.) ทำลายวิถีวัฒนธรรมชุมชน การสร้างเขื่อนเป็นการยึดอำนาจการตัดสินใจของประชาชน และหักล้างทำลายภูมิปัญญาของท้องถิ่น ไม่ว่า ระหัดวิดน้ำ กังหันลม การทำเหมืองฝาย ทำนบขนาดเล็ก หรือการทำแหล่งน้ำขนาดเล็กในไร่นาของแต่ละครอบครัว รวมทั้งการสูญเสีย แหล่งโบราณคดี และอารยธรรมที่สำคัญ

5.) ไม่สนองความความต้องการของชุมชน เนื่องจากเขื่อนและระบบชลประทานหลายแห่งเป็นไปเพื่อตอบสนองอุตสาหกรรม และการขยายตัวของเมืองใหญ่ซึ่งผลกระทบจากโรงงานอุตสาหกรรม และเมืองใหญ่ ได้ส่งผลกระทบต่อปัญหาการเกิดมลพิษ น้ำเน่าเสีย เขื่อนจุฬาภรณ์สร้างเพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นหลัก ไม่ได้สร้างเพื่อหนุนเสริมภาคการเกษตรที่เป็นฐานอาชีพหลักของคนในท้องถิ่นโดยจะเห็นได้จากรายละเอียดของโครงการที่ไม่ระบุพื้นที่ชลประทานที่ได้ประโยชน์เลย ทั้งนี้เกษตรกรในลุ่มน้ำพรมและเขินจะใช้เวลาตามน้ำในรอบ 1 ฤดูกาลผลิตถึง 4 ช่วง ได้แก่ ช่วงที่ 1 เดือนพฤษภาคม เป็นช่วงที่ชาวนาเริ่มเตรียมพื้นที่ มีการไถสัมนา เตรียมตกลำ ช่วงที่ 2 ระหว่างเดือนกรกฎาคม - สิงหาคม เป็นช่วงที่จะต้องปักดำนาเมื่อกล้าโตแล้ว ช่วงที่ 3 เดือนตุลาคม เป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้องต้องไปตามน้ำมาบำรุงต้นข้าว และช่วงที่ 4 ระหว่างเดือนธันวาคม - มกราคม เป็นช่วงเกี่ยวข้าวเสร็จ และเตรียมหว่านถั่วเหลือง

6.) ละเมิดสิทธิชุมชน การพัฒนาที่ได้มาด้วยการละเมิดสิทธิชุมชนการตัดสินใจสร้างเขื่อนกระทำโดยหน่วยงานราชการส่วนกลางที่กล่าวถึงแต่ข้อดีและผลประโยชน์จากการสร้างเขื่อน ปิดบังบิดเบือนข้อมูลที่แท้จริงเกิดขึ้นบ่อยในโครงการสร้างเขื่อน

7.) การก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ ส่งผลให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการผลิตแบบพึ่งตนเองเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขายเป็นหลัก ซึ่งทำให้ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น ทั้งนี้ เกิดจากการส่งเสริมของภาครัฐและบริษัทเอกชน โดยมีพืชเศรษฐกิจหลักๆ อาทิเช่น ปอ ข้าวโพด และอ้อย ทำให้ป่าไม้ถูกบุกเบิกเปลี่ยนสภาพอย่างรวดเร็ว การส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อ

ป้อนโรงงานจำเป็นต้องใช้น้ำในปริมาณที่มากกว่าพืชชนิดอื่น ซึ่งทำให้น้ำไม่เพียงพอ หากกล่าวเฉพาะกรณีการปลูกอ้อย ตั้งแต่ปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมา ชาวบ้านในแถบลุ่มน้ำเงินได้ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการทำนาเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นไร่อ้อยเพิ่มขึ้น สืบเนื่องจากราคาข้าวตกต่ำและต้นทุนการผลิตสูงขึ้น การดูแลรักษายุ่งยากหลายขั้นตอนทำให้ชาวบ้านลดการปลูกข้าวและเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นไร่อ้อย คิดเป็น 60 % ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมดของกลุ่มน้ำเงิน ประกอบกับโรงงานได้มีการส่งเสริมการปลูกอ้อย เช่น การส่งเสริมปัจจัยการผลิต อาทิ ดินพันธ์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เงินทุนในการผลิต และจัดการระบบน้ำ โดยการเจาะน้ำบาดาล เป็นต้น (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยบ้านนาบัว / บ้านน้ำอุ่น, 2548)

จากสภาพปัญหากรณีการจัดการทรัพยากรน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำเงิน และลุ่มน้ำพรม สะท้อนให้เห็นถึงความไม่เป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากรน้ำ ซึ่งลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นทั่วไปในประเทศไทย นับตั้งแต่รัฐเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา กล่าวคือ การดำเนินนโยบายที่มุ่งเน้นการสร้างความเร็วเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ โดยในช่วงแรก (แผนที่ 1 – 3) มีการเร่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา เช่น ถนนหนทาง เขื่อน อ่างเก็บน้ำ เป็นต้น ดังนั้น ในช่วงดังกล่าวจึงเห็นว่าในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการก่อสร้างเขื่อนขนาดใหญ่หลายแห่ง ดังรายละเอียดในตารางข้างล่าง

ตารางที่ 2.2 แสดงนโยบายการจัดการน้ำของรัฐในภาคอีสาน

ช่วงแผน	นโยบายน้ำแห่งชาติ	แนวทางจัดการ
ฉบับที่ 1 (2504-2509)	- ผลักดันโครงการขนาดใหญ่เพื่อจัดการน้ำ	- สร้างเขื่อนขนาดใหญ่ ได้แก่ เขื่อนน้ำพุง และอุบลรัตน์
ฉบับที่ 2 (2510-2514)	- ผลักดันโครงการสร้างเขื่อน - ขยายระบบการส่งน้ำจากโครงการขนาดใหญ่ที่สร้างแล้ว	- สร้างเขื่อนจำนวน 4 แห่ง - พัฒนาระบบชลประทานมีเนื้อที่ชลประทานทั่วประเทศ 3,306,500 ไร่ แยกเป็นชลประทานหลวง 2,200,500 ไร่ ชลประทานทั่วไป 500,000 ไร่ อ่างเก็บน้ำในอีสาน 146,000 ไร่
ฉบับที่ 3 (2515-2519)	- การพัฒนาระบบส่งน้ำ - การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดกลางและเล็ก	- สร้างเขื่อนในอีสานจำนวน 3 เขื่อน ได้แก่ เขื่อนจุฬาภรณ์ เขื่อนห้วยหลวง และเขื่อนน้ำอูน - วางระบบชลประทานขนาดใหญ่ - สร้างสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า

ที่มา : ปรับปรุงจากมิ่งสรร ชาวสะอาด และคณะ,สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ,2547

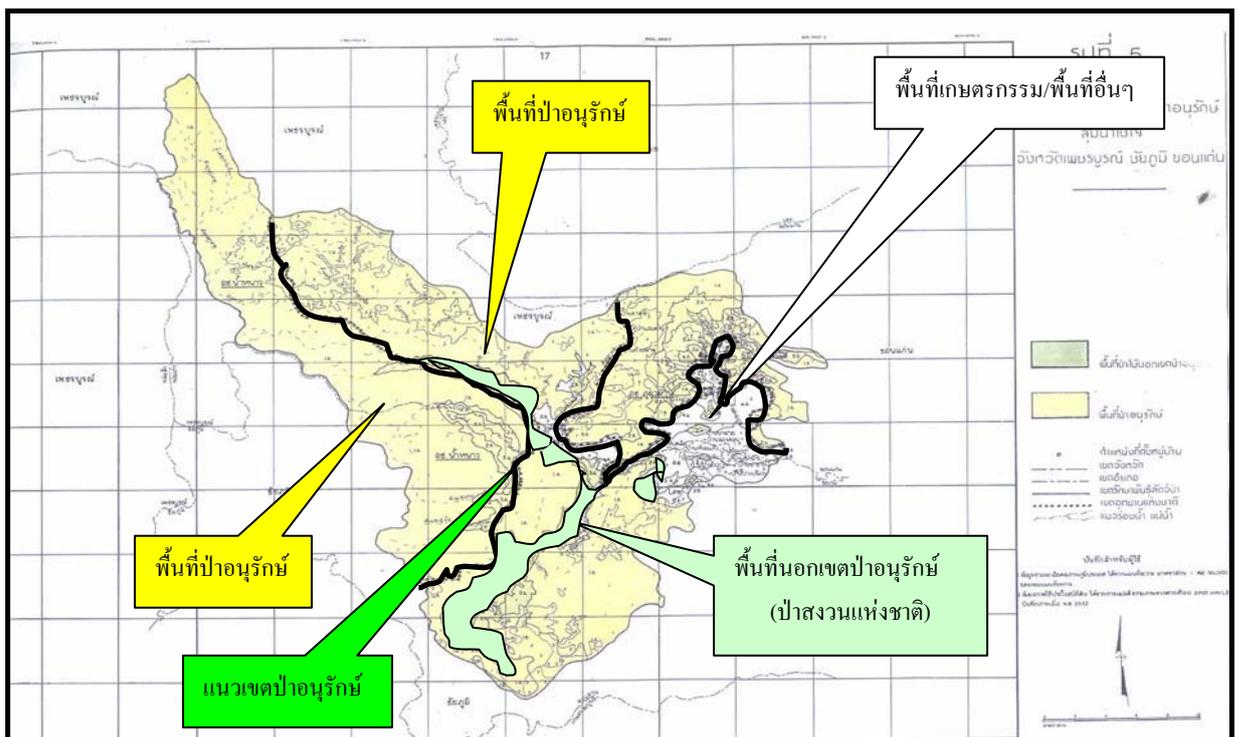
ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 – 6 (พ.ศ. 2520 – 2534) แนวทางนโยบายการจัดการทรัพยากรน้ำของรัฐยังคงเป็นไปในทิศทางเดิม เพียงแต่เป็นการพัฒนาต่อเนื่องจากแผนงานเดิมที่ได้ดำเนินการไว้แล้ว โดยการพัฒนาและเชื่อมโยงระบบส่งน้ำในพื้นที่ชลประทาน การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดกลางและขนาดเล็ก รวมทั้งการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ที่ยังคงมีอยู่ต่อไป กระทั่งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535 – 2539) เป็นต้นมา แนวคิดในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำทั้งระบบเริ่มชัดเจนมากขึ้น โดยสภาวิจัยแห่งชาติ และกรมควบคุมมลพิษ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ได้ผลักดัน และเสนอให้มีการร่างกฎหมายทรัพยากรน้ำแห่งชาติ เพื่อควบคุมการบริหารจัดการน้ำทั้งระบบ โดยอ้างเหตุผลความจำเป็นเกี่ยวกับปัญหาเรื่องปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ และความไม่เป็นเอกภาพของหน่วยงานที่ควบคุมบริหารจัดการน้ำ แต่ความพยายามดังกล่าวยังไม่มีการปฏิบัติการใดๆ กระทั่ง ปี พ.ศ. 2541 (ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8) คณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติได้ดำเนินการร่างกฎหมายทรัพยากรน้ำแห่งชาติขึ้น โดยให้เหตุผลความจำเป็นในการวางแผนแม่บทการพัฒนาลุ่มน้ำอย่างเป็นระบบ ที่จะสามารถตอบสนองความต้องการในการใช้น้ำของภาคส่วนต่างๆอย่างทั่วถึง ทั้งนี้ได้เสนอรูปแบบ “คณะกรรมการลุ่มน้ำ” เพื่อเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรน้ำของหน่วยงานและองค์กรระดับท้องถิ่น แต่อย่างไรก็ตาม สาระหลักของร่างกฎหมายฉบับดังกล่าวยังคงมุ่งเน้นเรื่องสิทธิเหนือทรัพยากรน้ำของรัฐเช่นเดิม นับตั้งแต่การให้คำนิยามให้ทรัพยากรน้ำประเภทต่างๆ เป็นของรัฐ ทั้งน้ำในบรรยากาศ น้ำบนผิวดิน น้ำใต้ดิน แหล่งต้นน้ำลำธาร รวมถึงสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตที่อยู่ในแหล่งน้ำ ซึ่งสะท้อนถึงอำนาจการจัดการทรัพยากรน้ำที่ต้องผูกขาดรวมศูนย์ที่รัฐเช่นเดิม โดยมีหลักการจัดการที่กำหนดให้ผู้ใช้บริการ ต้องรับภาระค่าบริการ หรือ การทำให้น้ำกลายเป็นสินค้า หรือ ต้นทุนในการผลิต นั่นเอง ซึ่งการดำเนินการดังกล่าว เกิดจากการที่รัฐบาลกู้เงินจากธนาคารเพื่อการพัฒนาแห่งเอเชีย (ADB) ที่มีเงื่อนไขให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารจัดการน้ำของประเทศทั้งระบบ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายฉบับดังกล่าวยังไม่ผลบังคับใช้ เนื่องจากมีการคัดค้านของเครือข่ายองค์กรชาวบ้านทั่วทุกภาคของประเทศในช่วงที่ผ่านมา

กล่าวโดยสรุป แนวคิดพื้นฐานในการจัดการทรัพยากรน้ำของรัฐตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ยังคงมีเป้าหมายสำคัญคือ การนำทรัพยากรน้ำไปใช้รองรับการสร้างเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว โดยรวมศูนย์การบริหารจัดการทรัพยากรน้ำไว้ที่หน่วยงานรัฐ และยังคงมุ่งเน้นการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ การสร้างเครือข่ายน้ำทั้งระบบ เช่น โครงการชลประทานระบบท่อ เป็นต้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวได้ก่อผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน และทรัพยากรธรรมชาติเหมือนเช่นที่เกิดขึ้นในอดีต

2.3.2 ปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินทำกินและทรัพยากรป่าไม้

จากข้อมูลการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่ดิน และป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น จำนวน 727 ตารางกิโลเมตร หรือ 454,375 ไร่ นั้น พบว่า ได้จำแนกเป็นพื้นที่ป่าไม้จำนวนทั้งสิ้น 380,059 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ป่าสมบูรณ์ 322,142 ไร่ ป่าเสื่อมโทรม 57,917 ไร่ และพื้นที่เกษตรและอื่นๆ รวมทั้งสิ้น 74,316 ไร่ (สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม . กรอบแผนงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนลุ่มน้ำเซิน, 2542) โดยพื้นที่ป่าสมบูรณ์รัฐได้ประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายจำนวน 3 แห่งได้แก่ อุทยานแห่งชาติน้ำหนาว อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้วน และมีนโยบายจะผนวกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่มีสภาพป่าสมบูรณ์เป็นป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายต่อไป

แผนที่ 2.3 แสดงพื้นที่ทำกินในพื้นที่ป่าอนุรักษ์บริเวณลุ่มน้ำเซินตอนต้น

ที่มา ; ปรับปรุงจากมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ . 2537

ผลจากการจำแนกพื้นที่ดังกล่าวข้างต้น ได้นำมาสู่ปัญหาข้อพิพาทเรื่องที่ดินทำกินในเขตป่าระหว่างชาวบ้านที่ถือครองทำประโยชน์ที่ดินในพื้นที่กับรัฐ ทั้งพื้นที่ป่าอนุรักษ์และพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ จากการศึกษาข้อมูลปัญหาข้อพิพาทเรื่องที่ดินของเครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่มน้ำเซิน

พบว่ามีความหนาแน่นของพื้นที่ดินในเขตป่าในเขตลุ่มน้ำเขตนอนต้น จำนวนทั้งสิ้น 6 กรณี โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2.3 แสดงรายละเอียดข้อพิพาทเรื่องที่ดินในเขตป่า พื้นที่ลุ่มน้ำเขตนอนต้น

กรณีปัญหา	ที่ตั้ง	ประเด็นปัญหา	จำนวนผู้เดือดร้อน	หมายเหตุ
1.) สวนป่าคอนสาร	ต. พุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ปลูกสร้างสวนป่าทับที่ดินทำกินของราษฎร	277 ราย	ออป. เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัส ในปี พ.ศ. 2521 ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำ ผักหนาม โดยดำเนินการตามเงื่อนไขสัมปทานตัดไม้ เนื้อที่ทั้งสิ้น 4,401 ไร่
2.) เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง	1.) ต.พุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ 2.) ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น 3.) ต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	รัฐโดยกรมป่าไม้ ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง ทับซ้อนกับที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยของราษฎร	344 ราย	กรมป่าไม้มีพระราชกฤษฎีกากำหนดพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนามให้เป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง พ.ศ. 2543 เนื้อที่ประมาณ 118,403 ไร่
3.) ป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนาม	ต.ห้วยยาง อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	รัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนามทับซ้อนกับที่ดินทำกินของราษฎร	อยู่ระหว่างการจัดทำข้อมูลการถือครองและทำประโยชน์ที่ดินของราษฎร	ประกาศในพระราชกิจจานุเบกษา ฉบับที่ 538 พ.ศ. 2516 เนื้อที่ 290,000 ไร่
4.) สวนป่าโคกยาว	ต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสทับที่ดินทำกินของราษฎร	ประมาณ 76 ราย	ออป. เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่าในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูซำผักหนาม เนื้อที่ 1,731 ไร่ โดยดำเนินการตามเงื่อนไขสัมปทานตัดไม้
5.) ป่าสงวนแห่งชาติ	ต.โคกมน อ.น้ำ	1.) ปัญหาการทับซ้อนกัน	ตำบลโคกมน อ.น้ำ	1.) เจ้าหน้าที่ปรับปรุง

<p>น้ำหนาว และ อุทยานแห่งชาติน้ำ หนาว</p>	<p>หนาว จ.เพชรบูรณ์</p>	<p>ระหว่างที่ดินทำกินกับพื้นที่ ป่าสงวนแห่งชาติน้ำหนาว 2.) สิทธิชุมชนในการ จัดการทรัพยากร</p>	<p>หนาว จ.เพชรบูรณ์</p>	<p>ขยายแนวเขตอุทยาน แห่งชาติน้ำหนาว ทับ ซ้อนกับป่าชุมชน 2.) กรณีการรังวัด พิสูจน์สิทธิ์ที่ดินทำกิน มีการดำเนินการตาม มติคณะรัฐมนตรีวันที่ 30 มิถุนายน 2541 และมีชาวบ้านส่วน หนึ่งไม่เห็นด้วยโดย เสนอแผนการจัดการ ทรัพยากรที่ดินป่าไม้ ในนามโครงการนำร่อง การปฏิรูปที่ดินและ ทรัพยากรโดยชุมชน เสนอของบประมาณ ผู้ว่าราชการจังหวัดมา ดำเนินการ</p>
<p>6.) อุทยานแห่งชาติ ภูผาม่าน</p>	<p>1.) ต.วังสวาป อ.ภู ผาม่าน จ.ขอนแก่น 2.) ต.ห้วยม่วง อ.ภู ผาม่าน จ.ขอนแก่น</p>	<p>รัฐประกาศเขตอุทยาน แห่งชาติภูผาม่านทับซ้อน ที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย ของราษฎร</p>	<p>ประมาณ 205 คน</p>	<p>1.) เป็นพื้นที่เป้าหมาย โครงการจัดการพื้นที่ อนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วม (Jompa) โดย ความร่วมมือของกรม อุทยานแห่งชาติสัตว์ ป่าและพันธุ์พืช กับ มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ ยั่งยืน (SDF)</p>

ที่มา : จากการศึกษารวบรวมข้อมูลโดยคณะวิจัย

จากรายละเอียดเกี่ยวกับปัญหาความขัดแย้งในที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัยและสิทธิของชุมชนใน
การจัดการทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น สามารถสรุปผลกระทบที่เกิดขึ้นได้ดังต่อไปนี้

1.) ชาวบ้านขาดหลักประกันความมั่นคงในที่ดินทำกิน และที่อยู่อาศัย การการอพยพ ขยับไล่
ชาวบ้านออกจากพื้นที่ การประกาศเขตป่าตามกฎหมายป่าไม้ และการปลูกสร้างสวนป่าทับที่ดินทำ

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเซินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

กินของชาวบ้าน ทำให้สถานภาพพื้นที่ที่ชาวบ้านเคยถือครองทำประโยชน์อยู่ก่อน กลายสภาพเป็น
ที่ดินของรัฐตามกฎหมาย และเจ้าพนักงานในพื้นที่ก็ถือสิทธิดังกล่าวมาดำเนินการขับไล่ และอพยพ
โยกย้ายชาวบ้านออกจากพื้นที่เดิม รวมทั้งการจำกัดสิทธิในการใช้ประโยชน์ที่ดินในแปลงเกษตรของ
ตนเอง ดังเช่นกรณีของชาวบ้านห้วยสนามทราย บ้านห้วยทรายทอง ตำบลทุ่งพระ บ้านทุ่งลุยลาย ต.
ทุ่งลุยลาย บ้านวังมน ต. วังสวาป ชาวบ้านกว่า 80 % ไม่มีที่ดินทำกิน โดยได้รับผลกระทบจาก
นโยบายการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ การอพยพชาวบ้านออกจากที่ดินทำกินเดิม และการขยายแนวเขต
รักษาพันธุ์สัตว์ป่า กรณีชาวบ้านตำบลทุ่งพระ ตำบลทุ่งนาเลา และตำบลทุ่งลุยลาย ที่เคยถือครองทำ
กินในพื้นที่ท้องที่การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายุคาลิปตัสในช่วงปี
พ.ศ. 2521 – 2530 ชาวบ้านเหล่านี้ก็จะถูกขับไล่ออกจากที่ดินเดิม หากใครไม่ยินยอมจะใช้มาตรการ
ทางกฎหมายเล่นงาน หรือแม้กระทั่งใช้ผู้มีอิทธิพลท้องถิ่นเข้าข่มขู่ ทำร้ายร่างกาย หรือสร้าง
สถานการณ์เพื่อยัดเยียดข้อหาให้กับชาวบ้าน เป็นต้น ส่วนกรณีที่ชาวบ้านยังสามารถถือครองทำ
ประโยชน์อยู่ได้จนถึงปัจจุบัน ก็ขาดหลักประกันความมั่นคงในการทำกิน เนื่องจากภาวะการทับซ้อน
กับที่ดินป่าไม้ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

2.) การถูกข่มขู่ คุกคาม ดำเนินคดีชาวบ้าน ชาวบ้านหลายคนถูกจับกุมดำเนินคดีข้อหาบุกรุก
ยึดถือ ครอบครองที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทั้งๆที่เป็นที่ดินที่เคยทำประโยชน์มาก่อน พร้อมกับ
ปรากฏร่องรอยการทำประโยชน์ เช่น ไม้ผล ไม้ยืนต้น สิ่งปลูกสร้างอื่นๆ เป็นต้น ถึงแม้ว่าหลักฐานการ
ถือครองทำประโยชน์จะเป็นใบเสียภาษีบำรุงท้องที่ (ภ.บ.ท. 5 ภ.บ.ท. 6 และ ภ.บ.ท. 11) โดยเจ้าหน้าที่
อ้างว่าไม่ใช่หลักฐานตามประมวลกฎหมายที่ดิน ไม่สามารถอ้างสิทธิในการถือครองทำประโยชน์ที่ดิน
ได้ จึงทำให้เกิดกรณีดังกล่าวมาโดยตลอด

3.) การจำกัดสิทธิในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ตาม
กฎหมาย ทั้งอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ในอดีตถือเป็นแหล่งหาอยู่หากินของชาวบ้าน ทั้ง
ของป่าจำพวก เห็ด หน่อไม้ สมุนไพร แหล่งไม้ใช้สอย แต่เมื่อมีสภาพบังคับทางกฎหมายที่เข้มข้นทำให้
ชาวบ้านถูกจำกัดสิทธิในการเข้าไปเก็บหาของป่ามากขึ้น นอกจากนี้ พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติตามแนว
ตะเข็บเขตป่าอนุรักษ์ ที่ชาวบ้านร่วมมือกันจัดการในรูปแบบป่าชุมชนได้ถูกผนวกเข้าเป็นป่าอนุรักษ์
ตามกฎหมาย ตามนโยบายการเพิ่มและขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ในประเทศไทย ทำให้เกิดข้อกังวล
เกี่ยวกับสิทธิในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยองค์กรชุมชน เนื่องจากประเด็นดังกล่าวยังเป็นที่ถูกถึ
ยงกันอยู่เรื่องการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ป่าอนุรักษ์

สภาพปัญหา และผลกระทบจากนโยบายการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน
ตอนต้น กล่าวได้ว่าลักษณะดังกล่าวได้เกิดขึ้นทั่วไปในทุกพื้นที่ของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตที่
มีลักษณะทางนิเวศวิทยาที่เป็นภูเขา เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร และมีความหลากหลายทางธรรมชาติสูง
และในขณะเดียวกันพื้นที่เหล่านี้มีชุมชนถือครองทำกิน ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนกันมายาวนานเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ปัจจัย สาเหตุที่ทำให้เกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ตลอดช่วงที่ผ่านมา พบว่าปัจจัยสำคัญที่เป็นสาเหตุหลัก เกิดจากนโยบาย กฎหมายป่าไม้เป็นด้านหลัก โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2528 เป็นต้นมา ที่รัฐได้ประกาศใช้นโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ. 2528 โดยมีเป้าหมายสำคัญในการเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยให้ได้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ จำแนกเป็นป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 และป่าเพื่อการเศรษฐกิจ ร้อยละ 25 โดยพื้นที่ป่าอนุรักษ์รัฐบาลจะมุ่งเพิ่มเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย ส่วนพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจ จะมุ่งส่งเสริมการปลูกป่าเศรษฐกิจในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม

กล่าวเฉพาะในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่รัฐบาลได้พยายามดำเนินมาตรการตามนโยบายดังกล่าว จะพบว่าในช่วงปี พ.ศ. 2528 – 2533 กรมป่าไม้ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่ง กระทั่งเกิดปัญหาผลกระทบต่อสิทธิที่ดินทำกินของชาวบ้าน และเกิดการลุกขึ้นต่อสู้ของชาวบ้านในหลายพื้นที่ เช่น กรณีป่าดงใหญ่ จ.บุรีรัมย์ ป่าดงมะไฟ จ.ยโสธร ป่าดงนาอี – จี้แลน ป่าดงจุมคำ จ.อุบลราชธานี ป่าดงหมู จ.กาฬสินธุ์ เป็นต้น การรวมตัวของชาวบ้านในพื้นที่ต่างๆ ได้พัฒนาการจัดองค์กรเครือข่ายเป็น “คณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าภาคอีสาน” ในปี พ.ศ. 2531 และรณรงค์ผลักดันให้รัฐบาลยกเลิกการส่งเสริมการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัส กระทั่งรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ได้ชะลอการให้เอกชนเช่าพื้นที่ปลูกยูคาลิปตัส การต่อสู้ของชาวบ้านในยุคนี้สามารถยุติปัญหาในระดับพื้นที่ได้ในบางพื้นที่ และนโยบายการส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัสได้ถูกชะลอไว้ระยะหนึ่ง ตามมาปี พ.ศ. 2534 – 2535 ที่คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติได้ทำการรัฐประหารในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2534 และแต่งตั้งนายอานันท์ ปันยารชุน ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี คณะรัฐประหารได้ดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม (คจก.) โดยมีพื้นที่เป้าหมายในเขตป่าสงวนแห่งชาติในพื้นที่ภาคอีสาน จำนวน 352 ป่า โครงการดังกล่าวมีเป้าหมายสำคัญคือ การเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ในภาคอีสานให้ได้ตามข้อกำหนดของคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ จำนวนร้อยละ 40 ของพื้นที่ภาค หรือประมาณ 42 ล้านไร่ จำแนกเป็นป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 (15.5 ล้านไร่) ป่าเศรษฐกิจร้อยละ 25 (26.5 ล้านไร่) โดยอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ป่าอนุรักษ์ มายังพื้นที่จัดสรรในเขตป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม ครอบครัวยุคใหม่ไม่เกิน 15 ไร่ และให้เอกชนเช่าพื้นที่ปลูกไม้เศรษฐกิจ ผลกระทบจากโครงการดังกล่าวในพื้นที่ลุ่มน้ำเซิน ชาวบ้านตาดีฟ้า – ดงสะคร่าน และบ้านชำผักหนาม ถูกอพยพออกจากพื้นที่มายังพื้นที่รองรับในเขตอำเภอสีชมพู จ.ขอนแก่น ซึ่งพื้นที่รองรับดังกล่าวเป็นที่ดินที่มีการครอบครองอยู่ก่อนแล้ว ทำให้เกิดปัญหาทับซ้อนขึ้นอีก และในลักษณะเดียวกันก็เกิดขึ้นทั่วไปในพื้นที่อื่นๆ ทำให้ชาวบ้านรวมตัวคัดค้านโครงการ คจก. ในที่สุด และรัฐบาลได้ยกเลิกโครงการในวันที่ 3 กรกฎาคม 2535 ชาวบ้านจึงได้กลับคืนสู่พื้นที่เดิมอีกครั้ง แต่อย่างไรก็ตาม ถึงแม้โครงการ คจก. จะได้รับการยกเลิกไป แต่โครงสร้างนโยบายกฎหมายที่บังคับใช้อยู่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทำให้ปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินป่าไม้ยังคงเกิดขึ้นมา

โดยตลอด และชาวบ้านในหลายพื้นที่ก็มีการเคลื่อนไหวคัดค้านอย่างต่อเนื่องเช่นกัน โดยการรวมตัวทั้งในระดับพื้นที่ ระดับภาค และการร่วมกับกลุ่มปัญหาต่างๆทั่วประเทศ เช่น สมัชชาคนจน เป็นต้น

ภายหลังปี พ.ศ. 2540 ที่ประเทศไทยได้มีการใช้รัฐธรรมนูญใหม่ ซึ่งถือว่าเป็นกฎหมายสูงสุดที่ให้สิทธิอำนาจประชาชนในการมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรมากที่สุด เครือข่ายชาวบ้านทั่วประเทศได้ใช้เงื่อนไขตามรัฐธรรมนูญ มาตรา 170 ว่าด้วยการเข้าชื่อเสนอกฎหมายตั้งแต่ 50,000 คนขึ้นไป มาผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ซึ่งชาวบ้านเคยมีการเสนอกฎหมายฉบับนี้นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา แต่อย่างไรก็ตาม การผลักดันดังกล่าวยังไม่มีผลความคืบหน้าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับแนวความคิด “คนอยู่ร่วมกับป่า” ตามที่ประชาชนเรียกร้องต้องการแต่อย่างใด กล่าวคือ รัฐยังคงยืนยันปฏิเสธไม่ให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งถือเป็นหัวใจหลักในการผลักดันกฎหมายของฝ่ายประชาชน จนกระทั่งปัจจุบันมีการพิจารณาถึงพื้นที่ป่าอนุรักษ์พิเศษ ที่ควรสงวนไว้เพื่อการอนุรักษ์และห้ามมิให้มีการจัดตั้งป่าชุมชน นับดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาเรื่องแนวคิดที่รัฐยังคงต้องการผูกขาดอำนาจการจัดการทรัพยากรป่าไม้ไว้เพียงส่วนเดียวเช่นเดิม ในขณะที่ความเป็นจริงพื้นที่อนุรักษ์แทบทุกแห่งมีประชาชนตั้งถิ่นฐานทำกินมาอย่างยาวนาน ก่อนที่จะมีการประกาศเขตอนุรักษ์ด้วยซ้ำไป ในอีกด้านหนึ่ง การกำหนดมาตรการแก้ไขปัญหาที่ดินในเขตป่า คณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบแนวทางการแก้ไขปัญหาที่ดินป่าไม้ ในวันที่ 30 มิถุนายน 2541 ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการในการสำรวจ รังวัด พิสูจน์สิทธิ์ และการรับรองสิทธิ์ที่ดินของชาวบ้านที่ถือครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ โดยกระบวนการดังกล่าวเป็นที่ถกเถียงกันอย่างกว้างขวางเกี่ยวกับหลักเกณฑ์วิธีการในการสำรวจ รังวัด พิสูจน์สิทธิ์ ที่มุ่งใช้หลักฐานเอกสารทางราชการเป็นหลักเพียงด้านเดียว ทำให้ละเลยประวัติศาสตร์ และพัฒนาการของสังคม ชุมชน และจะนำไปสู่ความขัดแย้งที่ไม่มีวันจบสิ้น

กระบวนการตามมติคณะรัฐมนตรีดังกล่าว ได้ถูกดำเนินการในพื้นที่ป่าไม้ทั่วประเทศ และมีเสียงคัดค้านของชาวบ้านมาโดยตลอด กระทั่งปี พ.ศ. 2548 รัฐบาลได้ดำเนินโครงการหมู่บ้านป่าไม้แผนใหม่ โดยมีพื้นที่เป้าหมายทั้งหมด 10,866 หมู่บ้านทั่วประเทศที่มีพื้นที่ทับซ้อนกับพื้นที่ป่าไม้ประเภทต่างๆ ทั้งนี้ โครงการดังกล่าวได้จำแนกเขตการใช้ประโยชน์ที่ดินเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ที่ดินทำกินที่อยู่อาศัย และพื้นที่ป่าไม้หมู่บ้าน โดยการจำแนกให้ดำเนินการตามมติคณะรัฐมนตรีวันที่ 30 มิถุนายน 2541 ทำให้เป็นที่สงสัยว่าโครงการดังกล่าวเป็นเพียงมาตรการให้เกิดการบังคับใช้มติคณะรัฐมนตรีฉบับนี้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นเท่านั้น ทำให้ชาวบ้านไม่ยอมรับโครงการนี้ โดยเฉพาะในพื้นที่อนุรักษ์ตามกฎหมายที่เคยมีกรณีพิพาทกันอยู่ก่อนแล้ว กรณีชาวบ้านในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น ที่มีข้อพิพาทเรื่องที่ดินป่าไม้ทั้ง 6 กรณี ยกเว้นสวนป่ายุคาลิปตัส 2 แห่งที่ชาวบ้านถูกขับไล่ออกมาหลังจากที่ ออป. เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่า ก็ถูกดำเนินการตามมติคณะรัฐมนตรีดังกล่าว ถึงแม้ว่าชาวบ้านจะเสนอกลไก และกระบวนการทำงานที่เกิดจากการมีส่วนร่วมอย่างเสมอหน้าของทั้งสองฝ่ายก็ตาม ทั้งการตรวจสอบข้อเท็จจริง การสรุปความเห็น และการ

พิจารณาตัดสินใจแก้ไขปัญหามาทุกขั้นตอน แต่ไม่มีการยอมรับ ทำให้การแก้ไขปัญหาระหว่างรัฐกับประชาชนไม่มีความคืบหน้าเท่าที่ควร

2.3.3 ปัญหา และผลกระทบจากการประกอบกิจการอุตสาหกรรมเหมืองหิน

พื้นที่ลุ่มน้ำเซินถื่อได้ว่าเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายและอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็น ดิน น้ำ ป่าไม้ และทรัพยากรแร่ธาตุ อย่างไรก็ตาม จากอดีตจนถึงปัจจุบันพบว่าสภาพของทรัพยากร และความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติถือได้ว่าอยู่ในภาวะวิกฤต เนื่องจากรัฐมองทรัพยากรในเชิงมูลค่าทางเศรษฐกิจและเป็นวัตถุดิบเพื่อพัฒนาประเทศ ทรัพยากรแร่ธาตุจึงถูกรัฐนำมาใช้ประโยชน์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 (ปีพ.ศ. 2504-2509) จนถึงแผนพัฒนาฉบับที่ 9 (ปีพ.ศ. 2545-2549) โดยมีสาระสำคัญในการสำรวจแหล่งแร่ต่างๆ และการสนับสนุนการทำอุตสาหกรรมเหมืองแร่ของเอกชน

พื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น มีลักษณะทางธรณีวิทยาเป็นภูเขาหินปูน จึงทำให้กรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ (กพร.) (กรมทรัพยากรธรณีเคมี) ได้สำรวจและประกาศเป็นเขตแหล่งแร่ชนิดหินปูนเพื่ออุตสาหกรรมก่อสร้างในพื้นที่อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น จำนวนทั้งสิ้น 9 แห่ง มีปริมาณหินสำรองจำนวน 101.18 ล้านเมตริกตัน ครอบคลุมพื้นที่จำนวน 4,729 ไร่ ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวทำให้บริษัทเอกชนเข้ายื่นขอประทานบัตรเพื่อประกอบการโรงโม่และระเบิดและย่อยหินในพื้นที่ลุ่มน้ำเซินตอนต้น จำนวน 6 ราย รายละเอียดปรากฏตามตารางข้างล่าง

ตารางที่ 2.4 แสดงแหล่งหินจังหวัดชัยภูมิ (เขตลุ่มน้ำเซินตอนต้น)

ลำดับ	ชื่อแหล่งหิน	ที่ตั้ง	พื้นที่ (ไร่)	ปริมาณสำรอง		หมายเหตุ
				ล้านเมตริกตัน	เปอร์เซ็นต์	
1	บ้านโคก	อ.คอนสาร	625	4.8	17.62	
2	บ้านถ้ำสิบ	อ.คอนสาร	400	6.41	23.53	บ้านวังปลาแก้วในปัจจุบัน
3	บ้านวังน้ำอุ่น	อ.คอนสาร	300	5.59	20.52	กำลังขอต่อประทานบัตร
4	ภูผาเบียด	อ.คอนสาร	165	0	0	เตรียมเสนอขอกเล็ก
5	ภูรวก	อ.คอนสาร	940	9	33.04	ปัจจุบันเป็นพื้นที่ของสวนป่าคอนสาร
6	ห้วยน้ำสุ	อ.คอนสาร	1,150.00	1.44	5.29	มีการคัดค้านการขอประทานบัตร

รวม	3,580.00	27.24	100
-----	----------	-------	-----

ที่มา : ปรับปรุงจากข้อมูลกรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ , 2547

ตารางที่ 2.5 แสดงแหล่งหินจังหวัดขอนแก่น (เขตลุ่มน้ำเขินตอนต้น)

ลำดับ	ชื่อแหล่งหิน	ที่ตั้ง	พื้นที่ (ไร่)	ปริมาณหินสำรอง		หมายเหตุ
				ล้านเมตริกตัน	ร้อยละ	
1	ภูกลางดง	อ.ภูผาม่าน	204	12.93	18.48	
2	ภูถ้ำกลบ	อ.ภูผาม่าน	525	27.38	37.03	
3	ภูผาดำ	อ.ภูผาม่าน	420	33.63	45.48	
รวม 3 แหล่ง			1,149	73.94	100	

ที่มา : ปรับปรุงจากข้อมูลกรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ , 2547

ตารางที่ 2.6 : แสดงรายชื่อการขอประทานบัตรประกอบอุตสาหกรรมเหมืองหิน
ชนิดหินปูนเพื่ออุตสาหกรรมก่อสร้าง ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น

ที่	หมายเลข ประทานบัตร	ชื่อผู้ถือประทานบัตร	ที่ตั้ง	ชนิดแร่	เนื้อที่ (ไร่-งาน-ตร.ว.)
1	31428/15381	นางวัชรภรณ์ ผ่องใส	ต.นาฝาย อ.ภูผาม่าน จ. ขอนแก่น	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	49 - 3 - 06
2	15518/15458	หจก. ภัคดี แผ่นดิน ขอนแก่น จำกัด	ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	143 - 3 - 69
3	15519/15459	หจก. ภัคดี แผ่นดิน ขอนแก่น จำกัด	ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	148 - 2 - 02
4	31430/15461	โรงไม้หิน หจก. ชุมแพ รุ่งเรือง จำกัด	ต.นาฝาย อ.ภูผาม่าน จ. ขอนแก่น	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	20 - 0 - 00
5	31435/15462	โรงไม้หิน หจก. ชุมแพ รุ่งเรือง จำกัด	ต.นาฝาย อ.ภูผาม่าน จ. ขอนแก่น	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	29 - 2 - 10
6	29716/15570	นายธวัชชัย ดันคง จำรัสกุล	ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	หินปูน ชนิดหินปูนเพื่อ อุตสาหกรรมก่อสร้าง	88 - 2 - 33
รวมผู้ถือประทานบัตรทั้งสิ้น 6 ราย ในพื้นที่ 3 ตำบล 2 อำเภอ 2 จังหวัด เนื้อที่ 480 - 1 - 20 ไร่					

ที่มา : ปรับปรุงจากข้อมูลกรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ , 2547

ในเขตพื้นที่ศึกษาวิจัยบ้านน้ำอุ่น หมู่ 9 ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ ได้ประกาศแหล่งหิน บ้านวังน้ำอุ่น รวมเนื้อที่ 300 ไร่ โดยมีปริมาณหินสำรองจำนวน 5.59 ล้านเมตริกตัน และในปี 2523 ได้ให้บริษัทเอกชนขออนุญาตประทานบัตรเพื่อประกอบการเหมืองหิน ชนิดหินปูนเพื่ออุตสาหกรรม ก่อสร้าง ในนามห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงโม่หินศักดิ์ชัย (1992) ตามทะเบียนโรงงานเลขที่ 3-3(1)-1/27 ชก. เนื้อที่ 88 ไร่ 2 งาน 88 ตารางวา

ผลจากการอนุญาตให้เอกชนเข้าดำเนินการโรงโม่หินในพื้นที่ “ภูถ้ำแกลบ” บ้านน้ำอุ่น ที่ผ่าน มาได้เกิดผลกระทบต่อความมั่นคงในชีวิต และทรัพย์สินของชาวบ้านที่ตั้งชุมชนอยู่ใกล้เคียง รวมถึงได้ สร้างความเสียหายต่อระบบนิเวศซึ่งเป็นเขตต้นน้ำลำธารที่สำคัญของลำน้ำชีน และเป็นการทำลาย ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง โดยมีพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบในเขตตำบลทุ่งนาเลา และเขตตำบลคอนสาร ประมาณ 20 หมู่บ้าน 3,000 ครัวเรือน โดยสามารถจำแนกปัญหาผลกระทบ ได้ดังต่อไปนี้

1.) แร่ระเบิดทำให้หินกระเด็นตกลงสู่บ้านเรือนราษฎร พื้นที่ทำการเกษตร และ แหล่งน้ำ ฝูดธรรมชาติของชุมชน ซึ่งสถานที่ตั้งของโรงโม่อยู่ห่างจากที่ตั้งของชุมชน คุ่มตาดปูน บ้านน้ำอุ่นเพียง 200 เมตร และห่างจากบ้านน้ำอุ่นประมาณ 1 กิโลเมตร โดยในการระเบิดหินแต่ละครั้ง แร่ระเบิดทำ ให้ก้อนหินกระเด็นตกลงสู่บ้านเรือนราษฎร การระเบิดหินทำให้เกิดฝุ่นละอองกระจายเป็นบริเวณ กว้างครอบคลุมพื้นที่การเกษตรของชาวบ้าน และพื้นดินยุบตัวลง ส่งผลให้พืชที่ปลูกไม่เจริญเติบโต นอกจากนี้ การระเบิดหินทำให้เกิดการทับถมและทำลายเส้นทางไหลของแหล่งน้ำฝูดใต้ดินอย่างน้อย 4 แห่ง ได้แก่ น้ำฝูดฝายข้ามคม น้ำฝูดทับลาว น้ำฝูดนางเดือน และน้ำฝูดน้ำพุหินลาด ซึ่งชาวบ้านได้ใช้ ประโยชน์ในการดำรงชีพ ทำการเกษตร และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวของชุมชน

2.) ผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ และทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย พื้นที่ตั้งและประกอบการ ระเบิดและย่อยหินเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติภูซำผักหนาม ซึ่งจากสภาพความสมบูรณ์ทางระบบ นิเวศน์ ป่าไม้ สัตว์ป่า และเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญ ซึ่งในอดีตก่อนมีการระเบิดหินได้เคยพบ ร่องรอยฝูงสัตว์ป่า อาทิ พบฝูงลิงป่าจำนวนมาก และพบเห็นสัตว์ป่าหายากออกหากินในบริเวณที่เป็น ที่ตั้งของโรงโม่ในปัจจุบัน อาทิ เลียงผา และจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีอยู่ถือได้ว่าเป็น แหล่งที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการเก็บหาของป่า อาทิ หน่อไม้ สมุนไพร เห็ดต่าง ๆ และพืชผักป่า ต่างๆ ในการดำรงชีพ อีกทั้ง พื้นที่ดังกล่าวยังถือได้ว่าเป็นพื้นที่ที่มีภูมิทัศน์ที่สวยงามเพราะเป็นภูเขา หินปูนซึ่งมีความสลับซับซ้อน และยังประกอบด้วยถ้ำขนาดใหญ่จำนวนมากที่มีกลุ่มหินงอกหินย้อยที่ มีความสวยงาม เหมาะแก่การสงวนรักษาไว้เป็นของชุมชนสืบไป

3.) ผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดี และศาสนสถานของชุมชน จากการบอกเล่าของชาวบ้าน และลงสำรวจพื้นที่ พบว่า มีวัตถุโบราณภายในถ้ำที่กระจายอยู่ในเขตพื้นที่ประกอบการระเบิดและย่อยหิน อาทิ กำไลข้อมือ มีด ขวาน ครก สาก เป็นต้น ซึ่งจากการสำรวจแหล่งโบราณคดี ในถ้ำ จำนวน 3 แห่ง ได้แก่ ถ้ำแกลบ ถ้ำเพี้ย และถ้ำไม่มีชื่อ ในเขตและรอบบริเวณที่เอกชนเข้าดำเนินการ ประกอบกิจการเหมืองหิน ของสำนักงานศิลปกรที่ 12 นครราชสีมา ในเดือนมีนาคม 2548 พบรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1) ถ้ำแกลบ พบร่องรอยการฝังศพ เศษภาชนะดินเผา เนื้อดินผิวงเรียบ ความหนา 0.3 – 1 เซนติเมตร เนื้อแกร่ง ไม่เคลือบ ผิวงเรียบ ตกแต่งลายขูดขีด ลายปั้นแปะ กำไลสำริดมีลายเป็นปล้อง และเงิน และโครงกระดูกมนุษย์ (จากการสัมภาษณ์) จากการวินิจฉัยพบว่า แหล่งโบราณคดีดังกล่าว อยู่ในยุคประวัติศาสตร์ ช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 – 24 โดยมีลักษณะทางสังคมเป็นสังคมเกษตรกรรมและสังคมเมือง ลักษณะทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีเป็นแบบล้านช้าง –รัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าหน้าที่สันนิษฐานว่า ถ้ำแห่งนี้อาจเป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว ที่ฝังศพของคนในพื้นที่ใกล้เคียง รวมถึงใช้เก็บของมีค่า

3.2) ถ้ำไม่มีชื่อ พบเศษภาชนะดินเผา เนื้อดิน ผิวงเรียบ ความหนา 0.5 – 1.2 เซนติเมตร เนื้อแกร่ง ผิวงเรียบ ไม่เคลือบ ความหนา 0.8 – 1 เซนติเมตร และชิ้นส่วนกระดูกสัตว์ ได้แก่ เต่า และกวาง แหล่งโบราณคดีดังกล่าว อยู่ในยุคประวัติศาสตร์ ช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 – 24 โดยมีลักษณะทางสังคมเป็นสังคมเกษตรกรรมและสังคมเมือง ลักษณะทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีเป็นแบบล้านช้าง –รัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าหน้าที่สันนิษฐานว่า ถ้ำแห่งนี้อาจเป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว ที่ฝังศพของคนในพื้นที่ใกล้เคียง

3.3) ถ้ำเพี้ย พบเศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่ง ผิวงเรียบ ไม่เคลือบ ความหนา 1.1 เซนติเมตร และเครื่องใช้สำริดลักษณะเป็นแผ่นกลมมีขอบ 2 ชั้น จากการวินิจฉัยพบว่า แหล่งโบราณคดีดังกล่าว อยู่ในยุคประวัติศาสตร์ ช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 – 24 โดยมีลักษณะทางสังคมเป็นสังคมเกษตรกรรมและสังคมเมือง ลักษณะทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีเป็นแบบล้านช้าง –รัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าหน้าที่สันนิษฐานว่า ถ้ำแห่งนี้อาจเป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว

จากผลกระทบที่รัฐได้ให้เอกชนเข้าประกอบการเหมืองหิน ทำให้ชาวบ้านร่วมกันได้คัดค้าน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา ปัจจุบันได้มีการชะลอการให้อนุญาตต่อประทานบัตรของเอกชน ซึ่งจากการสัมภาษณ์ชาวบ้าน และลงสำรวจพื้นที่ พบว่า ชุมชนได้สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างที่เกิดขึ้นภายหลังการยุติการประกอบอุตสาหกรรมเหมืองหินในพื้นที่ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลที่เกิดขึ้นต่อแหล่งต้นน้ำลำธารในบริเวณบ้านตาดสูง ได้แก่ ชำชาคม ซึ่งเป็นต้นน้ำที่ไหลลงสู่ห้วยน้ำพุ และลงลำน้ำเขิน ในเขตตำบลคอนสาร และตำบลดงบัง ตามลำดับ โดยชำชาคมอยู่ห่างจากโรงโม่เพียง 50 เมตร พบว่า น้ำฝุดฝ่ายชำคม อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของโรงโม่

บริเวณคู่มตาตสูงปริมาณ และคุณภาพน้ำเริ่มฟื้นฟู และมีน้ำไหลภายหลังหยุดระเบิดและยอหินของโรงโม่ ซึ่งสามารถเปรียบกับช่วงดำเนินการของโรงโม่ดังดังนี้

ตารางที่ 2.7 : แสดงการฟื้นตัวของน้ำผุดฝายท่าคมภายหลังการหยุดระเบิดหิน

ช่วงเวลา (พ.ศ.)	ปริมาณน้ำ	คุณภาพน้ำ
ก่อนปี 2545	น้ำแห้งขอด	มีหญ้าและวัชพืชขึ้นแทน
2545	เริ่มมีน้ำ	มีหญ้าขึ้น มีสาหร่ายขึ้น น้ำขุ่น
2546	ปริมาณน้ำน้อย น้ำผุดไม่ไหล	มีสาหร่ายพืชน้ำหนานแน่น
2547	ปริมาณน้ำพอใช้ น้ำผุดเริ่มไหล	สาหร่ายพืชน้ำลดลง น้ำใสขึ้น
2548	ปริมาณน้ำพอใช้ในการเกษตร	น้ำใสขึ้น

ที่มา : จากการสัมภาษณ์นายสมควร เดชวิจารณ์ ,2548

นอกจากนี้ยังพบว่า พื้นที่บริเวณรอบโรงโม่หินตั้งแต่หยุดประกอบการ จะพบร่องรอยสัตว์ป่าเข้ามาหากิน ชุมชนอยู่อาศัยด้วยความสงบขึ้น แต่ยังมีหวัหวัระแวงไม่มีความมั่นคงในชีวิตและทรัพย์สิน เนื่องจากยังไม่มีกรยกเลิกโรงโม่โดยเด็ดขาด ทั้งนี้ ชาวบ้านมีความต้องการที่จะจัดการฟื้นฟูพื้นที่ดังกล่าว เนื้อที่ประมาณ 1,142 ไร่ เป็นป่าชุมชน โดยความร่วมมือขององค์กรชาวบ้าน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต่อไป

2.3.4 ปัญหาเศรษฐกิจ และภาระหนี้สิน

ปัจจุบัน อาชีพและรายได้ของเกษตรกรส่วนใหญ่ในชนบท นอกจากการทำกรการผลิต ทั้งการทำไร่ ทำนา การประกอบหัตถกรรมแล้ว ยังต้องพึ่งพากำลังแรงงานของครอบครัวในการแสวงหารายได้จากกรรับจ้างทั้งใน และนอกรภาคเกษตร ซึ่งถือได้ว่าเป็นรายได้หลักที่ได้ใช้จ่ายในระดับครอบครัว โดยในรอบปีหนึ่งๆ ภายหลังจากเสร็จสิ้นฤดูทำกรการผลิต แรงงานของครอบครัวต้องออกเดินทางรับจ้างในต่างถิ่น ทั้งงานก่อสร้าง ตัดอ้อยรับจ้าง หรือแรงงานภาคอุตสาหกรรม เป็นต้น

กล่าวเฉพาะพื้นที่ลุ่มน้ำเงินตอนต้น อาชีพส่วนใหญ่ของเกษตรกรยังคงเป็นการทำนา ทำไร่ โดยชาวบ้านในพื้นที่รับจะประกอบอาชีพทำนา และไร่อ้อยเป็นหลัก หลังฤดูทำนาจะปลูกถั่วเหลือง พริก ส่วนพื้นที่ลาดเชิงเขา และที่สูงจะทำไร่ข้าวโพด และพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ยางพารา ผักชี เป็นต้น การปลูกข้าวไร่จะทำไว้กินในครอบครัวเท่านั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าพืชที่ปลูกส่วนใหญ่จะเป็นพืชเศรษฐกิจที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐและเอกชนทั้งสิ้น ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกเป็น

หลัก ตั้งแต่ขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ก่อนการผลิต ช่วงระหว่างการผลิต และหลังการผลิต ซึ่งสามารถศึกษาจากกรณีการผลิตข้าวโพดของเกษตรกรในพื้นที่ได้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 2.8 : แสดงกระบวนการผลิตข้าวโพดของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำเขตนอนตัน

กระบวนการผลิต	ปัจจัยการผลิต	
	ภายใน	ภายนอก
1.) ช่วงก่อนการผลิต		
1.1) ค่าเมล็ดพันธุ์		ซื้อจากพ่อค้าที่บ้านหัน อ.ชุมแพทั้งเงินสดและเงินผ่อน
1.2) ค่าแรงงาน	แรงงานในครอบครัว	จ้างแรงงานในชุมชน
1.3) ค่าเครื่องจักร	บางส่วนใช้รถไถตัวเอง	ค่าจ้างรถไถจากคนในท้องถิ่น
1.4) ค่าปุ๋ย		ซื้อจากพ่อค้าที่บ้านหัน อ.ชุมแพทั้งเงินสดและเงินผ่อน
2.) ช่วงระหว่างการผลิต		
2.1) ยาปราบศัตรูพืช		ซื้อจากตลาดคอนสาร / บ้านหัน และชุมแพ
2.2) ค่าปุ๋ย		ซื้อจากตลาด กระสอบละประมาณ 400 บาท
2.3) ค่าค้ายหญ้า	แรงงานในครอบครัว	จ้างแรงงานในชุมชน
2.4) ค่าจ้างฉีดยาฆ่าหญ้า		จ้างแรงงานในชุมชน
3.) ช่วงหลังการผลิต		
3.1) ค่าเก็บเกี่ยว	แรงงานในครอบครัว	จ้างแรงงานในชุมชน
3.2) ค่าเครื่องสี		จ้างจากนายทุนในท้องถิ่น
3.3) ค่าขนส่ง		จ้างจากนายทุนในท้องถิ่น

ที่มา : จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร และชาวบ้านอำเภอน้ำหนาว

จากกรณีตัวอย่างกระบวนการผลิตข้าวโพด จะเห็นว่าในเกือบทุกขั้นตอนการผลิตต้องพึ่งปัจจัยจากภายนอกทั้งสิ้น ยกเว้นกำลังแรงงานของตัวเองเท่านั้นที่เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมการผลิตในแปลงเกษตร และกลุ่มคนที่เป็นผู้ยึดกุมกระบวนการผลิตทั้งหมดของเกษตรกร ส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจร่วมกันในระดับท้องถิ่น กล่าวคือ เป็นนายหน้าในการจัดหาเมล็ดพันธุ์ เครื่องจักร ยาปราบศัตรูพืชมาให้เกษตรกร ทั้งโดยการซื้อเงินสด และเงินผ่อน เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตได้แล้วค่อยหักค่าใช้จ่ายทั้งหมดที่แหล่งรับซื้อผลผลิตของชาวบ้าน (ผู้รับซื้อผลผลิตกับผู้ขายปัจจัยการผลิตส่วนใหญ่เป็นคนเดียวกัน) ในบางกรณีชาวบ้านจะยืมเงินเผื่อแก่ (พ่อค้ายาทุน) เพื่อมาใช้ในการลงทุนทางการเกษตร และใช้จ่ายในครัวเรือนก่อน เมื่อนำผลผลิตมาขายค่อยจ่ายเงินคืน ซึ่งบางครั้งไม่สามารถจ่ายเงินคืนได้

ทั้งหมด ต้องยึดเวลาในปีต่อไป และเงื่อนไขดังกล่าวเกษตรกรรายนั้นต้องมีพันธะผูกพันกับนายทุนต่อไปไม่สิ้นสุด หากมีภาระหนี้สินเพิ่มมากขึ้นจำเป็นต้องนำที่ดินขายให้นายทุนคนนั้น โดยตัวเองต้องเป็นแรงงานในที่ดินแปลงเดิมต่อไป หรือในบางกรณีที่ไม่ขายที่ดิน แต่จะไม่สามารถเปลี่ยนไปทำการผลิตอย่างอื่นได้ในที่ดินตนเอง นอกจากจะต้องชำระค่าใช้จายทั้งหมดให้กับนายทุนเสร็จสิ้นก่อน กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เกษตรกรไม่มีสิทธิ์ที่จะตัดสินใจทำการผลิตในแปลงที่ดินของตนเอง คนที่มีอำนาจตัดสินใจขาดจะเป็นนายทุนที่เป็นเจ้านี่ ซึ่งโดยพฤตินัยชาวบ้านก็คือแรงงานในภาคเกษตรนั่นเอง

จากรายละเอียดข้างต้น สะท้อนให้เห็นถึงภาวะเสี่ยงทางด้านเศรษฐกิจของเกษตรกร และแนวโน้มที่จะนำมาสู่ปัญหาหนี้สิน และการเปลี่ยนแปลงสภาพการถือครองที่ดินของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินในอนาคต ซึ่งปัจจุบันก็เกิดสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ในหลายพื้นที่ เช่น พื้นที่อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ บ้านทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร เป็นต้น และการผลิตพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น ทั้งข้าวโพด ถั่วเหลือง พริก ยางพารา (กำลังได้รับความนิยม) ก็มีสภาพการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตที่ไม่แตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม ปัจจัยที่นำมาสู่ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ และหนี้สินของเกษตรกรมีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งปัจจัยภายในและภายนอก เช่น ภาระค่าใช้จ่ายในระดับครัวเรือนด้านต่างๆ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อทำการผลิต และค่าใช้จ่ายส่วนเกินที่เกิดจากภาระหนี้สิน เป็นต้น

นอกจากนี้ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ และหนี้สินของชุมชนเป้าหมายในการศึกษาวิจัยยังเกิดจากปัจจัยด้านการจัดการทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรมตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา กล่าวคือ กรณีชาวบ้านวังมน ต.วังสาวป อ.ภูผาม่าน บ้านห้วยสนามทราย บ้านห้วยทรายทอง ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร กว่าร้อยละ 80 ของจำนวนครัวเรือน และชาวบ้านทุ่งลุยลาย ต.ทุ่งลุยลาย บางส่วน ซึ่งเดิมชาวบ้านมีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2529 ได้ถูกเจ้าหน้าที่ป่าไม้อพยพออกจากพื้นที่ทำกิน ที่อยู่อาศัยเดิม กระทั่งปัจจุบันยังไม่มีเจ้าหน้าที่ดินรอนรับตามข้อตกลง ทำให้เกิดปัญหาไร้ที่ดินทำกิน ต้องประกอบอาชีพรับจ้างแรงงานเป็นหลัก หรือบางส่วนดำรงชีพด้วยการเก็บหาของป่าขาย เป็นต้น สภาพดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญที่นำมาสู่ปัญหาความไม่มั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ และภาระหนี้สินของสมาชิกในชุมชน ดังรายละเอียดภาระหนี้สินของเกษตรกรในชุมชนเป้าหมายการศึกษาวิจัยตามตาราง

ตารางที่ 2.9 แสดงภาวะหนี้สินเฉลี่ยของเกษตรกรในชุมชนเป้าหมาย ปี พ.ศ. 2548

ลำดับ	หมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือน	หนี้ในระบบ (เฉลี่ย 1 ครอบครั้ว)	หนี้นอกระบบ (เฉลี่ย 1 ครอบครั้ว)	เฉลี่ยหนี้สินรวม
1	บ้านห้วยสนามทราย	144	20,000	15,000	35,000
2	บ้านทุ่งลุยลาย	383	30,000	15,000	45,000
3	บ้านน้ำอูน	158	25,000	20,000	45,000
4	บ้านวังปลากั้วน	93	30,000	15,000	45,000

5	บ้านห้วยทรายทอง	207	30,000	30,000	60,000
6	บ้านวังมน	87	20,000	20,000	40,000
รวม	6 หมู่บ้าน	1,072	155,000	110,000	270,000

ที่มา ; จากการสัมภาษณ์ผู้นำหมู่บ้าน (เป็นค่าประมาณการ)

2.3.5 ปัญหาน้ำแล้ง และปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อการผลิตทางการเกษตร

ปัญหาน้ำแล้ง ถือเป็นปัญหาสำคัญที่ชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นประสบมาโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูแล้ง ช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – มิถุนายน ของทุกปี สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดปัญหาน้ำแล้ง และปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อการผลิตทางการเกษตร สามารถสรุปได้ดังนี้

1.) สภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น ในทางอุทกวิทยาพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นในเขตอำเภอคอนสาร และภูผาม่านถือเป็นเขตเงาฝน (Rain Shadow) ทั้งนี้ เนื่องจากสภาพภูมิประเทศตั้งอยู่ด้านทิศตะวันตกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเทือกเขาเพชรบูรณ์เป็นแนวกั้นระหว่างภาคเหนือตอนล่างกับภาคอีสาน โดยทอดยาวจากด้านตะวันตกไปตะวันออก ทำให้ห่างไกลจากแนวพายุดีเปรสชัน ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยต่อปีจึงน้อยโดยมีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยที่อำเภอคอนสารประมาณ 943.20 มิลลิเมตรต่อปี อำเภอภูผาม่านประมาณ 1,034 มิลลิเมตรต่อปีตามลำดับ

2.) ลักษณะทางกายภาพและภูมิสัณฐานของพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น พื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นถือเป็นเขตที่สูงและภูเขาด้านตะวันตกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเขตที่สูงภาคกลางต่อเนื่องกับเขตที่สูงและภูเขาภาคเหนือ โดยลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ต้นน้ำจะเป็นภูเขาสูงสลับกับหุบเขามีสภาพห้วยสาขาไหลลงสู่ลำน้ำเขิน เช่น ห้วยตาดฟ้า ห้วยตาดหมอก ห้วยสังชะยวน ห้วยน้ำสุ เป็นต้น พื้นที่ส่วนใหญ่มีความสูงมากกว่า 500 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง จากนั้นจะลาดลงมาทิศตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่หุบเขาและที่ราบเชิงตะกอนที่มีความอุดมสมบูรณ์ของดิน และทะเลแนวทิวเขาที่กั้นลงสู่พื้นที่ราบลุ่มในเขตอำเภอคอนสาร และอำเภอภูผาม่านตามลำดับ

จากสภาพภูมินิเวศน์ย่อยของพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นทั้ง 3 ส่วนดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่ามี ความแตกต่างกันในด้านความสูงของพื้นที่ โครงสร้างของดิน ทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งรูปแบบและลักษณะการไหลของน้ำจากพื้นที่สูงลงมายังพื้นที่ราบ ที่มีความเร็วและแรง ตามลักษณะชื่อของลำน้ำ ” เขิน” ที่มีความหมายว่า “บิน” หรือ “ร่อน” จากที่สูงลงมา ซึ่งปัจจัยดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบ และลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินของเกษตรกรในแต่ละภูมินิเวศน์ย่อยในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น กล่าวคือ พื้นที่สูงแถบอำเภอน้ำหนาว บ้านทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร พืชเศรษฐกิจหลักจะเป็นข้าวโพด พื้นที่หุบเขา เช่น บริเวณริมห้วยสุ จะปลูกข้าวโพด พริก มะเขือ และพืชผักเศรษฐกิจอื่นๆ ส่วนพื้นที่ราบอำเภอคอนสาร และภูผาม่าน จะปลูกข้าว อ้อย ถั่วเหลือง พริก เป็นต้น

3.) นโยบายการจัดการทรัพยากรน้ำของรัฐ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา ภายหลังจากการเปิดใช้เขื่อนจุฬาภรณ์ อำนวยการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำพรม และน้ำเขิน อยู่ภายใต้การตัดสินใจของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตเป็นหลัก โดยเชื่อกันดังกล่าว่ามีวัตถุประสงค์หลักเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า โดยการปล่อยน้ำผ่านโรงไฟฟ้าและลงสู่ลำห้วยสุ และลำน้ำเขินตามลำดับ หากปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อการผลิตกระแสไฟฟ้าเชื่อกันก็จะไม่ปล่อยน้ำลงมา ในขณะที่ความต้องการน้ำของเกษตรกรเพื่อทำการผลิตมีปริมาณมากขึ้น โดยเฉพาะช่วงฤดูแล้งภายหลังการเก็บเกี่ยวชาวบ้านจะเริ่มปลูกถั่วเหลืองทำให้เกิดปัญหาตามมาโดยตลอด

4.) รูปแบบ และวิธีการผลิตของเกษตรกร ที่ปรับเปลี่ยนจากการผลิตแบบ “เห็ดอยู่ เห็ดกิน” มาสู่ระบบการผลิตแบบ “ทำมา ค้าขาย” โดยการปลูกพืชเศรษฐกิจ ที่มีลักษณะเป็น “พืชเชิงเดี่ยว” เช่น อ้อย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พริก ถั่วเหลือง เป็นต้น ซึ่งมีความจำเป็นต้องใช้น้ำในปริมาณที่มาก ทำให้เกิดภาวะขาดแคลนน้ำโดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งของทุกปี

กล่าวโดยสรุป สาเหตุและปัจจัยทั้ง 4 ส่วนหลักๆ ข้างต้น มีผลต่อปัญหาน้ำแล้ง และปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการทางการเกษตร ของเกษตรกรในเขตลุ่มน้ำเขินตอนต้น ที่จะต้องพิจารณามาตรการและแนวทางการแก้ไขปัญหา ทั้งในมิติการจัดการทรัพยากรโดยรวมของระบบนิเวศน์ การพัฒนาระบบการผลิต และการใช้ประโยชน์ที่ดินต่อไป

2.5 บทสรุป

จากปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเขินไม่ว่าจะเป็นปัญหาการจัดการน้ำที่ไม่เป็นธรรม ปัญหาการขาดความมั่นคงในการถือครองและการใช้ประโยชน์ที่ดิน ซึ่งเกิดจากพื้นที่ส่วนใหญ่ยังทับซ้อนสิทธิกับพื้นที่ของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ป่าไม้ พื้นที่สาธารณะ พื้นที่ชลประทาน เป็นต้น ทำให้ชุมชนในลุ่มน้ำเขินไม่สามารถวางแผนและกำหนดรูปแบบการดำรงชีพการใช้ประโยชน์ที่ดินได้อย่างอิสระ และมีปัญหาพิพาทและกระทบกระทั่งกับเจ้าหน้าที่ของรัฐอยู่ตลอด ประกอบกับวิถีและรูปแบบการผลิตแบบยังชีพ พออยู่ พอกิน แบบอดีตถูกเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อขายและสนองกลไกตลาดเป็นหลัก โดยไม่สามารถกำหนด ชนิดพืช ราคาขาย และกลไกตลาดได้ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ส่วนหนึ่งล้วนเป็นผลมาจากมาตรการการส่งเสริมให้ปลูกพืชเพื่อการพาณิชย์เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมของทั้งภาครัฐและภาคเอกชนทั้งสิ้น ประกอบเกษตรกรเองไม่สามารถครอบครองปัจจัยการผลิตได้ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูง ทำให้วิธีการผลิตไม่คุ้มทุนไม่สามารถนำรายได้มาตอบสนองความต้องการพื้นฐานของครอบครัวได้ จึงจำเป็นต้องกู้ยืมเงินมาเพื่อใช้จ่ายในครอบครัวและนำมาเป็นทุนในการผลิตในรอบปีต่อไป ส่งผลให้เกิดภาระหนี้สินสะสมเรื่อยมา หากมองในมิติของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรแล้วในพื้นที่ลุ่มเขิน อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าที่ผ่านชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินไม่สามารถเข้าถึงและเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้เท่าที่ควรเนื่องจาก ระเบียบ กฎหมายที่เจ้าหน้าที่รัฐใช้เป็นมาตรการ

ในการจัดการ หวงกันและแย่งชิงทรัพยากรไปจากชาวบ้าน ซึ่งเปรียบเสมือน “ปุ๋ยมืดฟ้าทรัพย์” ส่งผลให้ชาวบ้านเองต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำรงอยู่ด้วยการอพยพแรงงานออกจากชุมชนเข้าสู่เมืองใหญ่ๆ และเป็นแรงงานรับจ้างในภาคการเกษตร รวมถึงการอพยพย้ายถิ่นฐานกิ่งถาวรก็มี ทั้งนี้จากปัจจัยที่กล่าวมาข้างต้นล้วนส่งผลให้เกิดปัญหาสังคมในระดับต่างๆ ตามมา ไม่ว่าจะเป็นระบบเครือญาติขาดการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่อง ชุมชนไม่สามารถกำหนดมาตรการและแผนการพัฒนาชุมชน พ่อแม่ ลูกต้องแยกกันอยู่ เด็กขาดความอบอุ่น รวมถึงการสืบทอดภูมิปัญญา จารีต ประเพณี และวัฒนธรรมดั้งเดิมถูกละเลยไม่มีการสืบทอดจากรุ่นต่อรุ่นและมีแนวโน้มจะเลือนหายไปในที่สุด

บทที่ 3

ทางเลือกในการแก้ไขปัญหาของชุมชน

จากสภาพปัญหาและสาเหตุของพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น จะเห็นว่ามีปัญหาหลักๆ 5 ส่วน ได้แก่ ปัญหาการจัดการน้ำที่ไม่เป็นธรรม และขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน ปัญหาเรื่องที่ดินในเขตป่า และสิทธิในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน ปัญหาและผลกระทบจากการประกอบอุตสาหกรรมเหมืองหิน ปัญหาหนี้สิน และเศรษฐกิจ และปัญหาน้ำแล้ง และปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการในภาคเกษตร ซึ่งหากกล่าวให้ถึงที่สุดจะพบว่า ปัญหาทั้งหมดดังกล่าวมีความสัมพันธ์และกระทบต่อสถานการณ์ภาพของทรัพยากรธรรมชาติ และคุณภาพชีวิตของประชาชน ชุมชนอย่างแยกไม่ออก ทั้งนี้ สามารถพิจารณากรอบความคิดและหลักการที่เป็นสาเหตุแห่งปัญหาได้ดังต่อไปนี้

1.) กระบวนการตัดสินใจเชิงนโยบายการจัดการทรัพยากรที่ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน ชุมชน ทั้งดิน น้ำ ป่าไม้ และแร่ธาตุ กระทั่งนำมาสู่ผลกระทบต่อชุมชน ดังจะเห็นได้จากการประกาศเขตป่าตามกฎหมายทับซ้อนกับที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัยของชุมชน การให้เอกชนขอประทานบัตรเพื่อประกอบกิจการอุตสาหกรรมเหมืองหิน การจัดการทรัพยากรน้ำ เป็นต้น ในอีกด้านหนึ่ง การตัดสินใจดังกล่าวเป็นการดำเนินการที่ปฏิเสธ และไม่ยอมรับในภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรของชุมชน

2.) แนวคิด และนโยบายการจัดการทรัพยากร และการพัฒนาของรัฐมีความขัดแย้งกันเอง โดยด้านหนึ่งมุ่งเน้นการอนุรักษ์พื้นที่เป็นหลัก เช่น การประกาศกำหนดเขตอนุรักษ์ตามกฎหมาย โดยไม่ได้พิจารณาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการถือครอง ทำประโยชน์ของราษฎร อีกด้านหนึ่งกลับมุ่งเน้นการใช้ประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจอย่างสุดขีด ทั้งการอนุญาตให้เอกชนใช้พื้นที่ดินของรัฐเข้าทำประโยชน์ในรูปแบบต่างๆ หรือมุ่งส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวชนิดเข้มข้น จำพวก อ้อย ยางพารา เป็นต้น ทั้งนี้ ไม่ได้มีการผสมผสาน หรือการพิจารณามาตรการ กลไก ที่สร้างแรงจูงใจในการพัฒนาการผลิต หรือทางเลือกการจัดการทรัพยากรที่อยู่บนพื้นฐานของการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

3.) การขาดระบบ และกระบวนการติดตาม ประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม และการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและมีประสิทธิภาพ เนื่องจาก ตลอดช่วงที่ผ่านมาเมื่อเกิดปัญหาหรือผลกระทบหน่วยงานรัฐและผู้เกี่ยวข้องขาดการวิเคราะห์ปัญหา และจัดระบบการติดตามแก้ไขปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพ มุ่งแก้ไขปัญหาละเฉพาะหน้า เฉพาะส่วนเป็นหลัก ทำให้การดำเนินงานไม่สามารถหาข้อยุติได้ ดังจะเห็นได้จากการจัดการปัญหาภาวะขาดแคลนน้ำใช้ในการเกษตร การแก้ไขปัญหาน้ำที่ป่าไม้ เป็นต้น

จากปัญหาที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถือเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปในชุมชนชนบท ซึ่งในพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้ก็ไม่ได้แตกต่างกัน สภาพปัญหาเหล่านี้ได้ซ้อนทับอยู่บนแบบแผนการผลิต และภูมิปัญญา ความรู้ และวิถีชีวิตของชุมชนที่ได้มีการสืบทอดปฏิบัติกันมาหลายชั่ว

อายุคน ทำให้ภาพทั้งสองด้านมีลักษณะตัดกัน หรือผสมกลมกลืนกันจนแยกแยะลำบาก ดังนั้น หากพิจารณาถึงทางเลือก และมาตรการจัดการทรัพยากรของชุมชน จึงจำเป็นต้องตรวจสอบถึงพื้นฐานความรู้ ภูมิปัญญา และวิถีการผลิตของแต่ละชุมชนที่ดำเนินต่อเนื่องมาจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานการณ์ในปัจจุบันว่ายังมีประสิทธิภาพ หรือสามารถทำหน้าที่แก้ไขปัญหาด้านต่างๆ ได้มากน้อยแค่ไหน อย่างไร ทั้งในมิติเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากการศึกษาในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นพบว่า จากปัจจัยต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น สถานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ ความเป็นมาของชุมชนที่เก่าแก่ มีการสะสมภูมิปัญญา และการปรับตัวให้สอดคล้องกับวิถีและระบบนิเวศในลุ่มน้ำเขื่อนอย่างสำคัญ ในด้าน เศรษฐกิจ ด้านสังคม การเมือง วัฒนธรรมความเชื่อ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสมสอดคล้องกับชุมชนในท้องถิ่นอยู่แล้วดังนี้

3.1 ด้านเศรษฐกิจ

3.1.1. การเกษตรแบบสวนหลังบ้านของไทคอนสาร

สวนหมากสวนพลู ถือเป็นระบบการผลิตแบบสวนหลังบ้านที่เกิดขึ้นพร้อมกับการตั้งเมืองคอนสารในช่วง 200 ปีที่ผ่านมา โดยมีหลักฐานและคำบอกเล่าของคนรุ่นก่อนเกี่ยวกับการตั้งเมืองคอนสารว่าได้อพยพโยกย้ายมาจากเมืองนครไท (อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลกในปัจจุบัน) พร้อมกับนำหมาก พลู และไม้แสนคำ ซึ่งเป็นส่วนประกอบในการเคี้ยวหมากของคนโบราณมาด้วย แล้วนำมาปลูกในบริเวณบ้าน ประกอบกับพื้นที่อำเภอคอนสารมีทรัพยากรธรรมชาติและดินอุดมสมบูรณ์ ทำให้หมากพลูสามารถเจริญเติบโตได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งในช่วงนั้นจะนำมาใช้ประโยชน์ในการเคี้ยวในระดับบุคคลและครอบครัวเท่านั้น ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2470 – 2480 มีกลุ่มคนญวน (เวียดนาม) ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่อำเภอคอนสาร และได้มีการนำหมากมาหันเป็นแว่น แล้วตากแห้ง หรือที่เรียกกันว่า “หมากอี่แป๊ะ” (อี่แป๊ะ เป็นภาษาจีน หมายถึง เหยี่ยวแบนๆ อย่างเหยี่ยวอี่แป๊ะของคนจีน) ที่ชื่อหมากอี่แป๊ะ เพราะมันแบนเหมือนเหยี่ยวบาท ทำให้หมากสามารถเก็บไว้ได้นาน และนำไปแลกเปลี่ยน ซื้อขายกันได้ อีกทั้งยังเป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับผลหมากอีกด้วย จนกระทั่งปัจจุบันหมากได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีความสำคัญของชาวบ้านและส่งขายไปยังต่างประเทศ ซึ่งในประเทศไทยมีการปลูกหมากกระจายอยู่ทั่วทุกภาคของประเทศ แต่ที่เป็นแหล่งผลิตหมากที่สำคัญของประเทศมีอยู่เพียงไม่กี่แหล่ง ได้แก่ จังหวัดนนทบุรี จังหวัดปทุมธานี จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดพัทลุง และจังหวัดชัยภูมิ

ทั้งนี้ พัฒนาการและการปรับเปลี่ยนรูปแบบของสวนหมาก-สวนพลูในเขตลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้นสามารถจำแนกออกเป็น 3 ช่วง คือ

(1.) **สวนหมากดั้งเดิม** คือมีอายุมากกว่า 100 ปีขึ้นไป มีลักษณะเป็นสวนหมากที่เก่าแก่ ต้นหมากที่ขึ้นมีหลายขนาด มีความหลากหลายทางพันธุกรรมสูง มีความหนาแน่นของพืชพรรณ พื้นที่เพาะปลูกค่อนข้างรก

(2.) **สวนหมากรุ่นกลาง** คือประมาณ 30 ปีขึ้นไป มีการบำรุงรักษาสวนมากขึ้นกว่าเดิม และก็ยังนิยมปลูกพืชอื่นๆ เสริม เช่น กล้วย ผักพื้นบ้าน ผลไม้ เป็นต้น แต่สวนหมากในรุ่นกลางจะมีพืชพันธุ์ที่หนาแน่นน้อยกว่าสวนหมากดั้งเดิม และปลูกเพื่อเชิงการค้ามากกว่า

(3.) **สวนหมากรุ่นใหม่** ระยะเวลาปลูกประมาณ 1-20 ปี ลักษณะการปลูกมีเป้าหมายเชิงธุรกิจเป็นหลัก เช่น พื้นที่ตำบลห้วยยาง มีการจัดการสวนแบบการทำเกษตรเชิงเดี่ยว มีการใส่ปุ๋ยรดน้ำ ขยายลูกหมาก และพันธุ์หมาก

ในอดีต การปลูกสวนหมาก สวนพลูที่คอนสารมีระบบการปลูกฝาก คือ บ้านที่ไม่มีที่ทำกิน จะนำพันธุ์มาปลูกฝากในที่ดินของเครือญาติ หรือเพื่อนบ้าน เมื่อผลิดอกออกผลก็จะมาเก็บไปกิน หรือแบ่งปันให้เจ้าของสวนตามสมควร ซึ่งลักษณะดังกล่าวสะท้อนถึงการสร้างความผูกพันเชื่อมโยงของชุมชนได้อย่างแน่นแฟ้น มีการพึ่งพาอาศัยกัน แต่ปัจจุบันระบบของการปลูกฝากไม่มีให้เห็นแล้ว ที่เคยปลูกฝากก็เลิกไป เพราะเรื่องการใช้สิทธิความเป็นเจ้าของที่ดิน แต่อย่างไรก็ตาม การปลูกสวนหมากสวนพลูของไทคอนสาร ถือได้ว่าเป็นระบบการผลิตที่เอื้อประโยชน์ในทางเศรษฐกิจระดับครอบครัว โดยไม่ได้ลงทุนบำรุงดูแลมากนัก เพียงแต่นำเมล็ด หรือต้นกล้าลงปลูกในพื้นที่เท่านั้น ส่วนในเรื่องราคา ถ้าเป็นลูกหมากจะขายในราคาประมาณ 100 ลูก ต่อ 20 – 30 บาท นอกจากนี้ การปลูกหมากยังช่วยสร้างความสมดุลของสิ่งแวดล้อมโดยรวมในพื้นที่ และลักษณะการปลูกที่ผสมผสาน ทำให้เกิดความหลากหลายทางพืชพันธุ์ สามารถนำมาใช้สอยได้เป็นอย่างดี

ในพื้นที่ศึกษาวิจัย มีหมู่บ้านเป้าหมายที่ปลูกหมากมาตั้งแต่อดีตพร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน คือ บ้านน้ำอุ่น ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร โดยชาวบ้านจะปลูกเกือบทุกหลังคาเรือน มีความหนาแน่นของต้นหมาก และพืชผสมอื่นๆ สูง ประกอบกับหมู่บ้านแห่งนี้มีลำห้วยสาขาไหลผ่าน และมีแหล่งน้ำผุดในบริเวณหมู่บ้าน จึงมีความอุดมสมบูรณ์ อันดับรองลงมาคือบ้านวังปลากัว บ้านวังมน ตามลำดับ ส่วนบ้านอื่นๆ ได้แก่ บ้านทุ่งลุยลาย บ้านห้วยสนามทราย และบ้านห้วยทรายทอง มีการปลูกหมากในปริมาณน้อย เนื่องจากอยู่บนที่สูงหรือที่ดอน และเป็นหมู่บ้านตั้งใหม่ ช่วงหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา

คุณค่าและประโยชน์ของการปลูกสวนหมากสวนพลู นั้น นอกจากจะสร้างเศรษฐกิจเป็นรายได้เสริมแล้วยังพบว่าหมากยังเป็นพืชสมุนไพร และสามารถให้ประโยชน์ในด้านอื่นๆ อีกมากมาย ซึ่งหมากเป็นพืชตระกูลเดียวกับมะพร้าว และปาล์ม ขึ้นได้ดีในสภาพดินที่ชุ่มน้ำ และมีน้ำใต้ดินสูง แหล่งปลูกหมากที่สำคัญได้แก่พื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยเฉพาะเขต อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ สภาพภูมิอากาศของคอนสารเองก็แตกต่างจากที่อื่นๆ คือ มีธารน้ำใต้ดินมาก เกิดเป็นน้ำผุดมากมาย ในเขตอำเภอคอนสาร จึงมีความชุ่มชื้นสูง ระบบการผลิตก็มีลักษณะเฉพาะ โดยเฉพาะการปลูก

หมากปลูกพลู เนื่องจากสภาพภูมิประเทศและดินเหมาะสมต่อการเจริญเติบโตของต้นหมาก ซึ่งถ้าหากนำหมากไปปลูกในส่วนอื่นๆ ของทางอีสานก็จะเกิดขึ้นได้ แต่คงให้ผลผลิตไม่ดีพอเท่าหมากที่คอนสาร

หมากเป็นพืชที่คู่กับคนไทยมานาน แม้ว่าในปัจจุบันคนรุ่นใหม่ไม่นิยมกินหมาก แต่เป็นผลหมากยังเป็นที่ต้องการของตลาด ทั้งในประเทศและ ต่างประเทศทั้งในรูปของหมากสด และหมากแห้ง ซึ่งใช้ในอุตสาหกรรมฟอกหนัง ฟอกเส้นใย และทำยารักษาโรค

ผลหมาก เป็นยาสมุนไพรใช้ในการปฐมพยาบาลเบื้องต้นได้ เช่น ใช้สมานแผล แก้ท้องเสีย รักษาโรคเหงือกและฟัน เป็นต้น

หมากผลอ่อน ใช้เคี้ยว และทำยาได้

กาบหมาก เป็นอีกผลผลิตหนึ่งของต้นหมากที่นำมาทำใบมวนยาสูบ เหมือนกับใบจาก ใบตอง และให้กลิ่นหอม แต่จะต้องใช้ใบที่หล่นมาใหม่ๆ เพราะสะอาด

หัวหมาก (ยอดอ่อนของหมาก) ซึ่งต้นหมากหนึ่งต้นจะมีเพียงยอดเดียว เอาไปแกงกินได้ แต่เมื่อกินยอดแล้ว ต้นก็จะตาย

การปลูกหมากของชาวคอนสารนั้นจะไม่แยกปลูกออกจากบ้าน จึงเรียกได้ว่าเป็น “**ระบบเกษตรแบบสวนหลังบ้าน**” ที่มีพืชผักแทบทุกอย่าง ขึ้นอยู่กับว่าบ้านนั้นจะขยันสรรหาอะไรมาปลูก เพราะพื้นที่สวนหมากจะมีความชุ่มชื้นปลูกอะไรก็ขึ้น เราจะพบว่าบางสวนมีตั้งแต่ผักสวนครัวจนถึงไม้ผลยืนต้น เรียกได้ว่า อยากกินอะไรก็เข้าสวน มีเกือบทุกอย่าง **จากการสัมภาษณ์ คุณตาเหลื่อ ต่ออำนาจ** อายุ 84 ปี อยู่ที่บ้านห้วยแล้ง ต. ทุงนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ บ้านห้วยแล้งเป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ปลูกหมากมานาน และมีสวนหมากรุ่นดั้งเดิม คุณตาได้เล่าเรื่องในช่วงที่ชาวเวียตนามเข้ามาว่า ในตอนนั้น เขาเข้ามาแล้วก็มารับซื้อหมากไปมากมายไม่รู้เอาไปทำอะไร สงสัยว่าจะเอาไปขาย เห็นเขาซื้อแล้วก็เอาไปหันเป็นแว่นๆ แต่ก่อนเราก็หันไม่เป็นหรอก แต่พอรู้ว่าเขารับซื้อหมากที่หันแล้ว เราก็พากันทำทุกครัวเรือน แล้วก็ปลูกหมากเพิ่มมากขึ้นด้วย เพราะเห็นว่าขายได้เป็นเงินเป็นทอง

ดังนั้นจึงถือว่าหมาก เป็นพืชที่สร้างรายได้เสริมให้กับชาวคอนสารเป็นอย่างดี ทั้งยังประหยัดต้นทุน แรงงาน และเก็บผลผลิตได้ทุกปี

ระบบการค้าขายหมากของชาวคอนสาร

การปลูกหมากพลูในรูปแบบดั้งเดิมจะเรียกว่าเป็นการทำการเกษตรก็จะไม่ค่อยถูกนัก แต่เป็นการปลูกตามบรรพบุรุษเสียมากกว่า คล้ายกับพืชผักสวนครัว ทุกบ้านต้องมีสวนหมากสวนพลู โดยการปลูกและการจัดการไม่ต้องมีการดูแลมาก แต่มาวันนี้สวนหมากที่ปลูกทิ้งๆ ไว้ กลับสร้างรายได้

ให้พองจนเจือกรอบคร้ว แม้จะไม่เป็นกอบเป็นกำเหมือนกับ การปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างอื่น แต่ก็ไม่ได้สร้างหนี้สินเหมือนกับพืชอย่างอื่นด้วยเช่นกัน อีกทั้งก็ให้ประโยชน์ในด้านต่างๆ มากมาย

หมากสามารถใช้ประโยชน์ได้ทั้งต้น ตั้งแต่ผลอ่อน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า หมากน้อย เก็บขายให้กับชาวใต้หวัน เพราะในเอเชียก็ไม่ได้มีแต่ประเทศไทยเท่านั้นที่กินหมาก แถมในใต้หวันเองยังแปลกกว่าเสียด้วย คือ วัยรุ่นไปจนถึงคนชราก็นิยมกินหมาก แต่เป็นหมากน้อยพอดำ มีร้านขายเป็นแบบมินิซ้อปเล็กๆ ขายแต่หมากพลู ลูกอม ของแก๊งวงแก๊งผู้ซักรถ เพราะหมากมีสารกระตุ้นระบบประสาทส่วนกลาง เหมือนกับ นิโคติน ในบุหรี่ ดังนั้นจึงเป็นที่นิยมของวัยรุ่นในใต้หวัน

จากการสัมภาษณ์ผู้ที่ทำธุรกิจกับสวนหมากสวนพลูมานาน อย่างเช่น **คุณสมบัติ ปราบพาด** ที่อยู่บ้านหัวนาม่วง ตำบลคอนสาร เล่าให้ฟังว่า รัชชื้อและขายหมากมานานกว่า 20 ปี โดยแรกๆ นั้นก็จะเอาที่สวนของตนเองไปขายก่อน หลังจากนั้นกิจการเริ่มดีขึ้นจึงเริ่มรัชชื้อของคนอื่นๆ ด้วย หมากที่คอนสารจะเป็นหมากที่มีคุณภาพดี และราคาจะถูกกว่าที่อื่น เนื่องจากออกในฤดูฝน และที่คอนสารนับได้ว่าปลูกกันทั่วครัวเรือน เวลาหมากออกครั้งหนึ่งก็จะออกพร้อมกัน ทำให้มีปริมาณมาก และราคาถูก หมากที่รัชชื้อจะมีหลายช่วง เรียกได้ว่า รัชชื้อขายกันตั้งแต่ลูกเล็กๆ ไปจนถึงหมากสุก สามารถรัชชื้อขายได้ตลอดทั้งปี และปัจจุบันค้าขายหมากอย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง และเป็นอาชีพ “รายได้จากสวนหมากตกเดือนหนึ่งไม่ต่ำกว่าหมื่นบาท ตลาดส่วนใหญ่ที่ไปส่งขายอยู่ที่เพชรบูรณ์ ชุมแพ และขอนแก่น ทั้งหมดสด และหมากแห้ง ผลหมากสามารถขายได้ถึง 4 รุ่น คือ

หมากน้อย เป็นหมากที่มีขนาดเท่ากับปากขวด จะรัชชื้อในช่วงกลางเดือนเมษายนจนถึงปลายเดือนพฤษภาคม โดยจะมีชาวใต้หวันมารัชชื้ออีกทีหนึ่ง ราคาขายกิโลกรัมละ 27 - 40 บาท

สวนหมากใหญ่ (หมากเคี้ยว) จะเป็นหมากที่ใช้กินผลสด รัชชื้อกันตั้งแต่เดือนกรกฎาคมถึงเดือนมกราคม ราคาขาย 100 ลูก 15 - 45 บาท แล้วแต่เกรดของหมาก

หลังจากนั้นจะรัชชื้อหมากจากภาคใต้มาขาย ซึ่งมีราคาที่สูงกว่าทางคอนสารมาก คือ 100 ลูก 40 - 100 บาท

หมากเหลือง เป็นหมากที่แก้งจัดมีลักษณะแข็งมาก เปลือกสีเหลือง ผิวเนื้อในลูกจะลายเป็นส่วนผสมของสีทุกชนิด เนื่องจากทำให้สีติดดีและคงทน ใช้สำหรับทำอุตสาหกรรมสีย้อมผ้า ส่งไปประเทศอินเดีย การรัชชื้อราคาจะต่างกันตรงที่ ถ้าเป็นหมากซีก ผ่าครึ่งราคาจะอยู่ที่กิโลกรัมละ 3 - 5 บาท ถ้าเป็นหมากกลม เอาเปลือกออกกิโลกรัมละ 15 - 20 บาท

หมากอีแป๊ะ ขายกิโลกรัมละ 15 บาทขึ้นไป

สำหรับตลาดที่ส่งขาย อยู่ที่ ภูเก็ต แก้งคร้อ ชัยภูมิ ชุมแพ ภูเก็ต ขอนแก่น อุดรธานี และจังหวัดเลย

ระบบการรับซื้อ จะเหมาะสมทั้งปีจากเจ้าของสวน โดยการจ่ายเงินงวดเดียว แล้วผู้รับซื้อหมากก็สามารถไปเก็บผลผลิตจากสวนได้ทั้งปี ซึ่งจะเหมาะสมกันในราคา 3-4 หมื่นบาท ต่อสวน ที่มีพื้นที่ประมาณ 8- 10 ไร่ สำหรับรายได้ของผู้ทำกิจการด้านค้าขายหมากจะมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 1-2 แสนบาท ต่อ ปี

นอกจากหมากที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำให้กับผู้ทำธุรกิจด้านนี้แล้ว พลูที่ถือว่าเป็นของที่คู่กับหมากก็ยังทำรายได้ให้กับผู้ทำธุรกิจด้านนี้เช่นกัน **คุณสมพร มีระหันนอก** อยู่บ้านหัวนาม่วง เล่าให้ฟังว่า ได้ขายทั้งพลูสดและพลูหนึ่ง รายได้ประมาณ 5,000 บาทต่อเดือน โดยจะรับซื้อพลูสดจากสวนในราคา ร้อยละ 4 บาท และพลูหนึ่งร้อยละ 1 บาท 50 สตางค์ ในหน้าฝน และ 3 บาทในหน้าแล้ง ตลาดที่ขายส่งส่วนใหญ่อยู่ที่โคราช อำเภอประทาย และอำเภอบัวใหญ่ นอกจากคุณสมพรจะขายพลูแล้ว ยังขายหมากแห้งด้วย “หมากกับพลูเป็นของคู่กันถ้าขายอย่างใดอย่างหนึ่งก็อยู่ไม่รอด” คุณสมพรกล่าว **พลูของทางคอนสารมีความพิเศษ ตรงที่มีใบแข็ง และหนากว่าทางอื่น สามารถนำมาหนึ่งได้ ส่วนของภาคอื่น จะอ่อนและบางกว่า เมื่อนำมาหนึ่งแล้วจะละลายไม่ได้**

3.1.2. ระหัดวิดน้ำ : ภูมิปัญญาการจัดการน้ำของชุมชน

ลุ่มน้ำเขินเป็นลำน้ำขนาดกลาง ที่มีความกว้างไม่มากนัก ทำให้กระแสน้ำมีความเชี่ยวและแรงโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝน คนในชุมชนจึงมีการคิดค้นเครื่องมือ เพื่อนำน้ำมาใช้ประโยชน์ในด้านการเกษตรซึ่งถือเป็นอาชีพหลักตามลักษณะทั่วไปของสังคมเกษตรกรรม การทำระหัดวิดน้ำจึงเป็นเทคโนโลยีพื้นบ้านอีกชนิดหนึ่งที่มีการประดิษฐ์คิดค้นขึ้น โดยระหัดจะต้องสร้างในบริเวณที่มีความคดเคี้ยวน้อย เนื่องจากการไหลของน้ำจะแรง ทำให้ระหัดหมุนได้ดี จึงจะสามารถตักน้ำได้ดี ระหัดวิดน้ำเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน ที่มีการปรับวิธีการผลิตให้สอดคล้องกับลักษณะของภูมิประเทศและข้อจำกัดทางธรรมชาติในท้องถิ่นของลุ่มน้ำเขิน กล่าวคือ บริเวณที่ราบริมฝั่งลำน้ำตั้งแต่ช่วงอำเภอคอนสารลงไปจะมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม และมักเกิดปัญหาน้ำท่วมในฤดูฝนทุกปี จึงทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัว โดยอาศัยระหัดวิดน้ำในการวิดน้ำเข้านาเพื่อทำนาก่อนที่จะเข้าช่วงกลางฤดูฝนที่มีฝนตกชุกและเกิดน้ำท่วม น้ำหลาก คือ ตั้งแต่ช่วงเดือน พฤษภาคม ที่ฝนยังไม่ชุกมาก ก็จะเริ่มหว่านกล้า พอถึงเดือนมิถุนายน ก็จะปักดำพอดี และมีเวลาให้ต้นข้าวปรับตัว และแข็งแรงพอที่จะต้านทานน้ำที่หลากท่วมพื้นที่ ซึ่งหากใช้วิธีนี้ก็ยังสามารถเร่งการเจริญเติบโตของต้นข้าวให้แข็งแรงก่อนที่จะถึงช่วงเดือนกรกฎาคม ต้นข้าวก็จะโตพอดีกับช่วงฝนตกชุก และเกิดการน้ำหลากซึ่งวิธีนี้สามารถลดความเสียหายจากน้ำท่วมได้ ผลผลิตไม่เสียหายจากน้ำท่วมในปีนั้นๆ (สัมภาษณ์นายทองดี เหลลาทอง ,2548)

จากการศึกษาและสำรวจบริเวณลุ่มน้ำเขิน พบว่าในอดีตชาวบ้านรอบบริเวณพื้นที่ลำน้ำเขินจะนิยมใช้ระหัดวิดน้ำกันทั่วไป จากคำบอกเล่ามีอยู่ไม่น้อยกว่า 100 ตัว โดยเฉพาะจะกระจุกตัวอยู่บริเวณพื้นที่ที่ไม่มีความลาดเอียงมากนัก ตั้งแต่เขตตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ลงมาถึงเขตตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งถือเป็นเขตลุ่มน้ำเขินตอนกลาง

การใช้ระหัดวิดน้ำ เป็นการลดการใช้พลังงานและลดต้นทุนการผลิต กล่าวคือ การใช้ระหัดวิดน้ำเป็นการปรับเอาพลังงานตามธรรมชาติมาใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมเกษตรกรรม ซึ่งในปัจจุบันได้เกิดวิกฤตราคาน้ำมัน และค่าไฟฟ้าที่สูงขึ้น ทำให้ชาวบ้านที่ทำการเกษตรกรรมต้องแบกรับภาระของต้นทุนในการเกษตรเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ เนื่องจากพัฒนาการด้านเทคโนโลยีในการใช้ประโยชน์จากน้ำ อาทิ เครื่องสูบน้ำ ได้รับความนิยมนิยมจากชาวบ้านมากขึ้น ซึ่งนั่นหมายความว่าวิถีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปและต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ดังนั้นการใช้ระหัดวิดน้ำซึ่งเป็นการปรับเอาพลังงานตามธรรมชาติมาใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมเกษตรกรรม เป็นทางเลือกหนึ่งในการปรับตัวของชาวบ้าน ในภาวะวิกฤตราคาน้ำมัน และค่าไฟฟ้าที่สูงขึ้น

ปัจจุบัน ในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินมีระหัดวิดน้ำที่สามารถใช้งานได้เหลือเพียงตัวเดียว ของนายทองดี เหลลาทอง ชาวบ้านตำบลโนนสะอาด อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น ตั้งอยู่ในเขตตำบลดงบัง อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งระหัดตัวดังกล่าวใช้มาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2487 รุ่นพ่อของนายทองดี ปัจจุบันมีการปรับปรุงวัสดุอุปกรณ์ให้สามารถใช้งานได้นานขึ้น โดยการเปลี่ยนคัมระหัด จากไม้เนื้อแข็ง เป็นเหล็ก และเปลี่ยนเสาระหัดเป็นเสาปูน ส่วนการใช้ประโยชน์จากระหัด จะใช้ผันน้ำจากลำน้ำเขินมาสู่แปลงเกษตรของเกษตรกร ซึ่งระหัดตัวหนึ่งสามารถใช้ได้หลายแปลง และส่วนใหญ่ที่นาของชาวบ้านที่ติดต่อกันจะเป็นเครือญาติกันเอง ทำให้เกิดวัฒนธรรมในการเอาแรงงานในภาคเกษตร ทั้งการลงแขก ดำนา เกี่ยวข้าว การซ่อมระหัด การลงเก็บวัสดุที่กีดขวางลำน้ำ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ที่ศึกษาวิจัยซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ และไม่เหมาะกับการใช้ระหัดวิดน้ำ เนื่องจากเหตุผลด้านสภาพทางภูมิประเทศดังกล่าวข้างต้น จึงไม่มีระหัดวิดน้ำ แต่ชาวบ้านจะใช้ระบบการจัดการน้ำอีกแบบหนึ่ง ที่มีความสอดคล้องกับพื้นที่ราบหุบเขา และที่สูง เช่น การสร้างคลองส่งน้ำขนาดเล็ก หรือ คลองไส้ไก่ กระจายลงไปแปลงเกษตรของชาวบ้าน ซึ่งจะพบที่บ้านน้ำอูน บ้านวังปลาก้อน บ้านวังมน โดยต้นกำเนิดน้ำจะมาจากลำห้วยบนภูเขาที่อยู่รอบหมู่บ้าน ส่วนพื้นที่บ้านทุ่งลุยลาย บ้านห้วยสนามทราย และห้วยทรายทอง จะไม่มีลักษณะการจัดการน้ำของทั้งสองแบบ เนื่องจากเป็นพื้นที่สูง และการผลิตจะเป็นการทำไร่ตามที่ราบภูเขา หรือที่ราบหุบเขาที่มีบริเวณไม่กว้างมากนัก

3.2. ด้านสังคม วัฒนธรรมและความเชื่อของชุมชน

3.2.1 วัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนกับการจัดการทรัพยากร

วิถีวัฒนธรรม ความเชื่อ จิตวิญญาณ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชุมชนในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น ในการใช้ทรัพยากรอย่างสำคัญ ตั้งแต่อดีตผู้เฒ่าผู้แก่จะบอกกล่าวสืบต่อกันมารุ่นต่อรุ่นว่า แหล่งน้ำ หรือป่าไม้ โดยเฉพาะต้นไม้ใหญ่จะห้ามตัด เพราะมีความเชื่อว่ามีผีสิง เทวดาคู่คุ้มครองรักษาป่า จึงพากันยำเกรงไม่กล้าตัดไม้ทำลายป่า ดังคำกล่าวที่ว่า **“ไม้ต้นใหญ่มักมีผี ชาวผู้ดีมีคนจง”** แหล่งน้ำ และลำห้วยต่างๆ ก็เหมือนกันเชื่อว่ามีภูยานาค หรือผีน้ำอาศัยอยู่ ไม่ให้ไปหากินในน้ำลึก เดี่ยว ภูยานาค หรือผีน้ำดึงเอา ให้หากินใกล้ๆ กับริมฝั่ง

ความเชื่อที่นับถือกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็แหล่งน้ำ หรือป่าไม้ ชุมชนถือว่าเป็นป่า ดอนปู่ตา เป็นน้ำผุดเจ้าพ่อ มีเจ้าที่ เจ้าทาง ดูแลรักษาอยู่ เป็นที่ธรรมชาติสร้างมาถือว่าเป็นที่ สาธารณะที่ทุกคนในชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็ ใช้กิน อาบ ทำการเกษตรหรือใช้ ประโยชน์ด้านอื่นๆ จะต้องดูแลรักษาาร่วมกัน ไม่มีใครกล้ายึดครองเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว เช่น กรณี บ้านน้ำอุ่นที่มีรูปแบบการจัดการรักษาดูแลแหล่งน้ำโดยใช้ความเชื่อ จิตวิญญาณ เป็นเครื่องมือ โดย บริเวณน้ำผุดน้ำอุ่น พื้นที่หัวน้ำผุดจะมีการสร้างศาล (ศาลเจ้าพ่อขุนวิชัย) ไว้เพื่อเป็นที่สักการบูชาให้ คนยำเกรงไม่กล้าลงเล่นน้ำหรือบุกรุกแผ้วถางทำลายต้นไม้ออบน้ำผุด และจะมีพิธีกรรมในการเซ่น ไหว้เป็นประจำทุกปีเพื่อขอพรให้น้ำทำอุดมสมบูรณ์ โดยมี “เจ้าบ้าน” เป็นผู้นำในการประกอบพิธีและ ทุกครอบครัวต้องเข้าร่วมหรือส่งตัวแทนเข้าร่วมในพิธีกรรมด้วยทุกปี หากใครไม่เข้าร่วมก็จะไม่ได้รับ การดูแลจากเจ้าพ่อ ก็จะประสบกับปัญหาในครอบครัวต่างๆ เป็นต้น ในอีกด้านหนึ่ง พิธีกรรม หรือ ความเชื่อดังกล่าว ถือเป็นกุศโลบายของบรรพบุรุษที่ทำให้คนในชุมชน “ดุ่มโฮม” กัน หรือมีความ ร่วมมือสามัคคีกัน น้ำผุดถือว่าเป็นศูนย์รวมของคนในชุมชน ซึ่งแต่ก่อนคนมาตักน้ำ อาบน้ำ ชักผ้า ฯลฯ ที่น้ำผุดทำให้คนได้พบปะพูดคุยถามสารทุกข์สุกดิบกันในแต่ละวัน ถือได้ว่าเป็นสถานที่ศูนย์กลาง ของคนในชุมชน ทั้งนี้ ในแต่ละชุมชนจะมีการตั้งศาลไว้ประจำสถานที่สาธารณะเช่นนี้แทบทุกหมู่บ้าน ในกลุ่มน้ำเขิน เช่น ศาลเจ้าพ่อหินตั้ง ที่บ้านห้วยสนามทราย หรือศาลเจ้าเจ้าพ่อด้วง บ้านวังปลาก้อน เป็นต้น

3.2.2. การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและความเป็นอยู่

จากการศึกษาในภาคสนาม พบว่า ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มๆ ใน เขตชนบท นิยมตั้งบ้านเรือนตามเส้นทางคมนาคมที่ตัดผ่านหมู่บ้าน ตามพื้นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำเขิน พื้นที่เกษตรกรรม หรือแหล่งที่มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ การตั้งชื่อหมู่บ้านจะสะท้อนลักษณะของการ พึ่งพิงฐานทรัพยากรที่สำคัญๆ การตั้งชุมชนตามลำห้วย หรือแหล่งน้ำต่างๆ จะเรียกชื่อหมู่บ้านโดย ขึ้นต้นด้วย “ห้วย” เช่น บ้านห้วยสนามทราย ห้วยทรายทอง เป็นต้น หรือตั้งชื่อตามหน่วยนิเวศน์ย่อย

ของลำน้ำเช่น บ้านวังปลาแก้ว บ้านน้ำอุ่น บ้านวังมน เป็นต้น ทั้งนี้การตั้งถิ่นฐานมีความสัมพันธ์กับการทำมาหากินและระบบเครือญาติ ทำให้มีการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ เรียกว่า คุ่ม หรือ ชุม ลักษณะความเป็นอยู่โดยทั่วไปชาวบ้านจะมีความเป็นอยู่แบบเรียบง่าย และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันตามแบบสังคมเกษตรกรรม อาหารสามารถหาได้จากธรรมชาติไม่ค่อยนิยมซื้อ ยกเว้นในฤดูแล้งที่ธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย มีการปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ไว้บริโภคในครัวเรือน อาหารตามฤดูที่มีมาก ได้แก่ หน่อไม้ เห็ด ปลาน้ำจืดทุกชนิด แมลงที่กินได้ กุ้ง หอย ฯลฯ ในฤดูฝนสามารถจับปลาได้เป็นจำนวนมากจึงมีการถนอมไว้โดยการทำเป็นปลาร้า ปลาจ่อม ปลาแห้ง เก็บไว้บริโภคแทบทุกครัวเรือน

3.2.3. วิถีชีวิต และความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

จากการศึกษาในภาคสนามพบว่า ประเพณีเกี่ยวกับชีวิตมีรายละเอียดปลีกย่อยที่ปฏิบัติแตกต่างกันไปตามปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้กระทำได้ของแต่ละครอบครัว แต่โดยทั่วไปภาพรวมของประเพณี พิธีกรรมจะมีความคล้ายคลึงกัน ซึ่งประเพณีส่วนใหญ่สะท้อนถึงความผูกพันของคนกับที่อยู่อาศัยที่ทำกินและพื้นที่ถือกำเนิดของคนลุ่มน้ำเขิน เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด ที่สะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันกับที่อยู่อาศัยตั้งแต่เกิดจนตาย การคลอดบุตรเดิมจะคลอดที่บ้านกับหมอต้าแย (กลุ่มอายุประมาณ 30 ปีขึ้นไปโดยเฉลี่ย) ซึ่งแต่เดิมนั้นเมื่อเด็กคลอดแล้วจะนำสายรกฝังไว้ใต้บันไดบ้านใช้กิ่งไม้ที่มีหนามคลุมและเผาบนปากหลุม การขุดหลุมจะขุดลึกพอสมควรเชื่อว่าเด็กจะมีจิตใจเยือกเย็นลึกซึ้งหนักแน่น ขณะที่ขุดหลุมฝังรกผู้ขุดก็จะพูดว่า “เมื่อเติบโตขึ้นไปอยู่แห่งหนตำบลใดก็ขอให้ได้กลับมาอยู่บ้านอยู่ช่องเดิม อย่าลืมบ้านเกิดเมืองนอนที่ฝังสายรกสายแหให้จิตใจหนักแน่นอดทนเจริญก้าวหน้าลึกล้ำเหมือนความลึกของหลุมนี้” ลักษณะวิถีวัฒนธรรมดังกล่าวสะท้อน ความผูกพันและความหวงแหนในถิ่นที่อยู่ ที่ทำมาหากินของชาวบ้านอย่างสำคัญ

3.3 ด้านการเมือง

จากการศึกษาพบเรียน และประสบการณ์เกี่ยวกับกระบวนการแก้ไขปัญหาข้อพิพาท และความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรระหว่างหน่วยงานรัฐ เอกชน กับชาวบ้านในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน ในช่วงที่ผ่านมา ทั้งปัญหาที่ดิน ป่าไม้ การจัดการน้ำ และแร่ธาตุ พบว่า กระบวนการต่อสู้ขององค์กรชาวบ้านมี พัฒนาการที่สัมพันธ์กับภาวะการตอบสนองการทำงานของหน่วยงานรัฐอย่างแยกไม่ออก กล่าวคือ เมื่อชาวบ้านผู้เดือดร้อนในพื้นที่นั้นๆ ได้รับผลกระทบ จะเริ่มต้นจากการพูดคุย แลกเปลี่ยนปัญหาในกลุ่ม จากนั้นจะมีการรวมกลุ่มผู้เดือดร้อน โดยการยื่นหนังสือต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้ง

ราชการและนักการเมือง ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นขึ้นไปถึงระดับนโยบาย เมื่อรัฐไม่สามารถจัดการปัญหาได้ ชาวบ้านจะเริ่มมีการปรับเปลี่ยนวิธีการเป็นการชุมนุม เรียกร้องเพื่อสร้างเวทีเจรจา ข้อตกลงและจัด กลไกการทำงานร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันก็มีการเชื่อมโยงกับกลุ่มปัญหาอื่นๆ ในท้องถิ่น และเกิดเป็น เครือข่ายขึ้นในเวลาต่อมา ซึ่งจากบทเรียนดังกล่าวพบว่า หากไม่มีการติดตามของชาวบ้านอย่างต่อเนื่อง รัฐก็จะไม่ดำเนินการ ซึ่งเกิดจากทฤษฎีคดของรัฐบาลที่ไม่มีความเชื่อมั่นว่าประชาชนจะมีความสามารถลุกขึ้นติดตามปัญหาด้วยตนเอง นอกจากนี้มีกลุ่มบุคคลภายนอกมาปลุกปั่น ยุยงเท่านั้น รวมทั้งการไม่ยอมรับข้อเท็จจริงที่ชาวบ้านได้นำเสนอ ในบางพื้นที่มีการชุมนุมร่วมกับเครือข่าย ระดับประเทศเพื่อเปิดเวทีเจรจากับผู้แทนรัฐบาล กระทั่งได้มติคณะรัฐมนตรี แต่ถึงที่สุดกลับไม่สามารถดำเนินการอะไรได้ นอกจากนี้ การใช้ช่องทางผ่านกลไกอิสระตามรัฐธรรมนูญ เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ร่วมตรวจสอบ ติดตามการแก้ไขปัญหา ก็เป็นพัฒนาการอีกขั้น หนึ่งในการต่อสู้ของชาวบ้านเช่นกัน

บทเรียนของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินดังกล่าวข้างต้น ได้นำมาสู่การพัฒนาเครือข่ายองค์กร ชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่มน้ำเขิน (คอช.) ขึ้น ในช่วงเดือนกันยายน 2547 โดยมีสมาชิกผู้เดือดร้อนจากปัญหา ที่ดินสาธารณประโยชน์ พื้นที่ป่าไม้ โรงโม่หิน สวนป่า จากอำเภอคอนสาร น้ำหนาว ภูผาม่าน และ อำเภอหล่มสัก รวมทั้งสิ้น 9 กรณี อย่างไรก็ตาม การรวมตัวของชาวบ้านในระยะแรกมีวัตถุประสงค์ และเงื่อนไขในการร่วมกันคือ การแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่ เมื่อการเคลื่อนไหวได้ พัฒนาการมาขึ้นตอนหนึ่ง ชาวบ้านได้สรุปบทเรียน และวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ จึงได้มีการพัฒนา ยุทธศาสตร์ เป้าหมาย และแผนงานของเครือข่าย โดยมียุทธศาสตร์หลัก คือ สร้างอำนาจการจัดการ ทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินโดยชุมชน ทั้งนี้ สะท้อนถึงนัยการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมทั้งระบบ และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนท้องถิ่น โดยมีแผนงาน มาตรการหลักๆ ได้แก่ การติดตามการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า การวางแผนการจัดการทรัพยากรและการปฏิรูปที่ดิน โดยชุมชนท้องถิ่น การศึกษา และพัฒนาองค์ความรู้ชุมชน การพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน การ พัฒนาระบบสวัสดิการเครือข่าย การประสานงานความร่วมมือกับองค์กรท้องถิ่น และการรณรงค์ เผยแพร่ ทั้งนี้ การดำเนินการตามแผนงานดังกล่าวยังเป็นไปในบางระดับ และบางกิจกรรมเท่านั้น เช่น การจัดการป่าชุมชน การพัฒนาระบบกรรมสิทธิ์ในรูปแบบ “โฉนดชุมชน” การพัฒนากลุ่มทอผ้าย้อมสี ธรรมชาติ การพัฒนากลุ่มเกษตรกรตัวอย่างเพื่อทำการผลิตแบบยั่งยืน กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่ม ฅาปนกิจเครือข่าย เป็นต้น เนื่องจากมีปัจจัย ข้อจำกัดหลายด้าน เช่น ขีดความสามารถและศักยภาพ ในการบริหารจัดการ ทรัพยากรในการสนับสนุนการดำเนินงาน เป็นต้น

การพัฒนาองค์กร เครือข่ายของชาวบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินดังกล่าวข้างต้น กล่าวได้ว่าเป็น มาตรการสำคัญในการสร้างการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในการจัดสรรทรัพยากรของชุมชน ท้องถิ่นอย่างแท้จริง อีกทั้งเป็นการยกระดับความรู้ ความสามารถในด้านพัฒนาตนเอง และชุมชน

ท้องถิ่นในระยะยาว ทั้งนี้ หากมีการสนับสนุน และสร้างข้อตกลงร่วมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องในอนาคต สามารถยกระดับเป็นแผนแม่บทในการจัดการทรัพยากรและการพัฒนาลุ่มน้ำเขื่อนอย่างยั่งยืนได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแก้ไขปัญหาข้อพิพาทที่เกิดขึ้นมาโดยตลอด แต่อย่างไรก็ตาม การดำเนินการดังกล่าวจำเป็นต้องสร้างความเข้าใจ และเกิดการยอมรับร่วมกันอย่างตรงไปตรงมา บนพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย

3.4 ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม

จากสภาพปัญหา และสาเหตุของความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น ทั้งปัญหาที่ดิน น้ำ ป่าไม้ และแร่ธาตุ พบว่า มูลเหตุสำคัญเกิดจากการขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน และสภาพการผูกขาดรวมศูนย์การจัดการโดยหน่วยงานรัฐเพียงฝ่ายเดียว อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางปัญหาข้อพิพาทดังกล่าว จากการศึกษาพบว่าชุมชนมีการคิดค้น พัฒนามาตรการแนวทางการจัดการทรัพยากรของตนเองมาโดยตลอด เพียงแต่บางส่วนยังไม่สามารถอธิบาย และยกระดับให้เกิดการยอมรับโดยทั่วไปได้ทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่น หรือระดับการคุ้มครองและสนับสนุนในทางนโยบาย ซึ่งสามารถพิจารณาตามประเด็นทรัพยากรได้ดังต่อไปนี้

3.4.1) การจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยองค์กรชุมชน สืบเนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น มีพื้นที่ป่าสมบูรณ์ถึง 322,142 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 70.89 ของพื้นที่ลุ่มน้ำ และพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม 57,917 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 12.74 ของพื้นที่ลุ่มน้ำ (กรอบแผนงานการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนลุ่มน้ำเขื่อน (จังหวัดเพชรบูรณ์ ชัยภูมิ ขอนแก่น). 2542) โดยพื้นที่ป่าสมบูรณ์ส่วนใหญ่รัฐประกาศเป็นป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย ได้แก่ อุทยานแห่งชาติน้ำหนาว อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง โดยมีพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่มีสภาพป่าสมบูรณ์อยู่บางส่วน และโดยข้อเท็จจริงการประกาศเขตพื้นที่ป่าตามกฎหมายได้ทับซ้อนกับที่ดินทำกินของราษฎร

อย่างไรก็ตาม การจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยรัฐเพียงฝ่ายเดียว เป็นการจำกัดสิทธิของชุมชนประชาชน ที่มีส่วนสัมพันธ์กับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ในพื้นที่มาอย่างยาวนาน ดังนั้นชาวบ้านในหลายพื้นที่ทั่วประเทศได้นำเสนอ และผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา แต่จนถึงปัจจุบันร่างกฎหมายดังกล่าวยังไม่มีผลบังคับใช้ เนื่องจากมีความเห็นแย้งเกี่ยวกับการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ แต่ในขณะเดียวกัน ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้ปฏิบัติการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ตนเอง ทั้งภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กรณีของพื้นที่ลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น มีชาวบ้านในเขตพื้นที่ตำบลโคกมน อ.น้ำหนาว ได้ร่วมกันจัดการป่าชุมชนของตนเอง เช่น ป่าชุมชนโคกแก้ว โคกกลาง ซึ่งเป็นป่ารอยต่อกับเขตอุทยานแห่งชาติ

น้ำหนาว และเป็นต้นน้ำของลำน้ำเซิน เนื้อที่ประมาณ 1,500 ไร่ ได้รับการจัดการโดยชาวบ้านกกะบก และบ้านห้วยสนามทราย กรณีชาวบ้านวังมน ต.วังสวาป มีแนวทางในการจัดการพื้นที่ป่าบริเวณเขาเทวดา ซึ่งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน เนื้อที่ประมาณ 800 ไร่ มาจัดการในรูปแบบป่าชุมชน โดยชาวบ้านได้กำหนดแผนงานร่วมกันตั้งแต่การสำรวจจริงวัดพื้นที่ การจัดประชาคมในระดับหมู่บ้าน การแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน การกำหนดกฎระเบียบข้อตกลงในการจัดการป่าชุมชน รวมทั้งการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้งเจ้าหน้าที่ป่าไม้ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหมู่บ้านใกล้เคียงที่อยู่รอบป่าเขาเทวดา นอกจากนี้ชาวบ้านทุ่งลุยลาย หมู่ที่ 1 และ 6 ได้จำแนกพื้นที่ที่ผู้อาวุโสที่ก่อตั้งหมู่บ้านกำหนดเป็นที่สาธารณประโยชน์ของชุมชน เนื้อที่รวมประมาณ 4,000 ไร่ เป็นป่าชุมชน โดยแบ่งเป็น 2 แปลง ได้แก่ พื้นที่ป่าห้วยผาย และพื้นที่ป่าโคกยาว แต่อย่างไรก็ตาม พื้นที่ดังกล่าวยังไม่สามารถดำเนินการได้ทั้งหมด เนื่องจากพื้นที่บริเวณป่าโคกยาว ในอดีตเป็นที่ทำกินของชาวบ้าน ต่อมา องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายุคาลิปตัส ปัจจุบันชาวบ้านมีข้อเรียกร้องให้ ออป. ยกเลิกสวนป่า และนำที่ดินมาให้กับชาวบ้านจัดสรร โดยจำแนกเป็นพื้นที่ทำกิน และส่วนที่เป็นป่าธรรมชาติร่วมกันจัดการเป็นป่าชุมชนต่อไป ส่วนพื้นที่ป่าห้วยผาย ปัจจุบันถูกประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาม้าง แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านยังคงกำหนดพื้นที่บริเวณนี้เป็นป่าชุมชน เนื่องจากพื้นที่แห่งนี้เป็นหนองน้ำสาธารณะที่ไหลลงสู่ผายประจำหมู่บ้าน ที่ชาวบ้านได้ใช้ในการอุปโภคบริโภค อีกทั้งยังเป็นแหล่งหาอยู่หากินของชาวบ้าน จำพวกเห็ด หน่อไม้ ทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น ส่วนพื้นที่บริเวณภูเก้าแถบ ที่เอกชนขอประทานบัตรเพื่อประกอบอุตสาหกรรมเหมืองหิน ในเขตบ้านน้ำอุ่น ตำบลทุ่งนาเลา ชาวบ้านมีข้อเสนอแนวทางการจัดการพื้นที่พื้นที่ดังกล่าวในรูปแบบป่าชุมชน จำนวนเนื้อที่ทั้งสิ้น 1,142 ไร่ (จากการรังวัดด้วยเครื่องมือจีพีเอสโดยชาวบ้านและคณะวิจัย) ทั้งนี้ การจัดการจะเป็นความร่วมมือระหว่างองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ร่วมกับชาวบ้านในตำบลทุ่งนาเลา ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ป่าชุมชนถือเป็นหลักประกันในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยองค์กรชุมชนอีกรูปแบบหนึ่ง ที่สามารถสร้างความสมดุลทางธรรมชาติ และการใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืน

3.4.2) การปฏิรูปที่ดินและระบบการผลิตโดยชุมชน หมายถึงการสร้างกรรมสิทธิ์ร่วมในที่ดิน และการพัฒนาระบบการผลิตที่สามารถแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ และปัญหาทางด้านเศรษฐกิจได้ อีกทั้ง เป็นการสร้างหลักประกันความมั่นใจของทุกฝ่ายร่วมกันว่า ที่ดินของเกษตรกรจะไม่ถูกเปลี่ยนมือไปตกอยู่กับนายทุน ซึ่งในปัจจุบันมีความพยายามของกลุ่มนายทุนที่จะเข้ามากว้านซื้อที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ จำพวกอ้อย ยางพารา เป็นต้น

การปฏิรูปที่ดินและระบบการผลิตโดยชุมชน ถือเป็นกรรมสิทธิ์เชิงซ้อน ที่สวมทับเข้าไปในพื้นที่ดินของเอกชนที่เป็นสมาชิกของกลุ่มปฏิรูปที่ดินนั้นๆ หรือที่ดินที่สมาชิกได้จำแนกจัดสรรไว้เป็นสมบัติส่วนรวม โดยมีกฎระเบียบข้อตกลงที่สมาชิกได้พิจารณาร่วมกัน การเปลี่ยนมือซื้อขายที่ดินต้องผ่านการตัดสินใจโดยคณะกรรมการปฏิรูปที่ดิน หากมีความจำเป็นอาจนำที่ดินแปลงดังกล่าวขายฝาก

ให้กับกลุ่ม โดยกลุ่มมีการจัดตั้งกองทุนที่ดินขึ้นมา เพื่อวัตถุประสงค์ในการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของสมาชิก การสนับสนุนการผลิตในแปลงเกษตรของสมาชิก และการพัฒนาอาชีพทางเลือกที่สมาชิกมีความต้องการ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แนวคิด และรูปธรรมเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ดิน ตามนิยามดังกล่าวยังถือเป็นเรื่องใหม่ที่ต้องแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างกว้างขวางจากทุกฝ่าย โดยในช่วงที่ผ่านมาชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้เริ่มดำเนินการในลักษณะดังกล่าว เช่น ชาวบ้านพื้นที่ดอนยังเกลือ อำเภอสลภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด พื้นที่โนนหนองลาด อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น และกลุ่มที่ดินจังหวัดลำพูน เป็นต้น ในส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น มีชาวบ้านที่ประสบปัญหาการที่ดินสาธารณะประโยชน์ตำบลดงกลาง อำเภอดอนสวรรค์ ได้เริ่มดำเนินการจัดทำ “โฉนดชุมชน” และพัฒนา “กองทุนที่ดิน” ในช่วงกลางปี พ.ศ. 2549 และพื้นที่บ้านวังมน ต.วังสวาป ซึ่งชาวบ้านส่วนหนึ่งมีที่ทำกินในบริเวณลำห้วยสุ และมีข้อพิพาทกรณีเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผามู้ง ที่ผ่านมามีชาวบ้านได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับการสร้างหลักประกันความมั่นคงในการถือครองที่ดินของเกษตรกรในพื้นที่ลำห้วยสุ โดยได้เสนอแนวทางในการพัฒนาระบบกรรมสิทธิ์ร่วม และการพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในพื้นที่ ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำของลำน้ำเขิน ทั้งนี้ชาวบ้านได้จัดทำระบบฐานข้อมูลเกษตรกร การรังวัดที่ดินโดยเครื่องมือจีพีเอส (GPS) และสามารถวางแผนการพัฒนาระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่มเกษตรกรได้ในอนาคต ทั้งนี้อาจเริ่มจากกลุ่มที่มีความสนใจ และเข้าใจวัตถุประสงค์ร่วมกันก่อนเป็นหลัก

3.4.3 การจัดการทรัพยากรน้ำโดยองค์กรชุมชน รูปธรรมการจัดการทรัพยากรน้ำโดยองค์กรชุมชนในพื้นที่เป้าหมายโครงการศึกษาวิจัยพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้น พบว่า ชาวบ้านมีมาตรการในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำที่สร้างความยั่งยืน และเกิดการกระจายน้ำอย่างทั่วถึงในสมาชิกของชุมชนได้ ตามพื้นฐานความจำเป็น และสภาพพื้นที่ในแต่ละชุมชนที่มีความแตกต่างกัน โดยจากการศึกษาพบว่าแนวทาง ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชน มีดังต่อไปนี้

(1) การจัดการและกระจายน้ำโดยคลองขนาดเล็ก หรือ คลองไส้ไก่ โดยน้ำที่ไหลออกจากน้ำผุด หรือลำห้วยต่างๆ จะไหลรวมกันเป็นสายน้ำ ผ่านที่นาและชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านจะมีการปล่อยน้ำตามคลองเล็กๆ เป็น 3 สายหลัก ได้แก่ คลองสายที่หนึ่งปล่อยน้ำให้ไหลผ่านหมู่บ้าน เพื่อใช้สอยอุปโภค บริโภคของคนในชุมชน คลองอีกสายหนึ่งปล่อยน้ำให้ไหลผ่านรอบนอกหมู่บ้าน เพื่อให้คนที่อยู่ริมหมู่บ้านได้ใช้ และสายสุดท้าย ให้ไหลผ่านบริเวณพื้นที่ทำการเกษตรของหมู่บ้านและให้ไหลไปสู่หมู่บ้านอื่นที่อยู่ถัดไป ซึ่งชาวบ้านจะมีน้ำใช้ และทำการเกษตรอย่างทั่วถึง ลักษณะการจัดการน้ำโดยการแบ่งปันน้ำของไทธานี จำเป็นอย่างยิ่งต้องอิงอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนเป็นอย่างมาก หากจะกล่าวเฉพาะในลุ่มน้ำเขินตอนต้น ซึ่งเป็นชุมชนเก่าแก่และมีการขยายชุมชนโดยใช้ระบบเครือญาติที่เข้มแข็งเป็นตัวกำหนดรูปแบบการจัดการ และการบริหารการใช้น้ำร่วมกันนั้น เป็นการ

จัดการโดยไม่มีรูปแบบขององค์กรตามที่หน่วยงานรัฐนิยมใช้กัน แต่เป็นการจัดการความสัมพันธ์ของชุมชนเกษตรกรรมที่มีแปลงเกษตรติดต่อกัน ที่มีการกำหนดและตกลงกันว่าจะใช้น้ำอย่างไร และจะจัดสรรอย่างไรให้ทุกคนได้รับน้ำทั่วถึงกัน หรือเคารพสิทธิเจ้าของดั้งเดิม (ผู้ขุดคลอง หรือมีที่นาติดแหล่งน้ำ) กล่าวคือ การแบ่งปันน้ำจำเป็นอย่างยิ่งต้องมีพื้นฐานของความสนิทสนม ความไว้วางใจ และการพูดคุยทำความเข้าใจร่วมกันตลอดเวลา โดยตัวอย่างที่เห็นในลุ่มน้ำเซิน ที่หมู่บ้านน้ำอูน บ้านวังปลาก้อน และบ้านวังมน และอีกหลายหมู่บ้าน กลุ่มชาวบ้านจะพูดคุยกันในการกำหนดวันในการรับน้ำ โดยคนที่อยู่หัวน้ำ กลางน้ำและท้ายน้ำ จะพูดคุยเพื่อกำหนดเวลาในการเปิดน้ำเข้านา เช่น ถ้ากลุ่มหนึ่งมี 10 ราย ก็กำหนดให้แต่ละรายสามารถเปิดน้ำเข้านาได้รายละเอียด 2 วัน ซึ่งแต่ละแปลงจะได้น้ำมากน้อยเพียงพอหรือไม่ เมื่อครบกำหนดก็จะปิดทางน้ำที่เข้านาตัวเองแล้วก็ไปแจ้งให้ผู้ที่อยู่แปลงถัดไปมาดูแลต่อ โดยทำเช่นนี้จนถึงแปลงสุดท้ายจนครบ ก็จะมาเริ่มต้นรอบใหม่

อย่างไรก็ตาม ลักษณะดังกล่าวจะสามารถทำได้เฉพาะชุมชนที่มีสภาพเป็นที่ราบลุ่ม ที่ราบหุบเขา มีแหล่งน้ำผุดไหล และลำห้วยไหลผ่าน ส่วนมากจะเป็นชุมชนดั้งเดิม หรือชุมชนที่มีการขยายตัวออกไปจากชุมชนเดิม เช่น บ้านน้ำอูน บ้านวังปลาก้อน บ้านวังมน บ้านนางเดือน บ้านห้วยแล้ง บ้านห้วยไผ่ บ้านน้ำพุหินลาด เป็นต้น

(2) แหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลาของชุมชน ในระบบนิเวศน์ย่อยของลำน้ำหนึ่งๆ จะมีบริเวณที่เป็นแหล่งอาศัยของปลาที่ชุกชุม โดยมีลักษณะน้ำลึก มีน้ำขังตลอดปี มีที่หลบซ่อนจำพวกหิน หรือต้นไม้ น้ำขึ้นหนาแน่น รวมทั้งเป็นบริเวณกว้าง หรือใกล้กับจุดที่สายน้ำไหลมาบรรจบกัน ลักษณะดังกล่าวชาวบ้านเรียกพื้นที่นี้ว่า “วังน้ำ” ซึ่งจะเป็นแหล่งหาอยู่หากินของคนในชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่อย่างไรก็ตาม รูปแบบ วิธีการหาปลา และสัตว์น้ำของคนในปัจจุบัน จะมีลักษณะที่ทำลายล้าง เน้นปริมาณจำนวนมาก ไม่คำนึงถึงการสงวนพันธุ์สัตว์น้ำไว้ให้มีการขยายพันธุ์ในระยะยาว เช่น การใช้วิธีช้อนปลา ระเบิดปลา เป็นต้น

พื้นที่ลำน้ำเซิน บริเวณบ้านวังมน ต.วังสาวป อ.ภูผาม่าน เป็นจุดที่มีลักษณะเป็น “วังน้ำ” ที่ชุมชนได้ใช้สอยประโยชน์จากการหาปลา จับสัตว์น้ำ เพื่อดำรงชีพตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ต่อมาในปี พ.ศ. 2547 ชาวบ้านได้ร่วมกันอนุรักษ์พื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลาและสัตว์น้ำ เนื่องจากปริมาณและความหลากหลายของสัตว์น้ำลดจำนวนลง โดยมีการกำหนดระเบียบ ข้อตกลงในการใช้ประโยชน์ในพื้นที่อนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านวังมน การกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน และมาตรการในการอนุรักษ์ พื้นที่พื้นที่วังน้ำของชุมชน เป็นต้น กรณีตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าการจัดการและพัฒนาแหล่งอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำโดยชุมชน เป็นอีกมาตรการหนึ่งในการสร้างความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ และการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชน

(3) ฝ่ายหินทิ้ง ฝ่ายหินทิ้งถือเป็นเครื่องมือในการจัดการน้ำขนาดเล็ก ที่ชุมชน และหน่วยงานท้องถิ่นได้ร่วมกันดำเนินการ เพื่อวัตถุประสงค์ ในการเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการเกษตร ซึ่งในช่วงฤดูหนาว

และฤดูแล้ง ชาวบ้านริมฝั่งแม่น้ำจะนิยมปลูกพืชผักอายุสั้นเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน หรือเพื่อขาย เช่น ผักกาด ผักชี ถั่วฝักยาว พริก มะเขือ หอม กระเทียม เป็นต้น โดยวิธีการทำฝายหินทิ้ง ชาวบ้านจะช่วยกันนำหินมาวางเรียงกันลำห้วย หรือลำน้ำในระดับที่เหมาะสมที่เพียงพอต่อการใช้ประโยชน์ใน รอบการผลิตหนึ่งๆ และมีการทำฝายกั้น หรือ ค้ำยันไว้ไม่ให้ก้อนหินถูกกระแส น้ำพัดออกจากแนวฝาย

ในพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน มีการทำฝายหินทิ้งหลายแห่ง ตั้งแต่เขตตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร ลงไป ถึงเขตตำบลนาเพียง อำเภอชุมแพ ซึ่งเป็นจุดที่ลำน้ำพรมมาบรรจบกับลำน้ำเขิน แต่อย่างไรก็ตาม การ ทำฝายหินทิ้งอาจมีผลกระทบต่อการใช้ของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก เพราะจะเป็นแนวกีดขวางทางเดิน ของน้ำ ทกให้เกิดน้ำท่วมได้ ดังนั้น ต้องมีการวางแผนการร่วมกันของคนในท้องถิ่นเพื่อกำหนดพื้นที่ และบริเวณในการทำฝายหินทิ้งให้เกิดความเหมาะสมต่อการใช้น้ำ และการป้องกันผลกระทบจาก ปัญหาน้ำท่วม

(4) การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก และเหมืองฝายเพื่อการเกษตรของชุมชน พื้นที่การเกษตร ของชุมชนหลายแห่งจะตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่สูง มีข้อจำกัดในการจัดการระบบน้ำเพื่อใช้ในการผลิต ดังนั้น อาจพิจารณาถึงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก และระบบเหมืองฝายเพื่อใช้ในการเกษตร และการอุปโภค บริโภคของชุมชน นอกจากนี้ยังสามารถเป็นแหล่งหาอยู่หากินที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อีก ด้วย ดังเช่น กรณีชุมชนบ้านทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร ที่มีหนองน้ำธรรมชาติในบริเวณป่าชุมชนหัวฝาย เนื้อที่ประมาณ 30 ไร่ มีน้ำตลอดปี เนื่องจากในช่วงฤดูฝนน้ำจะไหลจากพื้นที่สูงในเขตป่าลงสู่หนองน้ำ และจะไหลต่อไปยังฝายประจำหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านมีน้ำใช้สอยตลอดทั้งปี

(5) การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กในแปลงเกษตร โดยทั่วไปพื้นที่แปลงเกษตรของชาวบ้าน จะจำแนกพื้นที่ที่ลุ่มต่ำที่สุดในแปลงไว้เป็นบ่อสระ เพื่อใช้หาอยู่หากิน ทั้งเป็นแหล่งอาศัยของปลา สัตว์ น้ำ ปลูกผักตามขอบบ่อ โดยเฉพาะในช่วงฤดูการทำนา โดยไม่จำเป็นต้องซื้อจากตลาด แต่อย่างไรก็ ตาม ในปัจจุบันเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ปรับระบบการผลิตในแปลงเกษตรเป็นพืชพาณิชย์ ทำให้มีการ ปรับพื้นที่เกษตรให้หน้าดินเสมอกัน แหล่งน้ำขนาดเล็กจึงลดปริมาณลงตามลำดับ ดังนั้น การ พิจารณาสันับสนุนการขุดบ่อสระให้กับเกษตรกรของหน่วยงานราชการ จึงต้องให้ความสำคัญกับ ความต้องการของเกษตรกร ประสิทธิภาพของการใช้ประโยชน์ และมีระบบการติดตาม สนับสนุนที่ ต่อเนื่อง โดยไม่เอาจบประมาณเป็นตัวตั้งเหมือนเช่นอดีตที่ผ่านมา

กล่าวโดยสรุป ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรน้ำ เพื่อแก้ไขปัญหาแล้ง ปริมาณน้ำไม่ เพียงพอต่อความต้องการทางการเกษตร ในระดับชุมชน และครอบครัว จำเป็นต้องพิจารณาบนพื้นฐาน ความต้องการของชุมชน เกษตรกร สภาพพื้นที่ ฐานทรัพยากรในฐานะต้นทุนในการผลิตที่มีในเขต นิเวศน์ชุมชนนั้นๆ โดยในแต่ละพื้นที่ไม่จำเป็นต้องมีแบบแผนการปฏิบัติที่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับความ เหมาะสม ความเป็นไปได้ในการพัฒนา และข้อเท็จจริงของชุมชนแต่ละแห่งเป็นด้านหลัก ตามเงื่อนไข ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

3.5 บทสรุป

จากรายละเอียดเกี่ยวกับทางเลือกทางออกในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นของชุมชน ทั้งด้าน เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ล้วนมีเนื้อหาใจกลางร่วมที่สำคัญในทุกด้าน คือ สิทธิชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากร ทั้งนี้ด้วยความเชื่อว่า การให้องค์กรชุมชนเป็นผู้ดำเนินการหลัก ทั้งการศึกษาข้อมูล ข้อเท็จจริง การวางแผนการทำงาน การตัดสินใจ และการติดตามผล จะเป็นหลักประกันให้การทำงานมีความยั่งยืน และเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของกิจกรรมงานเหล่านั้น ทั้งนี้ การจัดระบบสนับสนุนในด้านต่างๆ ต้องเป็นไปอย่างเหมาะสม และมีลักษณะที่เอื้อให้เกิดการทำงานที่ก้าวหน้าต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

บทที่ 4

การปรับตัวของชุมชนลุ่มน้ำเขิน

ในประเทศไทยในปัจจุบันเป็นยุคที่อุตสาหกรรมและเทคโนโลยีกลายเป็นแม่แบบการพัฒนาของโลก รัฐบาลในเกือบทุกประเทศต่างเร่งผลิตนโยบายเพื่อตอบสนองต่อทิศทางดังกล่าว แต่กลับลืมที่จะพัฒนารากเหง้าของประเทศที่มีระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมมาก่อน นอกจากนี้ การแสวงหาพัฒนาดังกล่าวยังได้ก่อผลกระทบต่อปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และการแย่งชิงพื้นที่เกษตรกรรมไปเพื่อใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ รวมถึงปัญหาการปรับเปลี่ยนวิถีคิด และมุมมองต่อการพัฒนาสังคม โดยผ่านระบบการศึกษา และการพัฒนา ดังจะเห็นได้จากรูปแบบการผลิตของสวนหมากสวนพลูในพื้นที่ลุ่มน้ำเขิน เริ่มมีการจัดระบบในลักษณะการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น เพื่อหวังผลทางด้านเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก ขณะที่เริ่มมีการปรับพื้นที่สวนหมากดั้งเดิมเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ จำพวกพริก หน่อไม้ฝรั่ง มากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งเกิดจากมาตรการการส่งเสริมของภาครัฐและเอกชนให้ปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่เน้นการขายอย่างถั่วเหลือง อ้อย ข้าวโพด เป็นต้น การจำกัดการมีส่วนร่วมของชุมชนในการเข้าถึงการจัดการทรัพยากร ซึ่งหากอยู่ในภาวะดังกล่าวไปเรื่อยๆ ในอนาคต พื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้นที่เคยได้รับการกล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ อาจทำให้ชุมชนจำเป็นต้องดิ้นรนทำมาหากินลำบากมากขึ้น อันเนื่องมาจากสาเหตุของความเสื่อมโทรมของทรัพยากร รวมทั้งปัญหาด้านเศรษฐกิจของครอบครัว และชุมชน

ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่นี้เองจึงจำเป็นต้องอย่างยิ่งที่ภาคส่วนต่างๆ จะต้องตระหนักถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในอนาคตต่อชาวบ้าน ชุมชน และทรัพยากร การกำหนดรูปแบบในการดำรงอยู่ของชุมชน การกำหนดแผนการพัฒนาต่างๆ ของรัฐ และมาตรการการส่งเสริมในด้านต่างๆ จึงต้องให้เหมาะสมสอดคล้องกับระบบภูมิศาสตร์ ความสมบูรณ์ของทรัพยากร และวิถีชีวิตของชุมชนเป็นอย่างดี

4.1 รูปแบบและกระบวนการการปรับตัวทางสังคมของชุมชนลุ่มน้ำเขิน

ถ้ามองในมิติด้านสังคมและวัฒนธรรมจะเห็นว่าลุ่มน้ำเขินซึ่งมีความเกี่ยวพันกันอย่างแยกไม่ออกกับวิถีชีวิตของชุมชนริมสองฝั่งลำน้ำได้อิงอาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตของชุมชนไม่ว่าจะเป็นการใช้ประโยชน์จากป่า การเก็บหาของป่าต่างๆ ในรอบปี การจัดการน้ำ ความเกี่ยวพันผีเจ้าผีภู ความรู้เกี่ยวกับยาสมุนไพร และอื่นๆ อีกมากมาย ที่สั่งสมและสืบทอดจนกลายเป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่น ซึ่งความสัมพันธ์ของชุมชนกับทรัพยากรส่วนใหญ่จะเป็นแบบอยู่ร่วมไม่เข้าไปจัดการหรือรุกรานมากทำให้ธรรมชาติสามารถดูแลและฟื้นตัวขึ้นมาได้ในช่วงระยะเวลาหนึ่งซึ่งจำเป็นต้อง

รายงานผลการศึกษา : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

สอดคล้องกับสภาพทางสังคมของพื้นที่นั้นๆ เช่น ได้อาศัยน้ำจากลำน้ำเพื่อการเพาะปลูก และการใช้สอยในด้านอื่น ๆ ดังคำกล่าวที่ว่า

“...เมื่อก่อนชาวบ้านทำระหัดวิดน้ำเข้านา คำมาได้ยินเสียงระหัดวิดน้ำทุกวัน น้ำแต่ก่อนจะใส มีปลาหลาย น้ำจะไหลตลอดปี ไม่เคยขาด...”

“...ชาวบ้านจะทำนา ทำสวน วางจากนาก็หาปลาในน้ำในห้วย ไม่มีอดอยาก...”

กระแสการพัฒนาของรัฐที่ต้องการให้ประเทศทันสมัย เป็นประเทศอุตสาหกรรม ทำให้ ในปี พ.ศ. 2512 รัฐบาลได้สร้างเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าพลังน้ำ กั้นลำน้ำพรมบริเวณเทือกเขาขุนผาย หรือที่เรียกว่าภูผาหยวก เขตอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ต่อมาได้มีการก่อสร้างเขื่อนห้วยกุ่มเสริมขึ้นอีกแห่งหนึ่งทางตอนใต้ห่างออกไป 40 กิโลเมตร เพื่อเสริมการผลิตกระแสไฟฟ้าของเขื่อนจุฬาภรณ์ และการชลประทาน เสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2523 จากการสร้างเขื่อนดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านระบบนิเวศของลำน้ำ ที่เด่นชัดประการหนึ่งก็คือ จากเดิมที่เป็นลักษณะนิเวศน้ำไหลตลอดปี เกิดการถ่ายเทหมุนเวียนอย่างสมดุลทางด้านสิ่งแวดล้อมในลำน้ำ เปลี่ยนมาเป็นระบบการกักเก็บ และปล่อยน้ำเป็นช่วง ๆ ทำให้ระบบนิเวศเดิมได้ถูกทำลายลง มีวัชพืชเกิดขึ้นในร่องน้ำในฤดูแล้งที่ประสบปัญหาขาดน้ำเป็นช่วง ๆ และเกิดภาวะน้ำเน่าเสีย ลำน้ำตื้นเขินทุก ๆ ปี นอกจากนี้ยังมีผลกระทบต่อจำนวน และปริมาณสัตว์น้ำต่างๆ ลดลง

จากความเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศทั้งระบบที่เกิดขึ้นดังกล่าว ย่อมส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนที่พึ่งพาอาศัยลำน้ำ ทั้งเพื่อการยังชีพจากการหาอาหาร และน้ำเพื่อการเพาะปลูก อาหารในลำน้ำที่เคยมีอยู่อย่างสมบูรณ์ลดลงอย่างน่าใจหาย ในฤดูแล้งน้ำขาดแคลน น้ำแห้งเป็นช่วง ๆ จากน้ำที่เคยไหลตลอดทั้งปี ไม่เคยขาด ก่อให้เกิดการแย่งชิงน้ำประเภทที่ว่า **“มือใครยาว สาวได้สาวเอา”** เพราะน้ำมีอยู่อย่างจำกัด โดยเฉพาะในฤดูแล้งตั้งแต่เดือนธันวาคม – พฤษภาคม ทุกปี ชาวบ้านต้องสร้างฝายกักเก็บน้ำไว้ใช้ในแต่ละหมู่บ้าน ซึ่งจากการสำรวจในพื้นที่นับตั้งแต่บ้านกุดยม อ.ภูเขียว จนถึงบ้านโนนเขวา อ.เกษตรสมบูรณ์ จ.ชัยภูมิ เป็นระยะทางเพียง 50 กว่ากิโลเมตร เท่านั้นมีฝายถึง 54 ฝาย ซึ่งไม่นับรวมกับฝายที่ชาวบ้านสร้างขึ้นเอง

เมื่อทางเขื่อนปล่อยน้ำลงมาเป็นระยะ ๆ ประมาณเดือนละ 2 – 3 ครั้ง ชาวบ้านที่อยู่ทางตอนเหนือจึงได้เปรียบหมู่บ้านทางด้านล่างทำให้ขาดแคลนน้ำเพื่อการเพาะปลูก เหล่านี้จะเห็นได้ว่า รัฐบาลไม่มีการดำเนินงานประสานงานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องแต่อย่างใด

ข้ออ้างของรัฐในการสร้างเขื่อน

ท้ายที่สุดเราก็จะเห็นข้อเท็จจริงว่า นโยบายรัฐที่ผ่านมา และในปัจจุบันที่พยายามอวดอ้างสรรพคุณ นานับประการของการสร้างเขื่อนจะช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตรได้

เพราะข้อเท็จจริงที่ปรากฏไม่เพียงแต่กรณีเขื่อนลำน้ำพรม(เขื่อนจุฬาภรณ์) เท่านั้น ยังมีตัวอย่างอีกหลาย ๆ แห่งที่กำลังเผชิญปัญหาเช่นนี้

“...รัฐบาลแก้ไขปัญหาคือเฉพาะหน้าไปแต่ละวัน แทนที่จะเอางบประมาณที่นำไปซื้อรถยนต์ขนน้ำมาแจกจ่ายชาวบ้าน มาพัฒนาแหล่งน้ำที่มีอยู่แล้ว และที่สำคัญพอมาแจกก็แค่วันเดียวก็เหือดหายไป นอกจากนี้ที่ผ่านมาก็มี กสช. หมู่บ้านต่าง ๆ นำมาพัฒนาแหล่งน้ำกลับไปสร้างอยู่บนโคก ที่สูง ๆ และไม่มีน้ำเก็บจริง เป็นการสูญเสียงบประมาณไปเฉย ๆ ...”

เป็นคำกล่าวของชาวบ้านที่สะท้อนปัญหาความล้มเหลวการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐบาลที่ผ่านมาได้เป็นอย่างดี ซึ่งนอกจากไม่สามารถแก้ไขปัญหา และความต้องการที่สามารถตอบสนองต่อชาวบ้านได้ตรงจุดแล้ว ยังสร้างผลกระทบต่อระบบสิ่งแวดล้อมและสังคมชาวบ้านในลุ่มน้ำโดยรวมอีกด้วย

ข้อมูล : การศึกษาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์, 2540

4.2 ระบบเศรษฐกิจและการปรับตัวของชุมชน

ส่วนมิติด้านเศรษฐกิจนั้นพบว่าลำน้ำเขื่อนถือได้ว่าเป็นเส้นเลือดใหญ่ของชุมชนสองฝั่งน้ำ นอกจากใช้กิน อาบ แล้วยังเป็นปัจจัยหลักในการประกอบอาชีพ กล่าวคือ ใช้ในการทำเกษตรกรรมโดยรูปแบบการเกษตรของชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำเขื่อนเป็นการทำการเกษตรแบบหมุนเวียนตลอดทั้งปี รวมทั้งเป็นพื้นที่สำหรับเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย เป็ด ฯลฯ ซึ่งลักษณะการเลี้ยงจะเลี้ยงแถบริมลำน้ำเป็นหลักเป็นส่วนใหญ่ รวมถึงเป็นแหล่งหาอยู่หากินของชาวบ้านไม่ว่าจะเป็นสัตว์น้ำชนิดต่างๆ และพืชผักตามธรรมชาติที่ขึ้นริมฝั่งน้ำ เช่น ผักกูด ผักหนาม ผักปอด เทา เป็นต้น ซึ่งถือเป็นการลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือนได้ (ข้อมูล : จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่เป้าหมาย 6 หมู่บ้าน)

ลุ่มน้ำเขื่อน เป็นลำน้ำที่มีลักษณะไม่กว้างนัก กระแสน้ำมีความเชี่ยวและแรงโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝน ทำให้คนในชุมชนมีการคิดค้น เพื่อนำน้ำมาใช้ประโยชน์ในด้านการเกษตรซึ่งถือเป็นอาชีพหลักตามลักษณะทั่วไปของสังคมเกษตรกรรม รูปแบบการทำเกษตรของคนในลุ่มน้ำเขื่อน หากกล่าวตั้งแต่ยุคที่ยังไม่มีการสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ นั้น เกษตรกรบริเวณลุ่มน้ำเขื่อน จะเพาะปลูกข้าวเป็นหลักปีละหนึ่งครั้ง และเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงชีพ เพราะฉะนั้นการทำเกษตรจึงไม่ต้องใช้พื้นที่มากเหมือนเดี๋ยวนี้ การใช้น้ำจึงเพียงพอเพื่อความจำเป็นเท่านั้น ปัจจุบันระบบเกษตรบริเวณลุ่มน้ำเขื่อนเปลี่ยนไปเป็นการทำเกษตรแบบเชิงเดี่ยว ปลูกพืชพาณิชย์เพื่อส่งป้อนโรงงาน อย่างเช่น ถั่วเหลือง อ้อย พริก กระหล่ำ และข้าวโพด ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นพืชที่หน่วยงานรัฐนำมาส่งเสริมแทบทั้งสิ้น การทำเกษตรแบบนี้จึงต้องใช้พื้นที่มาก และต้องใช้ยาฆ่าแมลงในปริมาณที่มากด้วย ต้นทุนการผลิตจึงสูง

รายงานผลการศึกษา : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขื่อนตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

ตามไปด้วยแต่ในขณะเดียวกันก็ไม่สามารถกำหนดกลไกตลาดและราคาขายเองได้จึงเป็นเหตุให้เกษตรกรประสบปัญหาหนี้สิน และล้มเหลวจากการทำการเกษตรเรื่อยมา โดยตั้งแต่อดีตนั้นจะอิงอาศัยฐานทรัพยากรเป็นหลักในด้านแหล่งน้ำแต่ปัจจุบันเมื่อน้ำไม่พอจึงเกิดการแย่งชิงน้ำเพื่อเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น

ตารางที่ 4.1 เปรียบเทียบระบบการผลิตจากอดีต-ปัจจุบัน

รูปแบบการผลิต	อดีต	ปัจจุบัน
1. ระบบเกษตรสวนหมาก-สวนพลู	<ul style="list-style-type: none"> - เกษตรสวนหลังบ้าน กิน / ใช้ / แบ่งขาย - รูปแบบการปลูกดั้งเดิมตามธรรมชาติ 	<ul style="list-style-type: none"> - เพื่อการค้ามากขึ้น - มีการจัดการระบบการผลิต / ติแปลง/ยกร่อง/ทำระบบน้ำ/ใส่ปุ๋ยเคมี
2. การทำนาปี	<ul style="list-style-type: none"> - ตามฤดูกาล / ใช้น้ำฝน - พึ่งพาฐานทรัพยากรธรรมชาติ - ต้นทุนการผลิตถูก - ปลูกเพื่อกิน - ชาวนาปลูกข้าวนาปี / ข้าวไร่ - แรงงานสัตว์ / แรงงานในครอบครัว / เอาจ้างเพื่อนบ้าน 	<ul style="list-style-type: none"> - ตามฤดู ใช้น้ำฝน / มีเครื่องสูบน้ำ - ต้นทุนการผลิตสูง - ปลูกเพื่อกิน / ขาย - เลิกทำนาประมาณ 40% - ใช้เครื่องจักร / แรงงานจ้าง วันละ 130 บาท / ต่อวัน - เปลี่ยนที่นาเป็นไร่อ้อยเพราะจัดการง่ายกว่าและต้นทุนถูกกว่าทำนา (การปลูกอ้อยแต่ละรุ่นสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ประมาณ 3-4 ครั้ง ขึ้นอยู่กับการบำรุงรักษาต่ออ้อย) - ขายอ้อยซื้อข้าวกิน
3. การเลี้ยงสัตว์	<ul style="list-style-type: none"> - เลี้ยงตามป่าโคกแบบปล่อยฝูง 	<ul style="list-style-type: none"> - พื้นที่เลี้ยงสัตว์ประกาศเป็นเขตอนุรักษ์
3.1. วัว / ควาย	<ul style="list-style-type: none"> - หากินตามธรรมชาติ 	<ul style="list-style-type: none"> - ห้ามเลี้ยงสัตว์ในเขตป่าอนุรักษ์
3.2. เป็ด / ไก่	<ul style="list-style-type: none"> - เลี้ยงไว้กิน / ขาย 	<ul style="list-style-type: none"> - ไม่ค่อยมีคนเลี้ยง
3.3. ปลา		<ul style="list-style-type: none"> - เลี้ยงขุดบ่อดิน / บ่อปูนซีเมนต์ / บ่อพลาสติก / กระชังตามลำน้ำ
3.4. หมู		<ul style="list-style-type: none"> - เลี้ยงขาย
4. การปลูกอ้อย	<ul style="list-style-type: none"> - ทำน้ำอ้อย / กิน / ขาย - ครอบครัว ละ 1-2 งาน 	<ul style="list-style-type: none"> - ขายโรงงานทำน้ำตาล(ภูเขียว/หนองเรือ) - แปลงขนาดใหญ่ ตั้งแต่ 10 ไร่ขึ้นไป - จ้างแรงงานต้นทุนการผลิตสูง - ใช้ สารเคมีเพิ่มมากขึ้น

		<ul style="list-style-type: none"> - ใช้น้ำในการบำรุงตอมมาก - รัฐและบริษัทส่งเสริมการปลูกอ้อยในพื้นที่ประกาศเป็นเขตส่งเสริมการปลูกอ้อย (สนับสนุนเงินทุน/ปัจจัยการผลิต) - เพิ่มพื้นที่เพาะปลูกอ้อย
5. การปลูกข้าวโพด	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกข้าวโพดพันธุ์พื้นบ้าน - ปลูกไว้กิน/เหลือขาย - เมล็ดพันธุ์ดั้งเดิม 	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกข้าวโพดพันธุ์ส่งเสริม ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เพื่อป้อนโรงงาน - ปลูกขายส่งพ่อค้า - เมล็ดพันธุ์ซื้อจากตลาด - ใช้สารเคมีเข้มข้น - มีการขยายพื้นที่เพาะปลูก
6. การปลูกผัก/พืชล้มลุก	- ปลูกไว้กินและขาย ครอบครั้ว ละ 1-2 งาน	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกเพื่อขาย (กะหล่ำ/คะน้า/ถั่วฝักยาว เป็นต้น) - ใช้สารเคมีเข้มข้น - ซื้อเมล็ดพันธุ์จากตลาด
7. การทำสวนไม้ยืนต้น	- ปลูกไว้กิน / เหลือขาย	<ul style="list-style-type: none"> - ซื้อกิน - นำพื้นที่ไปปลูกอ้อย/พืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าวโพด/อ้อย/ยางพารา เป็นต้น
8. ถั่วชนิดต่างๆ	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกไว้กิน เหลือขาย - ปลูกตามธรรมชาติ 	<ul style="list-style-type: none"> - ปลูกขาย เช่น ถั่วเหลือง ถั้วฝักยาว ถั่วแดง ถั่วเขียว เป็นต้น - ซื้อเมล็ดพันธุ์ - ใช้สารเคมี
9. การทำประมงพื้นบ้าน	<ul style="list-style-type: none"> - หาดู๋ หากิน - เครื่องมือพื้นบ้าน อาทิ แห มอง สวิง สะดุ้ง ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> - หาดู๋ หากิน - เพื่อขาย - ใช้ไฟฟ้าช็อต หรือยาเบื่อ
10. การเก็บหาของป่า	<ul style="list-style-type: none"> - หาดู๋ หากิน - เพื่อขาย 	<ul style="list-style-type: none"> - หาดู๋ หากิน - หาเพื่อขาย - ขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้

ที่มา ; จากการประชุมกลุ่มนักวิจัยชุมชน 6 หมู่บ้าน

ตารางที่ 4.2 แสดงการประกอบอาชีพของชาวบ้าน

อาชีพ	จำนวนเฉลี่ย % ไร่ละ	ประเภทอาชีพ
-------	---------------------	-------------

รายงานผลการศึกษา : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

1. ทำการเกษตร ทำนา ทำไร่	80	อาชีพหลัก
2. รับจ้างทั่วไป	60	อาชีพหลัก/อาชีพเสริม
3. อาชีพอื่นๆ ทั่วไป	60	อาชีพหลัก/อาชีพเสริม
4. เก็บหาของป่า	60	อาชีพหลัก/อาชีพเสริม
5. ทำประมงน้ำจืด	100	อาชีพเสริม(หากิน)
6. เลี้ยงสัตว์	30	อาชีพเสริม

ที่มา : ข้อมูลจากการประชุมกลุ่ม 6 หมู่บ้าน

จากตารางที่ 4.1 และ 4.2 จะพบว่าวิถีชีวิตส่วนใหญ่ของชาวบ้านในลุ่มน้ำเขินยังเป็นสังคมเกษตรกรรมและอิงอาศัยฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่เป็นสำคัญ ซึ่งในรอบเวลา 1 ปีจะเห็นว่าแหล่งรายได้ใหญ่ๆ จะมาจากภาคการเกษตร ถึงร้อยละ 80 และการเก็บหาของป่าเป็นรายได้เสริม ซึ่งชาวบ้านเองสามารถอยู่ได้หากยังสามารถดำรงชีพในรูปแบบเช่นนี้ได้ต่อไป ซึ่งแน่นอนว่าจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องได้รับอิสระในการใช้ประโยชน์และการกำหนดมาตรการในการจัดการทรัพยากรด้านต่างๆ จากองค์กรต่างๆ ทั้งหน่วยงานของรัฐและองค์กรต่างๆ ในท้องถิ่นเพื่อหนุนเสริมต่อไป

4.3 การปรับตัวและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

ด้วยความสำคัญของพื้นที่บริเวณต้นน้ำเขิน ทั้งในฐานะทางนิเวศวิทยาที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน ซึ่งหากพิจารณาจากสถานการณ์ปัญหาการรุกรานของนายทุนแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่เหมาะสม การมองทรัพยากรในมิติทางเศรษฐกิจเพียงด้านเดียวและยังมอง คนแปลกแยกจากทรัพยากรอยู่อย่างปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดปัญหาขึ้นมาในอนาคตได้ ไม่ว่าจะเป็นการสูญหายของภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน ความขัดแย้งของผู้เข้ามามีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรกลุ่มต่างๆ และการใช้ทรัพยากรที่นำมาซึ่งความเสื่อมโทรมอย่างที่ไม่มีความเสียหายได้ ทั้งหมดทั้งปวงล้วนส่งผลต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านแทบทั้งสิ้น ซึ่งหากจะกล่าวไว้ว่าชีวิตคนในลุ่มน้ำเขินตั้งแต่เกิดจนตาย หรือตั้งแต่เข้ายันค่ำ ล้วนต้องพึ่งพาประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ทั้งในการใช้เป็นอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และที่อยู่อาศัย ไม่ว่าจะเป็นการหาของป่าเพื่อกิน เพื่อขาย การประกอบอาชีพ รักษาอาการป่วยไข้ หรือการซ่อมแซมบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ซึ่งล้วนแล้วแต่จำเป็นต่อการดำรงชีพทั้งสิ้น โดยฐานทรัพยากรในอดีตนั้นมียุ่อย่างสมบูรณ์สามารถเกื้อหนุนชาวบ้านให้มีชีวิตอยู่ได้ตลอดทั้งปี แต่ ณ ปัจจุบัน แล้วค่อนข้างจะลดปริมาณและจำนวนลง รวมถึงการถูกหวงกั้นการเข้าไปใช้ประโยชน์จากหน่วยงานรัฐแทบทั้งสิ้น

รายงานผลการศึกษา : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

ตารางที่ 4.3 การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในรอบปีของชุมชน

กิจกรรม/ชนิด	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	หมายเหตุ
หาฟืน	←→												มี.ค.-เม.ย. จะหาง่าย (หาใช้)
เก็บผักต่างๆ น้ำ		←→											หากิน
เห็ดดิน,เห็ดโคก				←→									หากิน หาขาย
หาเห็ดขอนขาว เห็ดหูหนู			←→										หากิน หาขาย
หาหน่อไม้				←→									หากิน หาขาย
เลี้ยงวัว ควาย	←											→	เลี้ยงวัวในป่า
หากุ้ง หอย ปลา	←→												หากิน
หาเก็บ เชียด	←→												หากิน
หาอึ่ง		←→											หากิน หาขาย
หากบนา			←→										หากิน
หาฟากไม้ซ่อมบ้าน (ไม้ไผ่)	←→												หาใช้
เกี่ยวหญ้าคา	←→												หาใช้
หาไม้ไผ่ทำตะกร้า และจักสาน	←											→	หาใช้
หาสมุนไพรร	←											→	หาได้บางชนิดตามฤดู (หาใช้)
เก็บผักหวาน			←→										หากิน หาขาย
หาผึ้ง				←→									หาขาย หากิน
หาเต่า แล่น				←→									หากิน
หาแมงแคง											←→		หากิน
ล่าสัตว์เล็ก	←											→	หากิน
หาไข่มดแดง มดฮี		←→											หากิน หาขาย
ตัดยอดหวาย หา แป้ง	←											→	ก.พ.-มี.ค. หาง่ายเพราะไฟไหม้ป่า
หาอึนบ อีลอก				←→									หากิน หาขาย

เก็บมะขามป้อม	←	→											หากิน หาขาย
มะกอก ส้มมอ	←	→											หากิน หาขาย
เก็บหมากก้อ									←	→			หากิน
หาไม้ข้าวหลาม				←	→								หากิน
เก็บเห็ดบด (เห็ด กะด้าง)	←	→											หากิน หาขาย
หาไข่จ๊กจั่น				←	→								หากิน
หาแมงทับ								←	→				หากิน
หาแมงอี่นูน				←	→								หากิน
หาแมงกอก แมง คาม								←	→				หากิน
หาตุ๋น อื่น	←											→	หากิน

ที่มา : ข้อมูลจากการสัมภาษณ์สอบถามผู้รู้และชาวบ้านในชุมชนเป้าหมาย

จากตารางที่ 4.3 จะเห็นได้ว่าในรอบปีหนึ่งๆ ชาวบ้านจะมีกิจกรรมที่สัมพันธ์กับทรัพยากรป่าไม้ โดยตลอด โดยเฉพาะชาวบ้าน บ้านห้วยทรายทอง ห้วยสนามทราย และบ้านวังมน ซึ่งร้อยละ80 เป็นชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและที่ทำกินไม่เพียงพอ ซึ่งป่าและของป่าถือได้ว่าเป็นแหล่งอาหารที่มีความสำคัญมาก ซึ่งเป็นการหากิน หาใช้ เป็นหลักหากได้มากพอหรือเหลือจากการบริโภคในครอบครัว และใช้ประโยชน์ในครอบครัวก็จะนำไปขายสร้างรายเสริมต่อไป และชาวบ้านบางรายก็เก็บหาของป่าเป็นอาชีพหลักอีกด้วย เช่น บ้านห้วยสนามทราย บ้านห้วยทรายทอง และบางส่วนของบ้านวังมน เป็นต้น

สภาพภาพของพันธุ์ปลาในลุ่มน้ำเขิน

การหายไปของพันธุ์ปลาประจำถิ่นในลุ่มน้ำเขินภายหลังการสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ จากการสำรวจของโครงการพัฒนาและอนุรักษ์ลำนํ้าพรม ได้แบ่งพันธุ์ปลาที่เคยมีและเคยจับได้ในลำนํ้าพรม และพันธุ์ปลาที่สูญหายไปแล้วดังนี้

1. ปลาที่เคยมีและเคยจับได้ในลำนํ้าพรมมี 52 ชนิด

1. ปลาบั้ง	2. ปลาอีจน	3. ปลานู๋	4. ปลาควาย
5. ปลาเปาะ	6. ปลาปีกไก่	7. ปลานาง	8. ปลาเสือ
9. ปลากบแกบ	10. ปลากุ่ม	11.ปลาดอง (ปลากลาย)	12. ปลายอน
13. ปลาชะโด	14. ปลาเพี้ย	15. ปลาคุ้มราม	13. ปลาหลด
17. ปลาชี่เฮี้ย	18. ปลาแดง	19. ปลาเก่า	20. ปลาหมัด

21. ปลาไหล	22. ปลาอีโถ	23. ปลากัด	24. ปลากั้ง
25. ปลาสลิิด	26. ปลาสร้อย	27. ปลาขาวเก	28. ปลาหลดทง
29. ปลาอีด	30. ปลาปาน	31. ปลาฮากกกล้วย	32. ปลาขาวนา
33. ปลาจาด	34. ปลาเซียม	35. ปลาตุก	36. ปลาขาวมน
37. ปลาสูด	38. ปลาชอน	39. ปลาไส้ตัน	40. ปลานกเขา
41. ปลาชีว	42. ปลาเซ็ง (หมอ)	46. ปลาแขยง	44. ปลาแม่น้ำสีเงิน
45. ปลาตะโกก	46. ปลากด	47. ปลาคาบของ	48. ปลาขาวแก้ง
49. ปลาหลด	50. ปลาหมู	51. ปลาฝา(ตะพาบ)	52. ปลากระเดิด (กระดี่)

2. ปลาที่หายและคาดว่าจะสูญพันธุ์ไปแล้วมี 24 ชนิด

1. ปลาปิ้ง	2. ปลาซีเฮีย	3. ปลาฝา	4. ปลานาง
5. ปลาปีกไก่	6. ปลาสร้อยหัวแข็ง	7. ปลากุ่ม	8. ปลาบักแปบ
9. ปลาอีโถ	10. ปลาชะโด	11. ปลายอน	12. ปลาหมู
13. ปลาอีจน	14. ปลาคุ้มราม	15. ปลาไส้ตัน	16. ปลาเป่า
17. ปลาเก็ง	18. ปลาตะโกก	19. ปลาเสื่อ	20. ปลาเซียม
21. ปลาขาวแก้ง	22. ปลาเพี้ย	23. ปลานกเขา	24. ปลาค้อกั้ง

ที่มา : ปรับปรุงจากการสำรวจของโครงการพัฒนาและอนุรักษ์ลำนํ้าพรม,2540 และการสำรวจของ ทีมวิจัย

จากการสำรวจพันธุ์ปลาของทีมวิจัยและการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่ทำประมงน้ำจืดพบว่า ปริมาณ ปลาที่หาได้น้อยลงและรสชาติไม่เหมือนเดิม ทำให้ปลาที่จับได้พอเพียงสำหรับบริโภคในครอบครัวแต่ไม่ พอเพียงพอต่อการนำไปขายสร้างรายได้แต่ทั้งนี้ในหลายชุมชนก็มีมาตรการในการอนุรักษ์แหล่งพันธุ์ปลาไว้ เป็นเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ดังอย่างเช่น บ้านวังมน เป็นต้น

4.4 วิถีชีวิตและวัฒนธรรม ประเพณี ที่เกี่ยวข้องกับจัดการทรัพยากร

หากจะดูในแง่ของวิถีวัฒนธรรม ความเชื่อ และจิตวิญญาณ ดั้งเดิมของคนในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น จะเห็นได้ว่าทุกหมู่บ้านในแถบลุ่มน้ำเขินจะตั้งชื่อหมู่บ้านตามชื่อลำห้วยสายนั้นๆ ที่ไหล ผ่านชุมชน เช่น บ้านห้วยสนามทราย ห้วยทรายทอง บ้านวังปลาก้อน บ้านน้ำอูน บ้านวังมน เป็นต้น หรือบางชุมชนที่เป็น ชุมชนดั้งเดิม มีรูปแบบการจัดการเพื่อรักษาดูแลน้ำโดยใช้ความเชื่อด้านจิตวิญญาณเป็นเครื่องมือ ในการ

รายงานผลการศึกษา : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

ทำมาหากินจะอยู่กินแบบพึ่งพาธรรมชาติ ชีวิตอยู่กับป่าจะมีร่องน้ำหาสองเขียดคือเขียด กบลิ้น เขียด ปูหิน หน่อไม้ เห็ด ผักต่างๆ กระจอกกระจาด นก ไก่ป่า เก้ง กวาง หากินตามป่า ปลุกพริก ถั่ว พืชผักต่างๆ กินเอง น้ำก็กินชิมน้ำซับ (น้ำข้าง) ไม่มีการซื้อ ฝ่ายก็ทออ้ว ดิด ผ้าถุง ผ้าห่ม มุ้ง ฯลฯ ตอนเย็นจะพากันไปหาเก็บ ฟืนแต่ไม่ได้ตัดต้นไม้ จะเอาไม้ที่ตายแล้วชีวิตคนป่าไม่ได้ตัดต้นไม้ทำลายป่า โดยเฉพาะต้นไม้ใหญ่เชื่อว่า มีผีจึงพากันกลัวผี “ไม้ต้นใหญ่มีผี สาวผู้ดีมีคนจอง” พ่อจ๋า (ผู้ทำพิธี) จะห้ามตัดต้นไม้ใหญ่มีความเชื่อว่า มีผีสาว เทวดาคุ่มครองรักษาป่า น้ำก็เหมือนกันเชื่อว่ามีภูยานาค ไม่ให้ไปหากินในน้ำลึก เดียวพญานาค ดึงเอาให้หากินใกล้ๆ กับฝั่งจึงพากันกลัวแต่ไม่เคยเห็น เป็นความเชื่อที่นับถือกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ รูปแบบพิธีกรรมที่ใช้ในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรมีดังนี้

มีการตั้งศาลปู่ตาตามหัวน้ำผุด หรือตามลำห้วยสำคัญๆ เช่น เจ้าพ่อหินตั้ง ที่บ้านห้วยสนามทราย เจ้าพ่อขุนวิชัยที่บ้านน้ำอุ่น หรือเจ้าพ่อดวงบ้านวังปลาแก้ว เป็นต้น เพื่อเป็นที่สักการะและยาเกรงให้ ชาวบ้านไม่กล้าทำลาย

การใช้ระหัดวิดน้ำ ถือได้ว่าเป็นภูมิปัญญาเก่าแก่ดั้งเดิมของชุมชนในแถบลุ่มน้ำเขิน ในอดีตวิถีชีวิตของชาวบ้าน ปัจจุบันระหัดวิดน้ำที่ยังคงสภาพสมบูรณ์และใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่องเหลืออยู่เพียง แห่งเดียว บริเวณบ้านโนนหัน ต.โนนสะอาด อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น ต่อเนื่องกับบ้านโนนหวานไพร ต.ดงบัง อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ ทั้งนี้ เนื่องจากพัฒนาการด้านเทคโนโลยีในการใช้ประโยชน์จากน้ำได้รับความนิยมนอกจากชาวบ้านมากขึ้น ซึ่งนั่นหมายความว่าวิถีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน การใช้ระบบเครื่องสูบน้ำ และการเคาะพอกาสุ ซึ่งรูปแบบวิถีวัฒนธรรม ความเชื่อ บางอย่างได้สูญหายไปตามกาลเวลา

1.5 บทสรุป

จากการศึกษาของทีมนักวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบและวิธีการปรับตัวของชุมชนในลุ่มน้ำเขิน พบว่าพื้นที่ในเขตลุ่มน้ำเขินตอนต้น ถือได้ว่าเป็นเขตนิเวศน์ที่มีความสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจแบบการพึ่งตนเอง สังคม วัฒนธรรม ที่เก่าแก่ และทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารสำคัญของภาค ตะวันออกเฉียงเหนือที่ยังคงสภาพของความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ มีความหลากหลายทั้งพันธุ์พืชพันธุ์ สัตว์ มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งดิน น้ำ ป่าไม้ และแหล่งธาตุ เป็นพื้นที่ซึ่งเหมาะแก่การทำเกษตรเป็น อย่างยิ่ง ซึ่งมีการปลูกข้าวเพื่อกินเพื่อขาย การทำสวนเกษตรผสมผสาน การปลูกสวนหมาก สวนพลู การ ทำไร่ ทำสวน และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ซึ่งผูกโยงอยู่กับประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตการกิน การอยู่ และความสัมพันธ์ของคนในชุมชน กระทั่งปัจจุบันหมากได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีความสำคัญของ ชาวบ้านและส่งขายไปยังต่างประเทศอีกด้วย

บทที่ 5

ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหาและรูปแบบการจัดการปัญหาของชุมชน

จากปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำเขินไม่ว่าจะเป็นปัญหาน้ำ ปัญหาความไม่มีความมั่นคงในการถือครองที่ดินและที่อยู่อาศัยซึ่งเกิดจากพื้นที่ส่วนใหญ่ยังทับซ้อนกับพื้นที่ของรัฐ และเอกชน มาตรการการส่งเสริมต่างๆ ที่ขาดการศึกษาความเหมาะสมของพื้นที่และการมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น ได้ส่งผลให้เกิดปัญหาทางสังคมด้านต่างๆ ตามมาในระดับท้องถิ่น

ผลการศึกษาถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำเขินตอนต้นในด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้น พบว่าชุมชนเองต้องการการเข้าถึงและการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมที่ชัดเจนกับภาคส่วนต่างๆ โดยมีชุดข้อเสนอต่อการบริหารจัดการทรัพยากรดังนี้

5.1 ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหา

5.1.1 ข้อเสนอแนวทางการจัดการพัฒนาและฟื้นฟูลำน้ำ

1.) กรณีบ้านทุ่งลุยลาย ที่เป็นชุมชนในพื้นที่สูง รัฐต้องสนับสนุนเพื่อพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก สนับสนุนทุนให้เปล่าในการขุดเจาะบาดาลเพื่อการเกษตรสำหรับเกษตรกรที่ขาดแคลนน้ำและไม่มีแหล่งน้ำตามธรรมชาติ

2.) แผนการพัฒนาด้วยการขุดลอกลำห้วย หรือลำน้ำเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องทำแต่มีข้อควรปฏิบัติดังนี้

(1) ต้องไม่ทำลายต้นไม้ใหญ่หรือริมฝั่งน้ำเป็นเด็ดขาด เพราะเท่ากับทำลายระบบนิเวศน์ของลำน้ำ รวมทั้งที่อยู่อาศัยที่หากินของสัตว์น้ำ

(2) ต้องนำดินหรือตะกอนเอาไปทิ้งที่อื่น เพราะ เนื่องจากดินหรือตะกอนนั้น เป็นดินทราย หรือโคลนตมพองฝนตกมาจะไหลลงลำน้ำเช่นเดิม ตัวอย่างเช่น โครงการอีสานเขียวที่ลอกลำห้วย

(3) การทำฝายกั้นลำห้วยต้องทำฝายน้ำล้นและมีขนาดความสูงลดหลั่นไปตามความลาดเอียงของลำน้ำที่ไหลไป มิฉะนั้นจะเกิดปัญหาเช่น ฝายโนนเขวาในลำน้ำพรมที่ทำสูงเกินกว่าฝายอื่นๆ น้ำจึงมีแต่ถูกกักไว้ที่ฝายโนนเขวา จึงเกิดปัญหาน้ำไม่พอในช่วงปลายน้ำจึงเกิดการตามน้ำโดยชาวบ้าน และห้ามทำเขื่อนแบบประตูน้ำเด็ดขาด ทำให้ปลาไม่สามารถขึ้นไปวางไข่ที่ต้นน้ำได้

3.) แนวทางการจัดสรรน้ำจะต้องตั้งเป็นคณะกรรมการในระดับลุ่มน้ำย่อยโดยมีตัวแทนเกษตรกรผู้ใช้น้ำเข้ามาร่วมในการจัดสรรด้วยมิฉะนั้นจะเป็นปัญหา เช่น ลำน้ำพรมที่เป็นปัญหาในปัจจุบัน ซึ่งขึ้นอยู่กับไฟฟ้าฝ่ายผลิตเป็นเจ้าของลำน้ำพรม จะเปิดปิดน้ำเมื่อไรก็ได้ และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตเป็นใครก็เป็นแค่รัฐวิสาหกิจที่หากำไรเข้าตัวและอยากตั้งเป็นบริษัทอยากขายไฟแพง ๆ โดยเงินภาษีและลำน้ำสาธารณะของชาวบ้าน

4.) สนับสนุนการทำเกษตรแบบวนเกษตร หรือไร่นาสวนผสม หรือเกษตรผสมผสานในพื้นที่ต้นน้ำ หรือริมลำน้ำ และรณรงค์ให้เกษตรกรเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเกษตรที่ใช้สารเคมีอย่างจริงจัง เพื่อรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมและเพื่อการลดต้นทุนการผลิตของเกษตรกรด้วย

5.1.2 ข้อเสนอต่อหน่วยงานรัฐในระดับพื้นที่

- 1.) กฎหมายและนโยบายของรัฐต้องสนับสนุนส่งเสริมการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น
- 2.) ชุมชนต้องมีสิทธิหรืออำนาจในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นได้ เช่น การส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งพันธุ์ปลา การฟื้นฟูและจัดการพื้นที่ต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม การจัดการป่าชุมชนของชาวบ้าน เป็นต้น การดำเนินการใดๆ ที่มีผลกระทบต่อชุมชน ต้องได้รับความเห็นชอบจากชุมชนก่อน
- 3.) องค์ความรู้ และภูมิปัญญาของชาวบ้านต่างๆ ต้องได้รับการศึกษาพัฒนายกระดับและตอบสนองต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต เศรษฐกิจและ สังคม ของชุมชนท้องถิ่น
- 4.) ให้ยกเลิกการประกาศเป็นเขตแหล่งแร่และการให้สัมปทานทำเหมืองหินในพื้นที่ ต้นน้ำลำธาร และที่ตั้งชุมชน
- 5.) พิจารณาจัดหาที่ดินทำกินให้กับชาวบ้านที่ไม่มีที่ดินทำกินและที่ดินทำกินไม่เพียงพอและจัดหาแหล่งน้ำสำรองสำหรับทำการเกษตรที่เหมาะสมโดยเฉพาะ ส่งเสริมการทำเกษตรแบบยั่งยืนของชาวบ้าน

5.2. รูปแบบการจัดการปัญหาของชุมชน

5.2.1. การใช้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมความเชื่อในการจัดการทรัพยากร

ภูมิปัญญา และจารีต ประเพณีความเชื่อของชุมชนสามารถจัดการทรัพยากรได้ อาทิ ระหัดวิดน้ำถือได้ว่าเป็นภูมิปัญญาเก่าแก่ดั้งเดิมของชุมชนที่อยู่อาศัยบริเวณลำน้ำเขินโดยสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการนำน้ำเข้าสู่แปลงเกษตร เนื่องจากระดับน้ำในแม่น้ำเขินนั้นมีระดับต่ำกว่าพื้นที่ทำกิน

คนดั้งเดิมจึงคิดค้นวิธีในการที่จะนำน้ำเข้าสู่ที่นา จากการศึกษาและสำรวจบริเวณลุ่มน้ำเขิน พบว่า หารัดวิดน้ำที่ยังคงสภาพที่สมบูรณ์และใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบันซึ่งเหลืออยู่ เพียงอันเดียว อยู่ที่บ้านโนนหัน ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น รวมถึงการใช้ระบบ เครื่องสูบน้ำ ระบบอาวุโสและความเชื่อที่สะสมมาแต่บรรพบุรุษ ในการจัดการปัญหาในชุมชนและการ ดูแลรักษาใช้ประโยชน์จากทรัพยากร อาทิ การตั้งศาลเจ้าพ่อ บริเวณแหล่งน้ำผุดต่างๆ เพื่อปกป้อง รักษาแหล่งน้ำและทรัพยากรให้คนเคารพยำเกรงไม่กล้าบุกรุกทำลาย เป็นต้น

ภาครัฐเองต้องยอมรับความหลากหลายของชุมชนในการจัดการน้ำด้วยองค์กรชุมชน ซึ่ง ชุมชนท้องถิ่นต่างๆ มีรูปแบบและภูมิปัญญาในการบริหารจัดการทรัพยากรอยู่แล้วในรูปแบบของจารีต ประเพณี ความเชื่อซึ่งที่ผ่านมารัฐไม่ให้ความสนใจเท่าที่ควร เช่น ภาคเหนือ มีระบบเหมืองฝาย ภาค อีสาน มีระหัด ระบบเครื่องสูบน้ำในการแบ่งปันน้ำ เป็นต้น แต่บทเรียนที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าการที่รัฐ ผูกขาดการจัดการทรัพยากรที่ผ่านมาล้วนสร้างความขัดแย้งในชุมชน ลดทอนสิทธิของชาวบ้าน ผู้ใช้น้ำให้เหลือเพียงสิทธิในการขอรับการจัดสรรจากรัฐ โดยปิดช่องทางความร่วมมือในการจัดการ ทรัพยากรน้ำของชาวบ้านผู้ใช้น้ำไปโดยปริยาย เช่น กรณีเขื่อนปากมูล เขื่อนราษีไศล หรือเขื่อนจุฬา ภรณ์ เป็นต้น

5.2.2. การสร้างการมีส่วนร่วมในชุมชน

ในการจัดการน้ำทุกระดับ ต้องเปิดให้มีส่วนร่วมของประชาชน ในการบริหารจัดการทรัพยากร น้ำที่ผ่านมารัฐได้ให้ความสำคัญกับลุ่มน้ำขนาดใหญ่เป็นหลัก เป็นภาพรวมของปัญหาเรื่องน้ำของทั้ง ประเทศ และมีบทบาทในการครอบงำการจัดการน้ำในส่วนอื่นๆ ของประเทศมาโดยตลอด ในปัจจุบัน แม้จะมีการแบ่งลุ่มน้ำทั่วประเทศออกเป็น 25 ลุ่มน้ำ และมีการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการบริหารจัดการ ทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำต่างๆ ไปแล้วมากกว่า 10 ลุ่มน้ำ แต่ฐานของปัญหาและทิศทางในการจัดการ ยังคงถูกครอบงำโดยรัฐ จึงทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้มีส่วนได้เสียกลุ่มต่างๆ ในการบริหารจัดการ นอกจากนี้การใช้ภาพรวมของลุ่มน้ำใหญ่ไม่สามารถสะท้อนสภาพปัญหาและ ข้อเท็จจริงในระดับลุ่มน้ำย่อยซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และ กลุ่มชาติพันธุ์ในแต่ละลุ่มน้ำได้

ทั้งนี้รวมถึงสิทธิในการจัดการน้ำของชุมชน สิทธิในน้ำ ต้องมีความหลากหลาย ทั้งสิทธิของ รัฐ สิทธิของเอกชน และสิทธิของชุมชน หรือสิทธิในการเข้าถึง สิทธิในการใช้ สิทธิในการจัดการ สิทธิ ในการกีดกัน และสิทธิในการถ่ายโอน มีทั้งสิทธิที่ผูกติดอยู่กับที่ดินและผูกติดอยู่กับการใช้ ดังนั้นเรื่อง สิทธิ จึงเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน และจำเป็นต้องมีการศึกษาให้มีความชัดเจนมากขึ้น (กนกวรรณ มะโนรมณ์, 2547) ซึ่งการกำหนดรูปแบบการมีส่วนร่วมต้องยึดหลักความเสมอภาคและความเที่ยงกัน

ระหว่างรัฐและชุมชน ไม่ใช่ทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมเพียงรับรู้ และร่วมปฏิบัติเท่านั้นแต่ยังต้องร่วมถึงการร่วมศึกษาความเป็นไปได้ในการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับภูมินิเวศน์ของชุมชนท้องถิ่นและการกำหนดรูปแบบและแนวทางที่สอดคล้องต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนนั้นๆ ด้วย

5.2.3. การสร้างโครงข่ายและขยายความรู้ความเข้าใจในการดูแลจัดการ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดกับลุ่มน้ำเขินไม่ว่าจะเป็นเหตุมาจากธรรมชาติหรือชุมชนและแนวนโยบายการจัดการทรัพยากรของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นความเสื่อมโทรมของลำน้ำและคุณภาพน้ำ ความเสื่อมโทรมการใช้ประโยชน์ในที่ดินอย่างไม่เหมาะสม การจัดการพื้นฟูลำน้ำอย่างขาดความเข้าใจ ล้วนเป็นสาเหตุให้ทรัพยากรลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วซึ่งก่อผลกระทบต่อการใช้ชีวิตของคนชุมชนในพื้นที่นั้นอย่างขาดเสียมิได้ ดังนั้น คน หรือชุมชนใดที่มีวิถีชีวิตในการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์และการดูแลทรัพยากรของชุมชนให้มีความสมบูรณ์และยั่งยืนสืบไปจนชั่วลูกหลาน รวมถึงการสร้างเครือข่ายเพื่อเชื่อมร้อยกันในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรร่วมกันทั้งระบบโดยการ

- 1.) จัดทำแผนแม่บทลุ่มน้ำ ชุมชนต้องกำหนดรูปแบบการใช้ทรัพยากรที่เหมาะสมร่วมกัน
- 2.) การจัดรูปองค์กรชาวบ้าน และการประสานงานเครือข่ายพันธมิตร ชาวบ้านผู้เดือดร้อนจะรวมกลุ่มแก้ไขปัญหาร่วมกันในระยะแรก เมื่อกระบวนการทำงานมีพัฒนาการมากขึ้น กิจกรรมการดำเนินงานของกลุ่มจะขยายผลมากขึ้น เช่น การดูแลอนุรักษ์พื้นฟูลุ่มน้ำ การเฝ้าระวังคุณภาพลุ่มน้ำ การขยายพันธมิตรและเครือข่าย การแสวงหาแนวร่วมพันธมิตรกับองค์กรชาวบ้าน หรือกลุ่มพันธมิตรอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น
- 3.) การจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชาวบ้าน ในอีกด้านหนึ่งความพยายามในการนำเสนอทางเลือกการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชนถือเป็นมาตรการ แนวทางที่จะนำไปสู่การสร้างหลักประกันความยั่งยืนของชุมชน เช่น การจัดการพื้นฟูพื้นที่ป่าชุมชน การพัฒนามาตรการจัดการที่ดินโดยชุมชน การพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวเป็นไปทั้งการสร้างรูปธรรมระดับพื้นที่และการผลักดันเชิงนโยบาย เช่น การผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ร่างพระราชบัญญัติปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร เป็นต้น
- 4.) การพัฒนาบุคลากรในชุมชน ในการวิเคราะห์ปัญหาเพื่อเสริมสร้างจิตสำนึกและตระหนักถึงคุณค่าของการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน

5.3. บทสรุป

กล่าวโดยสรุปแล้วโครงการพัฒนาและจัดการทรัพยากรของรัฐจำนวนมาก ทั้งโครงการขนาดเล็ก ขนาดกลาง จนถึงโครงการขนาดใหญ่ หรือนโยบายในการจัดการน้ำของรัฐหรือมาตรการฟื้นฟูลำน้ำเขินที่ขาดการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ล้วนส่งผลให้เกิดการทำลายความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่เป็นพื้นฐานในการทำมาหากินของชุมชน ทำลายแหล่งพื้นที่เป็นฐานการผลิตของชุมชน ทำลายที่อยู่อาศัย ทำลายแหล่งน้ำอุปโภค บริโภค ทำให้ชุมชนที่เกิดผลกระทบ มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ที่ขาดความมั่นคงในด้านอาหาร การทำมาหากิน การเมือง สิ่งแวดล้อม สุขภาพ ความสามัคคีในชุมชน รวมทั้งการละเมิดสิทธิของชุมชน ทั้งนี้ล้วนก่อให้เกิดปัญหาความเดือดร้อนกับประชาชนเรื่อยมา ไม่ว่าจะเป็นการสูญเสียที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย จากการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ต่างๆ ทับซ้อน รวมถึงทรัพย์สิน ภาวะหนี้สินสะสม ปัญหาสังคมเศรษฐกิจ และการละเลยต่อขนบธรรมเนียม ประเพณีความเชื่อที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษในการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติ

ดังนั้นเพื่อแก้ปัญหาในพื้นที่ลุ่มน้ำเขินตอนต้นให้ชาวบ้านสามารถ ทำการเกษตรกรรมได้ การแก้ปัญหาอุทกภัยและภัยแล้งเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายต่อชุมชนและไร่นา เป็นการแก้ไขปัญหาคายากจนเด็ดขาดตามนโยบายของรัฐบาลนั้น การจัดการทรัพยากรในทุก ขั้นตอน รัฐต้องเปิดให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงและในการบริหารจัดการทรัพยากร รัฐต้องให้สิทธิชุมชนในการบริหารจัดการในแต่ละลุ่มน้ำ รวมถึงรัฐต้องยอมรับความหลากหลายของชุมชนต่างๆ ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนด้วยองค์การชุมชนนั้นๆ

บรรณานุกรม

ก. เอกสารอ้างอิง

กรมที่ดิน กระทรวงมหาดไทย : **แนวทางการจัดทำแผนแม่บทการจัดการที่ดินแห่งชาติ.** (เอกสาร
อัดสำเนา)

กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. **นโยบายป่าไม้แห่งชาติ 2528.**

กรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่ : **พระราชบัญญัติแร่ พ.ศ. 2510 แก้ไข พ.ศ. 2545.**

กรมทรัพยากรน้ำ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2548. **รวมกฎหมายทรัพยากรน้ำ.**

กรุงเทพ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด จีวีรัชการพิมพ์.

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, 2536. **รายงาน
แผนพัฒนาและโครงการและผลการศึกษาคณะทบสิ่งแวดล้อม : โครงการโขง-ชี-
มูล.**

กนกวรรณ มะโนรมณ์, 2547. **นโยบายรัฐกับทรัพยากรอีสานจากทศวรรษ 2500-2540.** คณะ

ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, 2521. **ที่ดินกับชาวนา : ปฏิวัติหรือปฏิรูป.** กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์เรือน
แก้วการพิมพ์

โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, 2545. **ภาคประชาสังคมกับการจัดการน้ำในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง.** คณะ
ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, บรรณาธิการ. 2535. **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า.** พิมพ์
ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

จังหวัดชัยภูมิ สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม การไฟฟ้าฝ่ายผลิต, 2540. **เอกสาร**

ประกอบการสัมมนา : โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำจุฬารัตน์แบบสูบกลับ.

ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน, 2546 . **ซ้ำแหล่งนโยบายที่ดินรัฐไทย : ใครได้ประโยชน์**

จากแปลงสินทรัพย์เป็นหนี้. กรุงเทพฯ: แชนโพรฟรันติ้ง.

ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน, 2545. **ศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการ**

ทรัพยากรธรรมชาติ. กรุงเทพฯ: หจก.เม็ดทรายฟรันติ้ง.

ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, พ.ศ. 2543. **ภัยพิบัติเขื่อนปากมูล : บทสรุปผลการศึกษาคณะเขื่อนปาก
มูลโดยคณะ กรรมการเขื่อนโลก.**

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, บรรณาธิการ. 2546. **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ : ชุด**

**โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำ
ชี.** มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

รายงานการศึกษาวิจัย : **โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเซินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน**

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ,บรรณานุกรม.2540.วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง (ฉบับที่ 1). กรุงเทพฯ :
เอดิชั่นเพรส โปรดักส์.

ประกอบ วิโรจน์ภู และฤกษ์ชัย ศรีวรมาศ, 2543 . รายงานผลการวิจัย เรื่อง **คุณสมบัติการไหล
ของน้ำท่าจากลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ คณะ
วิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี .

มิ่งสรร ชาวสะอาด และคณะ,2544. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่องแนวนโยบายการจัดการน้ำ
ในประเทศไทย**.สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

เริงชัย ต้นสกุล.รวบรวมและสรุปความเห็น,2546. **เอกสารประกอบการสัมมนา : โครงการศึกษา
การจัดการลุ่มน้ำ ป่าต้นน้ำ การใช้ที่ดินและการพัฒนาที่ยั่งยืน**. คณะทำงาน
วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมและพลังงาน.สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ และมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

วรลักษณ์ ศรีใย บรรณานุกรม, 2547. **ยุทธศาสตร์การพัฒนากลุ่มจังหวัด : สู่อการพัฒนาหรือ
ทำลาย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เด็อนตุลา.

สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย, 2537. **การดูแลรักษาป่าและการเพิ่มพื้นที่สีเขียว โดยการมีส่วนร่วม**.

สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม จ.ขอนแก่น ,2542. **เอกสารประกอบการประชุมเชิง
ปฏิบัติการ :การบูรณาการแผนงานและโครงการในการป้องกันแก้ไขและฟื้นฟู
แม่น้ำพอง**.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม
แห่งชาติ ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504-2509**.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547.

สารแม่ขุน ฉบับพิเศษ,2548. **อีสานวิถี : กับการจัดการน้ำ**. อุบลราชธานี : ศิริธรรม ออฟเซ็ต.

อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2545. **เส้นผมบังภูเข**. กรุงเทพฯ. สถาบันพัฒนาการเมือง.

เอกสารอัดสำเนา,2536 . **สถานการณ์ลุ่มน้ำเขิน พรม พอง และแนวทางการแก้ไข**

เอกสารแผ่นพับอำเภอคอนสาร (ม.ป.พ),เอกสารอัดสำเนา.

ข. แหล่งที่มาของข้อมูลการสัมภาษณ์

1. นาย จัด ภูผาดแสง อายุ 48 ปี บ้านเลขที่ 153 หมู่ 6 ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
2. นาย คำดี ตลับแก้ว อายุ 55 ปี บ้านเลขที่ 194 หมู่ 6 ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
3. อบต.บุญส่ง ไตประสิทธิ์ อายุ 42 ปี บ้านเลขที่ 155 หมู่ 6 ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
4. ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยบ้านนาบัว ต.ดงบัง/บ้านน้ำอุ่น ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
5. ตู้คำพัน เต็มวงษ์ บ้านน้ำอุ่น หมู่ 9 ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ ,เม.ย. 2548
6. พ่อใหญ่วัน อนุมา อายุ 55 ปี ,พ.ย. 2548
7. พ่อแต่ง ลาสู บ้านวังมน ต.วังสวาป จ.ขอนแก่น ,2548
8. นายทองเป สังกิมพ์ ,บ้านวังมน ต.วังสวาป จ.ขอนแก่น ,2548
9. นายประดิษฐ์ บำรุงถิ่น บ้านวังมน ต.วังสวาป จ.ขอนแก่น ,2548
10. นายทัด รีเวียง บ้านโนนหมุดุด ต.โนนหัน อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น, 2548
12. นายทองดี เหลาทอง (บ้านโนนหัน) อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่น, 2548
11. นายสมควร เดชวิจารณ์ บ้านน้ำอุ่น ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
12. นายเด่น คำแหล้ บ้านทุ่งลุยลาย ต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
13. นายทองดี ปลื้มวงษ์ บ้านน้ำอุ่น ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
14. นายหนูเมฆ ปลื้มวงษ์ บ้านห้วยแล้ง ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2548
15. นายเสียน เทียมเวียง บ้านทุ่งพระ ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2549
16. พ่อมหาบุญเกิด แพงจันทร์ ต.คอนสาร อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ, 2549

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

1. ข้อมูลทั่วไปของพื้นที่ศึกษาในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น

1.1. บ้านห้วยสนามทราย ตำบลโคกมน อำเภอน้ำหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์

- ประวัติบ้านห้วยสนามทราย หมู่ 6

เริ่มแรกในปี พ.ศ. 2450 นายบุญโฮม ตีกลองทอม ชาวอำเภอด่านซ้าย จ.เลย ได้อพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่บริเวณห้วยสนามทราย ลักษณะการอพยพเพื่อหาพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์มาเรื่อยๆ โดยเข้ามาตั้งทับเพื่อเลี้ยงวัว ควาย และทำไร่ จนมาลงหลักปักฐานที่ห้วยสนามทราย และมีลูกสาว ลูกชาย ติดตามมาด้วย เมื่อลูกสาวได้แต่งงานกับคนบ้านห้วยแล้ง ห้วยแก้ว และกกกะบก ตามลำดับ จึงเริ่มมีการก่อตั้งเป็นชุมชนมีอยู่ประมาณ 4-5 ครัวเรือน ในช่วงประมาณปีพ.ศ. 2512 ในระยะแรกการประกอบอาชีพส่วนใหญ่คือการเลี้ยงวัว ควาย ทำไร่ เช่น ข้าวไร่, ข้าวโพด, ฝ้าย, พริก, พืชผักต่างๆ เพื่อกินในครอบครัวรวมถึงการเก็บหาของป่าเพื่อประทังชีพเป็นหลัก โดยในช่วงนั้นยังเป็นเขตการปกครองของอำเภอหล่มเก่า จ.เพชรบูรณ์ และมีผู้ใหญ่บ้านในตอนนั้นคือ นายสิงห์ (ไม่ทราบนามสกุล)

และในปีเดียวกันนั้นได้มีการสร้างถนนหลวงสายชุมแพ-หล่มสัก และเริ่มมีชาวบ้านซึ่งมาจากทั่วสารทิศได้อพยพมาอยู่ในบริเวณบ้านซาบอน

ประมาณปี พ.ศ. 2514-2515 หลังจากนั้นได้มีการจับจองพื้นที่เพื่อทำไร่ ทำสวนเพิ่มจำนวนมากขึ้น

และในปีพ.ศ. 2515 กรมป่าไม้ได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติน้ำหนาว และต่อมาได้ประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติน้ำหนาวตามลำดับ ก็ได้มาควบคุมพื้นที่บริเวณนี้ทำให้มีการอพยพชาวบ้านซึ่งชาวบ้านบางส่วนได้ย้ายเข้ามาอยู่บ้านห้วยสนามทราย ซึ่งช่วงนั้นเริ่มประกอบอาชีพเกษตรกรรมซึ่งมีลำน้ำเขินเป็นแหล่งน้ำสำคัญและมีวังน้ำหลายวัง เช่น วังผาดำ วังเต่าใหญ่ วังขนแดง วังหินแวงม้า ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 4-5 กิโลเมตร จากนั้นได้มีการพัฒนามากขึ้นโดยที่เมื่อก่อนจากที่ต้องใช้น้ำบ่อในการบริโภคก็เริ่มเปลี่ยนมาเป็นการใช้โถง ประมาณปี 2521-2522 มีเครื่องปั่นไฟประมาณปี 2500

- **อาณาเขต** ทิศเหนือ ติดต่อกับ บ้านป่ารวก อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์
ทิศใต้ ติดต่อกับ ลำน้ำเขิน อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ
ทิศตะวันออก ติดต่อกับ ลำน้ำเขิน อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น
ทิศตะวันตก ติดต่อกับ ลำน้ำเขิน เขตอุทยานแห่งชาติน้ำหนาว

- **ศาสนา วัฒนธรรม** นับถือศาสนาพุทธ ทำบุญพระเวศ ประเพณีสู่ขวัญแต่งงาน สู่ขวัญต่างๆ

- **ความเชื่อ** มีศาลที่ชาวบ้านเคารพนับถือคือ ศาลขุนตาลซึ่งเชื่อกันว่ามีในสมัยพ่อขุนผาเมือง นับถือเจ้าป่าเจ้าเขา
- **ฐานทรัพยากรธรรมชาติ** สายน้ำสำคัญมี 2 สาย คือลำน้ำเขินและห้วยสนามทรายและทรัพยากรป่าไม้
- **การประกอบอาชีพ** จำแนกเป็น ทำการเกษตร เช่นทำไร่ และทำสวน บริเวณริมลำน้ำห้วยสนามทราย ลำน้ำเขิน เก็บหาของป่าขาย และรับจ้างทั่วไป
- **จำนวนประชากร** เป็นชุมชนที่มีความหลากหลายทางเชื้อชาติเพราะเป็นชุมชนอพยพมาจากหลาย ๆ พื้นที่ เช่น จาก อ.คอนสาร ชัยภูมิ จ. เลย จ. ขอนแก่น จ. เพชรบูรณ์ เป็นต้น โดยประชากรส่วนใหญ่อพยพมาจาก อ.หล่มสัก เป็นส่วนใหญ่ จำแนกเป็น

จำนวนครัวเรือน	จำนวนประชากร/คน	เพศชาย/คน	เพศหญิง/คน
144	775	386	389

(สัมภาษณ์ พ่อใหญ่วัน อนุมา อายุ 55 ปี ,พ.ย. 2548)

- **สภาพปัญหา** ชาวบ้านส่วนใหญ่กว่า 80 % เป็นราษฎรที่ไม่มีที่ดินทำกินและเป็นชุมชนที่ไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดินเนื่องจากที่ตั้งชุมชนและที่ทำกินอยู่ในเขตป่าสงวนฯ ป่าอนุรักษ์ และเป็นชุมชนที่อิงอาศัยฐานทรัพยากรจากป่าเป็นหลักในการเลี้ยงชีพและแหล่งรายได้ตามฤดูกาลแต่ก็ถูกเจ้าหน้าที่ป่าไม้หวงกันไม่ให้เข้าไปใช้ประโยชน์และถูกจับกุม ดำเนินคดี

1.2. บ้านทุ่งลุยลาย ตำบลทุ่งลุยลาย อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

- **ความเป็นมาและประวัติการตั้งถิ่นฐานชุมชนบ้านทุ่งลุยลาย**

ปีพ.ศ. 2496 มีนายพรม บุญบำรุงได้เดินทางนำฝูงกระบือจาก อ. คอนสาร ขึ้นไปเลี้ยงอยู่ทุ่งลุยลาย

ปีพ.ศ. 2501 ได้มีพรรคพวกจาก อ. คอนสาร นำกระบือขึ้นมาเลี้ยงด้วยกันอยู่ทุ่งลุยลาย เริ่มแรกขึ้นมาอยู่ประมาณ 50 คน หลังจากนั้นได้จับจองที่ดินเพื่อเป็นที่ดินทำกินเริ่มแรกได้ตั้งหมู่บ้านขึ้นที่บ้านฝาย (บริเวณอ่างเก็บน้ำทุ่งลุยลายในปัจจุบัน) หลังจากนั้นมาได้มีชาวบ้านทุกสารทิศได้มาจับจองที่ดินทำกินมีคนจากโคราช กาฬสินธุ์ คอนสาร และบริเวณใกล้เคียงไปจับจองโดยการซื้อประมาณไร่ละ 150 บาทในสมัยนั้น

ปี 2508 ได้ขยับขยายเป็นชุมชนใหญ่ขึ้นแล้วขึ้นต่อตำบล ทุ่งพระในสมัยนั้น

ปี 2493 มีนายธงชัย อินทรารักษ์ ได้สัมปทานป่าแล้วได้ทำถนนเพื่อลากไม้ซุงจากทุ่งกะมังลงสู่จังหวัดชัยภูมิ

ปี 2510 ชุมชนได้ขยับขยายมาตั้งหมู่บ้านอยู่ใกล้ๆ เส้นทางรถลากซุงจากทุ่งกะมังลงสู่
ชัยภูมิ

ปี 2511 ก็ได้ตั้งหมู่บ้านขึ้นอย่างเป็นทางการที่ได้ขึ้นกับตำบลทุ่งพระ ใช้นามว่าบ้านทุ่งลุย
ลายโดยนายพรม บุญบำรุง เป็นผู้ใหญ่บ้านแล้วหลังจากนั้นแบ่งเขตจากทุ่งพระมาเป็นตำบลห้วยยาง
โดยมีนายบุญ บุญบำรุง ได้เป็นผู้ใหญ่บ้าน จากชุมชนเล็กๆ ได้ขยายใหญ่ขึ้นและบ้านทุ่งลุยลายได้มี
ตั้งตำบลขึ้นคือตำบลทุ่งลุยลายคือในปัจจุบันนี้

● ลำดับเหตุการณ์ สำคัญของบ้านทุ่งลุยลาย

- ปีพ.ศ. 2499 พ่อพวงได้เข้าไปอยู่ทำกินก่อนแล้ว
- ปีพ.ศ. 2501 บ้านเหล่า 20 หลังคาเรือน แยกออกจากบ้านฝาย ก่อนตั้งเป็นบ้าน
ทุ่งลุยลาย ชื่อเดิม คือ บ้านเหล่า
- ปีพ.ศ. 2502 พ่อพรม บุญบำรุง มาอยู่ก่อน
(มีชุมชนอยู่ก่อนแล้วบริเวณบ้านฝาย)
- ปีพ.ศ. 2507-2508 ให้สัมปทานตัดไม้ (บ.ชัยภูมิทำไม้) ลูกจ้างสัมปทาน นुकเบิกที่ทำกิน
- ปีพ.ศ. 2512 สร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ – ตัดถนน (ตั้งบ้านทุ่งลุยลาย) พ่อสีทอง
อพยพ เข้าไปประมาณ 20 ครอบครัว เพื่อเข้าไปทำกินโดยการ
ปลูกข้าวโพด , ปลูกถั่ว , ปลูกฝ้าย , ปลูกข้าวไร่ โดยสภาพในตอน
นั้นเป็นพื้นที่ป่า
- ปีพ.ศ. 2517-2518 อพยพชาวบ้านออกจากป่า 2 หมู่บ้าน
บ้านน้อยหลักไฟ ประมาณ 12 ครอบครัว
บ้านน้อยสามเหลี่ยม ประมาณ 7-8 ครอบครัว
- ปีพ.ศ. 2527-2528 ดำเนินการอพยพ 10 หมู่บ้าน ประมาณ 257 ครัวเรือน
-บ้านห้วยโป่ง ประมาณ 35 ครอบครัว
-บ้านพรมน้ำใส ประมาณ 35 ครอบครัว
-บ้านแปลก ประมาณ 30 ครอบครัว
-บ้านป่าขาว ประมาณ 20 ครอบครัว
-บ้านพรมซัง ประมาณ 20 ครอบครัว
-บ้านปางม่วง ประมาณ 40 ครอบครัว
-บ้านหนองไฮไก่อ ประมาณ 30 ครอบครัว
-บ้านผาดั้งประมาณ 30 ครอบครัว
-บ้านดงชำเตย ประมาณ 30 ครอบครัว

ปีพ.ศ. 2530 มีหน่วยงานหรือศูนย์ประสานงานโครงการพระราชดำริน้ำ นำโดยพันตรี ยิงยศ ศรีเจริญและคณะ นายสุพน ภูไทสงค์ นายชาญชัย ฮวดศรี นายเผด็จ นายสนอง กองแก้ว แล้วได้มาประชุมชาวบ้านว่าผู้ถือครองที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ เพื่อให้ชาวบ้านอพยพออกจากพื้นที่ แต่ได้ชี้แจงกับชาวบ้านทุ่งลุยลายว่าจะหาที่ดินทำกินที่ใหม่ให้กับชาวบ้านทุ่งลุยลาย บอกให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่ก่อน ก่อนจะจัดสรรให้ แต่ชาวบ้านก็ไม่ยินยอมจึงได้มีการขอกำล้างจากทหารพราน ทพ. 25 ชุมแพ (ค่ายบ้านโนนหินแห่) อ.ชุมแพ จ.ขอนแก่นใช้กำล้างทหารพรานบังคับข่มขู่ให้ชาวบ้านทุ่งลุยลายออกจากพื้นที่ดินทำกิน แล้วเอาหน่วยปลูกป่า เข้าไปปลูกป่ายูคาลิปตัสที่ที่ดินทำกินของชาวบ้านทุ่งลุยลายแล้วนายยิงยศ ศรีเจริญ อ้างว่าด้วยโครงการอีสานเขียวของ พลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ชาวบ้านจึงไม่พอใจ จึงได้รวบรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องต่อ พณฯ ท่านนายกรัฐมนตรี แล้วชาวบ้านก็ไม่ได้รับคำตอบที่ชาวบ้านมาร้องเรียน ประชาชนจึงเข้าไปทำกินในป่ายูคาลิปตัส ที่เป็นพื้นที่โครงการอีสานเขียว

ปีพ.ศ. 2535 นายเทพ โรจนทองคำได้ไปเจรจากับป่าไม้ ชย.4 ชัยภูมิ แล้วได้รับการผ่อนปรนมาจนถึงปี 2541

ปีพ.ศ. 2542 นายยิงยศ ธนจันทร์ นายอำเภอคอนสารสั่งให้ป่าไม้ ชย.4 ชัยภูมิ เข้าไปจับกุมราษฎรทุ่งลุยลาย

ปีพ.ศ. 2545 – ปัจจุบัน ประชาชนจึงรวมตัวกันเรียกร้องหน้าที่ว่าการอำเภอคอนสาร แล้วก็ได้รับการผ่อนผันให้ทำกินในพื้นที่ และนายอำเภอได้ตั้งคณะกรรมการขึ้นเพื่อไปตรวจสอบพื้นที่ดินทำกินของราษฎรทุ่งลุยลาย จำนวน 272 ครอบครัว

ที่มา ; ข้อมูลจากการประชุมกลุ่มย่อยชาวบ้านทุ่งลุยลาย

- **ที่ตั้งและอาณาเขต**

ทิศเหนือ ติดกับ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง

ทิศใต้ ติดกับ บ้านโนนศิลา

ทิศตะวันออก ติดกับ บ้านร่องแก้ว

ทิศตะวันตก ติดกับ เขื่อนจุฬาภรณ์

- **ประชากร** บ้านทุ่งลุยลายมีประชากรจำนวน 383 ครัวเรือน จำแนกเป็น ประชากรเพศชาย 789 คน ประชากรหญิง 777 คน รวมทั้งสิ้น 1,566 คน

- **ศาสนา** พุทธ

- **ความเชื่อ** เหมือนคนอีสานทั่วไป

- **ฐานทรัพยากรธรรมชาติ**

- 1.) แหล่งน้ำ

- 1.1 อ่างเก็บน้ำ อุดตักใช้น้ำจากห้วย ซ้ำปลากั้ง บ้านฝาย , บ้านทุ่งลุยลาย การไฟฟ้าสร้างให้เมื่อ ปี พ.ศ. 2515 เสร็จ ปี พ.ศ. 2516

- 1.2 แหล่งน้ำใช้ /ประปา / เกษตรทำสวนครัว

- 1.3 น้ำกิน / น้ำฝน / เจาะบ่อบาดาล 1 บ่อยังไม่สมบูรณ์ หมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์ คือ หมู่บ้านโนนศิลา บ้านทุ่งลุยลาย ประมาณ 500 ครอบครั

- 1.4 สระน้ำรายแปลง เพื่อทำการเกษตร / ไม่ระบุจำนวน

- 2.) ทรัพยากรป่าไม้ เช่น ป่าสงวนแห่งชาติภูซำผักหนาม เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง เขต

รักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูเขียว

- **สถานการณ์ปัญหาในปัจจุบัน**

ปี 2548 ก็ได้เริ่มมีการจับกุมกันอีกครั้ง จึงทำให้ประชากรได้รับความเดือดร้อนจนถึงปัจจุบันนี้ และมีปัญหากันอยู่ต่อเนื่องเพราะมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่ามาทับที่ดินทำกินของตำบลทุ่งลุยลายโดยมีการมารังวัด ประกาศเป็นพื้นที่ต้นน้ำชั้น 1A และมีราษฎร 10 คนที่ถูกจับกุมที่เข้าไปทำกินในพื้นที่

- **ปัญหาที่ดินทำกิน**

- 1.1. สวนป่าผาผึ้งทับที่ดินทำกินของชาวบ้าน

- 1.2. เขตรักษาพันธุ์ฯขยายที่สวนป่า ทับที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน

- 1.3. สิทธิในการเข้าทำประโยชน์ (พื้นที่ป่าไม้)

- 1.4. ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัย ที่ตั้งชุมชน (ขาดความมั่นคง)

- **สภาพปัญหาน้ำแล้ง**

บ้านทุ่งลุยลาย ปัญหาไม่มีน้ำเพียงพอ ในการอุปโภค บริโภค ช่วง ปี 2547 –2548 ขาดแคลนน้ำในการอุปโภคบริโภคและทำการเกษตร เรื่อยมาเนื่องจากเป็นชุมชนในพื้นที่สูงและไม่มีแหล่งกักเก็บน้ำที่เพียงพอต่อจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นถึงแม้จะอยู่ใต้เขื่อนก็ตาม

- **แนวทางแก้ไขปัญหา**

- กรมทรัพยากรธรรมชาติ ปี 2547 มีแผนจะสร้างอ่างเก็บน้ำห้วยผาน้อย

- **ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหา**

- 1. ให้รัฐผันน้ำโดยต่อท่อส่งน้ำจากเขื่อนลงอ่างเก็บน้ำ ซ้ำปลากั้ง ระยะทาง 12 กม. อบต. เสนอขุดลอกฝาย ทำแก้มลิงรับน้ำ

- 2. ทำฝายน้ำล้นในห้วยซ้ำปลากั้ง 19 จุด

- 3. ทำอ่างเก็บน้ำห้วยผาน้อย ห้วยเตื่อ / ห้วยยาง

1.3. บ้านน้ำอุ่น ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

● ประวัติการตั้งถิ่นฐาน

ก่อนจะมีการก่อตั้งบ้านน้ำอุ่นนั้นเดิมพื้นที่เป็นป่า เป็นดง มีความอุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมาก เพราะมีแหล่งน้ำ เช่น น้ำผุด ลำห้วยวังปลาแก้วไหลผ่าน และมีสัตว์ป่าชุกชุม จึงมีชาวบ้านจากบ้านนาเกาะเข้ามาล่าสัตว์ พบว่าเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะต่อการทำไร่ ทำสวน จึงได้จับจองพื้นที่เพื่อทำไร่ ทำสวน ในบริเวณน้ำผุดน้ำอุ่น ซึ่งต่อมาประมาณ ปีพ.ศ. 2438 ได้มีชาวบ้านติดตามเข้าไปจับจองทำไร่ทำสวนจำนวน 2 ครอบครัว คือ ครอบครัวนายไหล ต่อชิววัน และนายเฮื่อง ต่อชิววัน ย้ายมาจากบ้านนาเกาะ ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยเรื่อยมา

ปีพ.ศ. 2502 มีชาวบ้านได้อพยพเข้ามาเพิ่มมากขึ้น จนเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น จึงมีการตั้งเป็นหมู่บ้านน้ำอุ่นขึ้น สาเหตุที่มีชื่อว่าบ้านน้ำอุ่นเพราะ น้ำในน้ำผุดเป็นน้ำที่มีลักษณะอุ่นสบายเวลาลงอาบในฤดูหนาว จะรู้สึกอุ่นน้ำไม่เย็นจัด

● ที่ตั้งและอาณาเขต

ทิศเหนือ	ติด	ภูซำผักหนาม (เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง)
ทิศใต้	ติด	ภูผาเบียดบ้านปากช่อง
ทิศตะวันออก	ติด	บ้านนาเกาะ
ทิศตะวันตก	ติด	บ้านวังปลาแก้ว

- ประชากร มีประชากรจำนวน 158 ครัวเรือน จำแนกเป็น ประชากรเพศชาย 347 คน ประชากรหญิง 342 คน รวมทั้งสิ้น 689 คน

● ฐานทรัพยากรธรรมชาติ

1. น้ำผุดน้ำอุ่น ลักษณะเป็นบ่อน้ำพุ จำนวน 3 บ่อ (ตาน้ำ) บริเวณบ่อน้ำพุทั้ง 3 บ่อเป็นป่าต้นหมากของชาวบ้านล้อมรอบ ชาวบ้านรักษาสภาพไว้เพื่อเป็นการรักษาแหล่งตาน้ำเอาไว้ใช้เพื่อการเกษตรมีเนื้อที่ 50-60 ไร่ มีน้ำไหลออกตลอดปี

2. ลำห้วยวังปลาแก้ว ซึ่งช่วงที่ไหลผ่านบ้านน้ำอุ่นชาวบ้านเรียกว่าห้วยน้ำอุ่น
3. และทรัพยากรป่าไม้จากภูซำผักหนาม

- ประเพณี/วัฒนธรรม ทำบุญเดือน 5 บุญเดือน 6 และเข้าวัด ก่อนทำนามีการเลี้ยงผีตาบู่ และหลังเก็บเกี่ยวเสร็จมีการเลี้ยงผีตาแฮด เลี้ยงด้วยข้าวเม่า มีระบบความเชื่อผู้เฒ่า ผู้แก่ เป็นผู้จัดการปัญหาความขัดแย้งในชุมชน และเป็นผู้นำในการแก้ปัญหาชุมชน มีระบบการการปลุกฝังให้ลูกหลานรุ่นต่อมาดูแลรักษาทรัพยากร เช่นน้ำผุด และป่าไม้ เช่น ในเดือน 9 ของทุกปี ขึ้น 9 ค่ำ จะต้องมีการเลี้ยงเจ้าพ่อน้ำผุด (เจ้าพ่อขุนวิชัย) เพื่อความอุดมสมบูรณ์

ของน้ำท่าและของป่า โดย ในเดือน 6 ของทุกปี จะต้องทำพิธีต่อชะตาน้ำ ทำร่วมกันกับ บ้าน
วังปลาแก้วบริเวณศาลเจ้าพ่อถ้ำเงิบ (เจ้าพ่อด้วง) บ้านวังปลาแก้ว เป็นต้น

- **ความเชื่อ** ชาวบ้านเชื่อว่ามีเจ้าป่า เจ้าเขา ฝึบ่อน้ำพุ (ตาน้ำ) คือเจ้าพ่อขุนวิชัย เป็นผู้ปกปักรักษาตาน้ำและป่าไม้ ในเดือน 5 ของทุกปีชาวบ้านจะทำบุญเลี้ยง อาหาร หวาน คาว เหล้า ไห ไก่ ตั้ว เป็นประจำทุกปี และมีการทรงเจ้าหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าแม่จ้ำ แม่จ้ำคือตัวแทนเจ้าขุนวิชัย (บริวารหรือทาสหรือผู้รับใช้) เพื่อเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์ของน้ำท่าและความสงบสุขของชุมชนในปีนั้นๆ
- **ด้านการจัดการน้ำ** ได้มีการขุดร่องน้ำ คลองส่งน้ำ ไปยังท้องทุ่งนา และมีการจัดเวรเปิด-เปิดน้ำเพื่อป้องกันการแย่งน้ำ โดยมีการจัดการร่วมกันโดยพูดคุยแบ่งวันกันเอาน้ำเข้านา คลองชอยแต่ละสายจะมีกลุ่มผู้ใช้น้ำร่วมกันประมาณ 10-15 ราย ซึ่งผู้ใช้น้ำจะมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน

(ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้คำพัน เต็มวงษ์ 2548)

1.4. บ้านวังปลาแก้ว ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอคอนสารจังหวัดชัยภูมิ

- **ประวัติการตั้งถิ่นฐาน**

เป็นหมู่บ้านที่ขยายการปกครองมาจากบ้านน้ำอุ่น ในช่วงปี พ.ศ. 2542 ซึ่งเดิมเป็นพื้นที่ทำกินของชาวบ้านน้ำอุ่นเมื่อประชากรเพิ่มขึ้นและมีการแต่งงานแยกครอบครัวจึงมีการขยายชุมชนออกไปเพื่อตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยซึ่งแต่เดิมก็ใช้ชื่อบ้านน้ำอุ่น หมู่ที่ 9 (คุ้มวังปลาแก้ว)

- **ที่ตั้งและอาณาเขต**

ทิศเหนือ	ติด	ภูเขา เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง
ทิศใต้	ติด	ภูเขา เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง
ทิศตะวันออก	ติด	บ้านน้ำอุ่น
ทิศตะวันตก	ติด	ภูเขา เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง

- **ประชากร** มีประชากรจำนวน 93 ครัวเรือน จำแนกเป็น ประชากรเพศชาย 214 คน ประชากรหญิง 190 คน รวมทั้งสิ้น 404 คน

- **วัฒนธรรมความเชื่อ** เช่นเดียวกับบ้านน้ำอุ่นเพราะเป็นเครือญาติเดียวกัน

- **อาชีพ** ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก รับจ้างทั่วไป และเก็บหาของป่าเพื่อยังชีพและขาย

- **ฐานทรัพยากรธรรมชาติ**

1.) ห้วยถ้ำเงิบ ลักษณะเป็นน้ำออกจากเขาของภูเขาคำฝักหนาม น้ำไหลมาจากป่าเหล่าไธ่ ลอดตามเทือกเขาภูเขาคำฝักหนาม มาออกที่บ้านวังปลาแก้ว (คุ้มถ้ำเงิบ) บริเวณที่ออกมีศาลเจ้าปู่ด้วง

(ซีปะชาว) ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือมากและจัดให้มีพิธีเลี้ยงศาลเจ้าปู่ด้วงทุกปี โดยพิธีจัดในช่วงเดือน 6 ขึ้น 15 ค่ำ (หากปีไหนไม่จัดพิธีเลี้ยงศาลปีนั้นจะมีน้ำออกน้อยไม่พอเพียงพอต่อการทำเกษตร)

- 2.) ห้วยอีมีด ลักษณะเป็นน้ำลอดออกจากเขาภูชำผักหนาม เช่นเดียวกับห้วยถ้ำเจิบ
- 3.) ทรัพยากรป่าไม้ภูชำผักหนามปัจจุบันประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง

1.5. บ้านห้วยทรายทอง ตำบลทุ่งพระอําเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

● ประวัติความเป็นมา

ก่อตั้งเมื่อปีพ.ศ. 2512 ชื่อเดิมชื่อบ้านทรัพย์สมบูรณ์ (บ้านห้วยทรายทอง) ปัจจุบันชื่อบ้านห้วยสนามทรายเดิมการปกครองขึ้นกับบ้านห้วยแก้วผู้ใหญ่บ้านช่วงนั้นคือ นายสง่า (ไม่ทราบนามสกุล) แยกการปกครองกับบ้านห้วยแก้วเมื่อปีพ.ศ. 2530 โดยผู้ใหญ่โกมล รื่นจิต เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก ช่วงแรกมีการประกอบอาชีพทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ทำนา และมีการอพยพเขาอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2530 สายน้ำหลักคือ ลำน้ำเขิน มีบ่อน้ำอุ่น (ตาน้ำ) จำนวน 1 แห่ง บริเวณตลิ่งลำน้ำเขิน

(ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายจัต ภูผาดแสง, นายคำดี ตลับแก้ว ,อบต. นายบุญส่ง โตประสิทธิ์, 6 ธ.ค. 2548)

- **ภูมิประเทศ** ลักษณะโดยทั่วไปทิศตะวันตกเป็นภูเขาสูง คือ ป่าภูชำผักหนาม สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 500 เมตร ลาดต่ำไปทางทิศตะวันออกมีลำน้ำสำคัญ คือ ลำน้ำ เขิน
- **ที่ตั้งและอาณาเขต**
  - ทิศเหนือ ติดต่อ เขตอำเภอน้ำหนาว อุทยานภูผาฆ่า
  - ทิศใต้ ติดต่อ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง
  - ทิศตะวันออก ติดต่อ บ้านเขาวง
  - ทิศตะวันตก ติดต่อ อุทยานแห่งชาติน้ำหนาว
- **ศาสนา** นับถือศาสนาพุทธ
- **วัฒนธรรมประเพณี** ทำบุญพระเวศ ประเพณีสู่ขวัญแต่งงาน สู่ขวัญอื่นๆ
- **ความเชื่อ** มีศาลที่ชาวบ้านเคารพนับถือคือ ศาลเจ้าพ่อขุนตาลซึ่งเชื่อว่ามีในสมัยพ่อขุนผาเมือง นับถือเจ้าป่าเจ้าเขา
- **ฐานทรัพยากรธรรมชาติ** สายน้ำสำคัญมี 2 สาย คือลำน้ำเขินและห้วยสนามทรายและทรัพยากรป่าไม้
- **การประกอบอาชีพ** จำแนกเป็น ทำการเกษตร เช่นทำไร่ และทำสวน บริเวณริมลำน้ำห้วยสนามทราย ลำน้ำเขิน เก็บหาของป่าขาย และรับจ้างทั่วไป
- **ประชากร** ส่วนใหญ่เป็นชุมชนอพยพมาจากหลายพื้นที่

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

หมู่ ที่	บ้าน	จำนวน ครอบครัว	ประชากร		รวมคน (คน)	หมายเหตุ
			ชาย (คน)	หญิง (คน)		
	ห้วยสนามทราย (ห้วยทรายทอง)	207	554	546	1,100	-

ที่มา : งานทะเบียนอำเภอคอนสาร

- อาชีพ ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก รับจ้างทั่วไป และเก็บหาของป่าเพื่อยังชีพและขาย
- สภาพปัญหา
  - 1.) ไม่มีที่ดินทำกิน(ไม่มีความมั่นคงในที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยเพราะไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดิน)
  - 2.) ปัญหาหนี้สิน

1.6. บ้านวังมน ตำบลวังสวาป อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น

- พัฒนาการตั้งชุมชน

เมื่อปี พ.ศ. 2510 ได้มีราษฎรจำนวน 37 ครอบครัว มาจากหลายๆ จังหวัด มารวมกันจัดตั้งหมู่บ้านขึ้นชื่อ “บ้านห้วยโป่ง” โดยอาศัยลำห้วยชูเป็นสายน้ำหลักในการอุปโภคและบริโภคตลอดจนใช้ในการเกษตรกรรม

ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานทำกิน ชาวบ้านจะทำการปลูกข้าวโพด ถั่วแดง ยาสูบ ซึ่งมีรายได้ต่อปีจากการขายสินค้าการเกษตรเพียงพอต่อการยังชีพ

ปี พ.ศ.2528 สำนักงานป่าไม้เขตนครราชสีมา ร่วมกับส่วนราชการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ดำเนินการอพยพราษฎรออกจากพื้นที่ บ้านห้วยโป่ง จำนวน 37 ครอบครัว ที่เคยอยู่อาศัยและทำมาหากินมาเป็นเวลา 19 ปีเศษ โดยกระบวนการอพยพเจ้าหน้าที่จากหน่วยป่ามวง – ผาผึ้ง ได้เข้ามาเจรจากับราษฎรบ้านห้วยโป่ง โดยมีเงื่อนไขว่าจะจัดสรรเตรียมที่ดินทำกินทดใช้แทนที่ดินทำกินเดิมหรือชดใช้เป็นค่าใช้จ่ายขนย้ายทุกกรณี จำนวนทั้งสิ้น 3 ครั้ง ต่อมาต้นเดือน ธันวาคม 2528 ตัวแทนราษฎรบ้านห้วยโป่งก็ยอมรับเงื่อนไขของเจ้าหน้าที่หน่วยพิทักษ์ป่ามวง – ผาผึ้ง ยินยอมอพยพขนย้ายออกจากพื้นที่บ้านห้วยโป่งตามเงื่อนไขตามข้อตกลง โดยสันติวิธีและขอเวลาเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จภายในระยะเวลา 3 เดือน

เดือนมีนาคม 2529 ก็ถูกอพยพออกเมื่อถึงวันที่กำหนดอพยพออกจริงๆ เจ้าหน้าที่หน่วยพิทักษ์ป่ามวง – ผาผึ้ง ได้สัญญาว่าจะให้ราษฎรบ้านห้วยโป่งย้ายไปภูมิลำเนาเดิมก่อนชั่วคราว

โดยหน่วยพิทักษ์จะจัดหาที่ดินเพื่อจัดสรรให้ชาวบ้านให้ได้ก่อน แล้วจะแจ้งให้ตัวแทนราษฎรทราบ
ภายหลัง

ราษฎรที่ถูกลอยแพออกมาจากบ้านห้วยโป่งก็รอรับคำตอบจากสำนักงานหน่วยพิทักษ์ ปาง
ม่วง – ผาผึ้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2529 จนถึงปี พ.ศ.2548 ก็ยังไม่ได้รับคำตอบตามข้อตกลงและสัญญา
หน่วยงานหรือสำนักงาน เลยแม้แต่ครั้งเดียว

ในกรณีราษฎรบ้านวังมนเป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่รอรับครัวเรือนที่อพยพออกมาจากบ้านห้วย
โป่ง ราษฎรที่อพยพออกมาจากบ้านห้วยโป่งล้วนแล้วก็ไม่มียี่สิบที่ดินทำกิน

- **ประวัติการตั้งหมู่บ้านวังมน**

เดิมที่หมู่บ้านวังมนมี 2 ครัวเรือน โดยมีปู่ตา เดชบำรุง กับตาหลอด (ไม่ทราบนามสกุล) เป็น
ผู้บุกเบิกอาชีพ ทำไร่ ทำนา ปลูกผัก พริก มะเขือ ฯลฯ และหาของป่าเลี้ยงชีพ ต่อมาเมื่อชาวบ้านอพยพ
จากบ้านหนองแห้วและหมู่บ้านใกล้เคียง เข้าอยู่อาศัย จากคำบอกเล่าว่าบ้านวังมนตั้งมาก่อน ปีพ.ศ.
2423 – 2473 โดยประมาณ เริ่มแรกเขตการปกครองขึ้นกับบ้านเขาวง และได้ตั้งเป็นหมู่บ้านวังมนใน
ปี 2521 จนถึงปัจจุบัน

เหตุการณ์สำคัญ ปี 2502 ได้เกิดน้ำท่วมหมู่บ้าน ชาวบ้านได้อพยพมาอยู่โรงเรียนหนองแห้ว
ชั่วคราว มีการให้สัมปทานป่าไม้ประมาณปี 2516 และปลูกป่าทดแทนในปี 2521 และปีเดียวกันได้
เกิดน้ำท่วมใหญ่อีกครั้ง

(ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ พ่อแดง ลาสู, 2548)

- **ที่ตั้งและอาณาเขตบ้านวังมน**

ทิศเหนือ	มีอาณาเขตติดต่อกับ	เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน จ.ขอนแก่น
ทางทิศใต้	ติดกับ	เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง
ทิศตะวันออก	ติด	ลำน้ำเซิน (เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง)
ทิศตะวันตก	ติด	ถนนสายชุมแพหล่มสัก (บ้านเขาวง)

- **ด้านความเชื่อ** ที่นับถือมีศาลเจ้า ศาลปู่ตาที่นับถือและทำบุญทุกปี มีข้อห้าม (คะลำ) ผี
ตายห้ามทำงาน ห้ามตากผ้า ห้ามนำฟืนเข้าบ้าน (สิ่งไม่ดี)

- **ศาสนา** พุทธ

- **ประเพณี** ทำบุญตามประเพณีไทยอีสาน เช่น บุญสงกรานต์ บุญเดือน 4 บุญเดือน 6 บุญ
เข้าพรรษา

- **การพัฒนาของรัฐ** สร้างถนน(ถนนสายเอเชียหมายเลข 12) และก่อสร้างเขื่อนจุฬาภรณ์ ในปี
พ.ศ. 2512

- **ฐานทรัพยากรธรรมชาติ** สายน้ำหลัก ได้แก่ ลำน้ำเซิน และลำน้ำสุ ซึ่งมีชนิดพันธุ์ปลา
มากมาย เช่น ปลาขาว ปลาหมากแปบ ฯลฯ และทรัพยากรป่าไม้

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในกลุ่มน้ำเซินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

- **การปกครอง** แยกการปกครองจากบ้านเขาวงในปี 2520 เป็นบ้านเขาวง ต่อมาได้แยกจากบ้านเขาวง เมื่อ 20 กันยายน 2531 เป็นบ้านวังมน เดิมที่ชื่อบ้านหนองแห้ว ตำบลโนนคอม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น แยกขึ้นตำบลภูผาม่าน อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ต่อแยกเป็นตำบลวังสวาป กิ่งอำเภอ ภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น

- **การประกอบอาชีพ**

- 1.) ทำนาทำไร่ 50 %
- 2.) เก็บหาของป่าขายตามแนวเขตป่า พอมีรายได้เพื่อยังชีพไปวันๆ บางทีก็ถูกเจ้าหน้าที่ไล่จับเป็นคดีความตามกฎหมาย เป็นประจำ 100 %
- 3.) อาชีพรับจ้างทั่วไปในภาคการเกษตร 100 %
- 4.) เป็นแรงงานอพยพ 50 % ราษฎรบ้านวังมน ซึ่งเป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่มีประชากรออกไปรับจ้างในต่างจังหวัดมาก จะมีการพัฒนาบุคลากรหรือชุมชนก็ลำบาก

- **จำนวนประชากร**

หมู่ที่	บ้าน	จำนวนครอบครัว	ประชากร		รวมคน (คน)	หมายเหตุ
			ชาย (คน)	หญิง (คน)		
	วังมน	87	327	250	577	-

- **สภาพปัญหา**

มีพื้นที่ของหมู่บ้านแบ่งออกเป็นสวนๆ เหลือพื้นที่ทำการเกษตรไม่ถึง 300 ไร่ ชาวบ้านไม่มีที่ดินทำกิน ไม่มีความมั่นคงในการถือครองที่ดินทำกิน (ไม่มีเอกสารสิทธิ์) ทำให้ต้องอพยพแรงงานเข้าสู่กรุงเทพฯ และมีภาระหนี้สินมากขึ้นตามลำดับ

(ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายทองเป สังกพิมพ์ ,นายประดิษฐ์ บำรุงถิ่น ,2548)

2. ตารางกิจกรรม

2.1 แผนกิจกรรมโครงการศึกษา ระยะที่ 1 ตั้งแต่วันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2548 – 15 มิถุนายน พ.ศ. 2549

กิจกรรม	กิจกรรม	แหล่งที่มาของข้อมูล	ระยะเวลา	ผู้รับผิดชอบ
1.) เตรียม คณะทำงาน	ประชุมเตรียมความพร้อม 2 ครั้ง 1. เตรียมทีมรวบรวมเอกสาร 2. วางแผนเพื่อดำเนินงาน 3. ออกแบบเครื่องมือในการเก็บข้อมูล	ประชุม คณะทำงาน เดือนละ 1 ครั้ง	มิ.ย. - ก.ค. 48	ทีมวิจัย
2.) ศึกษาเอกสาร มือสอง	1. งานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง 2. เอกสารจากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง	1. สำนักงาน บริหารจัดการต้น น้ำ บ้านห้วย สนามทราย 2. สำนักงาน บริหารจัดการลำ น้ำน้ำเงิน 3. เชื้อนจุฬา ภรณ์	มิ.ย. - ก.ค. 48	ทีมวิจัย
3.) เก็บข้อมูล พื้นฐานชุมชน	ประชุมผู้นำ 6 หมู่บ้าน 1. ชี้แจงวัตถุประสงค์ โครงการ 2. กำหนดแผนงาน เก็บ ข้อมูล 3. เก็บข้อมูลพื้นฐานชุมชน	1. อบต. 2. กำนัน/ ผู้ใหญ่บ้าน 3. ส่วนราชการที่ เกี่ยวข้อง 4. สัมภาษณ์	ส.ค.- ต.ค. 48	1. ทีมวิจัย 2. ผู้นำชุมชน
4.) ประชุมกลุ่ม ย่อย 6 หมู่บ้าน	ตรวจสอบความถูกต้องข้อมูล	ประชุมกลุ่มย่อย 1. บ้านน้ำอุ่น 2. บ้านวังปลากั วณ 3. บ้านวังมน	ต.ค. – พ.ย. 48	1. ทีมวิจัย 2. ผู้นำชุมชน หมู่บ้าน เป้าหมาย

		4. บ้านห้วย สนามทราย 5. บ้านทุ่งลุย ลาย		
5.) เขียนรายงาน ความก้าวหน้า	1. รวบรวมข้อมูล 2. สังเคราะห์ข้อมูล	1. เตรียมข้อมูล 2. ประชุมทีม ตรวจสอบข้อมูล	พ.ย. 48	ทีมวิจัย
6.) ส่งรายงาน ความก้าวหน้า ระยะที่ 1 (6 เดือน)	1. รายงานความก้าวหน้า 6 เดือน 2. รายงานการเงิน 3. แผนงานกิจกรรมต่อเนื่อง 4. ส่องหนังสืออนุมัติ งบประมาณงวดที่ 2	-	พ.ย. 48	ทีมวิจัย

2.2 แผนกิจกรรมโครงการศึกษาวิจัย ระยะที่ 2 ตั้งแต่ วันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2548

– 30 เมษายน พ.ศ. 2549

กิจกรรม	วิธีการ	ผลที่ได้รับ	ระยะเวลา	ผู้รับผิดชอบ
1.) จัดเวทีเพื่อ สังเคราะห์ข้อมูล	1. ประชุมทีม คณะทำงาน 2. ประมวลผลข้อมูล	1. ได้ข้อมูลเพื่อจัดทำ รายงานฉบับสมบูรณ์ 2. เพื่อตรวจสอบข้อมูลที่ ได้	ธันวาคม 2548	1. ทีมวิจัย
3.) เก็บข้อมูล เพิ่มเติม/ตรวจสอบ ข้อมูล	1. จัดประชุมกลุ่มย่อย (focus grup) 2. เก็บข้อมูลเพิ่มเติม	1. ได้ข้อมูลที่ถูกต้อง 2. ได้ข้อมูลเพิ่มเติม	ธันวาคม 2548- มกราคม 2549	ทีมวิจัย
2.) นำเสนอผลการ ดำเนินงาน เบื้องต้นระดับ พื้นที่	จัดเวทีนำเสนอข้อมูล ระดับพื้นที่ 1 ครั้ง	1. ตรวจสอบข้อมูล 2. กำหนดแผนงาน กิจกรรมในพื้นที่ เป้าหมาย	กุมภาพันธ์ 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน ชุมชน เป้าหมาย
3.) ทำแผนฟื้นฟู	1. ประชุมทีม	1. ได้แผนงานในการ	กุมภาพันธ์	1. ทีมวิจัย

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในกลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

น้ำผุดบ้านน้ำอุ่น	คณะทำงาน 2. ประสานงานแกนนำ 3. ประชุมระดมจัดทำแผน 4. วางแผนปฏิบัติการ	ฟื้นฟูทรัพยากร 2. สร้างกลไกการมีส่วนร่วมของชุมชน	2549	2. ตัวแทนชุมชนเป้าหมาย 3. กลุ่มชาวบ้านที่สนใจ
4.)ทำแผนแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลาบ้านวังมน	1. ประชุมทีมคณะทำงาน 2. ประสานงานแกนนำ 3. ประชุมระดมจัดทำแผน 4. วางแผนปฏิบัติการ	1. มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ 2. มีแผนงานและระบบที่ชัดเจนในการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน 3. ประชาชนเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชน 4. เป็นแหล่งหารอาหารตามธรรมชาติของชุมชน	กุมภาพันธ์ 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทนชุมชนเป้าหมาย 3. กลุ่มชาวบ้านที่สนใจ
5.) พัฒนาระบบเกษตรกรรมทางเลือกในชุมชนเป้าหมาย	1. ประชุมทีมคณะทำงาน 2. ประสานงานแกนนำ 3. ประชุมระดมจัดทำแผน 4. วางแผนปฏิบัติการ	1. มีแผนงานและระบบที่ชัดเจนในการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาทรัพยากรอย่างยั่งยืน 2. เพื่อพัฒนาระบบการทำเกษตรทางเลือกที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม 3. ลดการใช้สารเคมี 4. คุณภาพของน้ำในลุ่มน้ำเขินดีขึ้น	มีนาคม 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทนชุมชนเป้าหมาย 3. กลุ่มชาวบ้านที่สนใจ
6.) ทำแผนฟื้นฟูลำน้ำเขินและภูมิ	1. ประชุมทีมคณะทำงาน	1. มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์	มีนาคม 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน

รายงานการศึกษาวิจัย : โครงการศึกษาการจัดการทรัพยากรน้ำแล้งในลุ่มน้ำเขินตอนต้น โดยองค์กรชุมชน

ปัญหา	<p>2. ประสานงานแกนนำ</p> <p>3. รวบรวมแผนงานและ ภูมิปัญญาชาวบ้านใน ลุ่มน้ำเซิน</p> <p>4. จัดทำฐานข้อมูลลุ่ม น้ำเซิน</p>	<p>2. มีแผนงานและระบบที่ ชัดเจนในการใช้ ประโยชน์และการดูแล รักษาทรัพยากรอย่าง ยั่งยืน</p> <p>3. ประชาชนเกิด จิตสำนึกในการอนุรักษ์ ทรัพยากรของชุมชน</p> <p>4. เป็นแหล่งหารอาหาร ตามธรรมชาติของชุมชน</p>		<p>ชุมชน เป้าหมาย</p> <p>3. กลุ่ม ชาวบ้านที่ สนใจ</p>
7.) ศึกษาดูงาน การจัดการ ทรัพยากรน้ำโดย องค์กรชุมชน	<p>1. ศึกษาดูงานการ จัดการน้ำโดยชุมชน</p> <p>2. ศึกษาการจัดการ องค์กรในการบริหาร จัดการทรัพยากรโดย องค์กรชุมชน</p>	<p>1. มีแผนงานในการ ดำเนินการที่ชัดเจน</p> <p>2. มีแนวทางปฏิบัติที่ ชัดเจนร่วมกัน</p> <p>4. เกิดเวทีแลกเปลี่ยน ประสบการณ์การจัดการ ทรัพยากรโดยองค์กร ชุมชน</p> <p>5. นำประสบการณ์และ บทเรียนที่ได้มาปรับใช้ใน การจัดการทรัพยากร</p> <p>6. เกิดเครือข่ายพันธมิตร ภาคประชาชน</p>	-	<p>1. ทีมวิจัย</p> <p>2. ตัวแทน ชุมชน เป้าหมาย</p>
8.) จัดตั้งองค์กร ระดับเครือข่ายลุ่ม น้ำเซินตอนต้น	<p>1. ประชุมแกนนำชา บ้านเป้าหมาย</p> <p>2. ประสานงานหมู่บ้าน เป้าหมาย</p>	<p>1. มีแผนงานในการ ดำเนินการที่ชัดเจน</p> <p>2. มีแนวทางปฏิบัติที่ ชัดเจนร่วมกัน</p> <p>3. เกิดเวทีแลกเปลี่ยน ประสบการณ์การจัดการ ทรัพยากรโดยองค์กร ชุมชน</p>	มีนาคม- เมษายน 2549	<p>1. ทีมวิจัย</p> <p>2. ตัวแทน ชุมชนในลุ่ม น้ำเซิน ตอนต้น</p>

9.) สำรวจกลุ่มน้ำ เขิน	1. เตรียมคณะทำงาน 2. วางแผนงาน/นัด หมาย	1. ปฏิบัติการสำรวจกลุ่ม น้ำเขิน 2. สร้างกลไกการมีส่วน ร่วมของชุมชน	มีนาคม- เมษายน 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน ชุมชน เป้าหมาย 6 หมู่บ้าน 3. ช่างเทคนิค 4. ชาวบ้านที่ สนใจ
10.) จัดทำแผนที่ กลุ่มน้ำ	1. ประชุมแกนนำ ชาวบ้านเป้าหมาย 2. ประสานงานหมู่บ้าน เป้าหมาย 3. จัดทำแผนที่ร่วมกัน	ได้รับบริบทและสถานภาพ ของกลุ่มน้ำเขินทั่วไปเพื่อ จัดทำฐานข้อมูล	มีนาคม- เมษายน 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน ชุมชน เป้าหมาย 3. ช่างเทคนิค
11.) จัดทำ ฐานข้อมูลกลุ่มน้ำ เขินตอนต้น	1. เตรียมคณะทำงาน 2. วางแผนงาน/นัด หมาย	1. ได้ชุดข้อมูลของกลุ่มน้ำ เขิน 2. กำหนดมาตรการใน การจัดการทรัพยากรใน กลุ่มน้ำเขินได้อย่างเป็น ระบบ	มีนาคม- เมษายน 2549	ทีมวิจัย

2.3 แผนกิจกรรมโครงการศึกษาวิจัย ระยะที่ 3

ระยะที่ 3 ระหว่าง เดือน พฤษภาคม 2549- มิถุนายน 2549				
1.) จัดเวที สังเคราะห์ข้อมูล และข้อเสนอแนะ	1. ประชุมทีม คณะทำงาน 2. ประมวลผลข้อมูล	1. ได้ข้อมูลเพื่อจัดทำ รายงานฉบับสมบูรณ์ 2. เพื่อตรวจสอบข้อมูลที่ ได้ 3. นำประสบการณ์และ บทเรียนที่ได้มาปรับใช้ใน การจัดการทรัพยากร 4. เกิดเครือข่ายพันธมิตร ภาคประชาชน	เมษายน- พฤษภาคม 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน ชุมชน
2.) จัดเวทีสรุปผล การศึกษา	1. ประชุมทีม คณะทำงาน 2. ประสานงานแกนนำ 3. รวบรวมแผนงานและ ภูมิปัญญาชาวบ้านใน ลุ่มน้ำเซิน 4. ระดมความคิดเห็น จัดทำฐานข้อมูลลุ่มน้ำ เซิน	1. ได้ข้อมูลเพื่อจัดทำ รายงานฉบับสมบูรณ์ 2. เพื่อตรวจสอบข้อมูลที่ ได้	พฤษภาคม 2549	1. ทีมวิจัย 2. ตัวแทน ชุมชน เป้าหมาย 3. หน่วยงานที่ เกี่ยวข้อง
3.) ตรวจสอบ ความถูกต้องของ ข้อมูล	1. เตรียมคณะทำงาน 2. วางแผนงาน/นัด หมาย	1. เพื่อตรวจสอบข้อมูลที่ ได้	พฤษภาคม 2549	ทีมวิจัย
4.) เขียนรายงาน ฉบับสมบูรณ์	1. เตรียมคณะทำงาน 2. วางแผนงาน/นัด หมายเขียนรายงาน	1. รายงานวิจัยฉบับ สมบูรณ์	พฤษภาคม 2549	ทีมวิจัย
5.) ส่งรายงาน ฉบับสมบูรณ์			มิถุนายน 2549	ทีมวิจัย

3. ประชากรที่ได้รับผลกระทบ และไปลงทะเบียนแก้ไขปัญหาคความยากจน

จากข้อมูลการจดทะเบียนแก้ไขปัญหาสังคมและความยากจนเชิงบูรณาการ มีประชากรใน 6 ชุมชน มายื่นจดทะเบียน แยกเป็น

1. บ้านน้ำอุ่น ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	จำนวน	181	ราย
2. บ้านวังปลาก้อน ต.ทุ่งนาเลา อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	จำนวน	119	ราย
3. บ้านวังมน ต.วังสวาป อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	จำนวน	80	ราย
4. บ้านห้วยสนามทราย ต.โคกมน อ.น้ำหนาว จ.เพชรบูรณ์	จำนวน	198	ราย
5. บ้านห้วยทรายทอง ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	จำนวน	262	ราย
6. บ้านทุ่งลุยลาย ต.ทุ่งลุยลาย อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	จำนวน	486	ราย
รวมทั้งสิ้น	จำนวน	1,326	ราย

ลำน้ำเขินช่วงฤดูน้ำหลาก ช่วงเดือน ก.ค.

ลำน้ำเขินในฤดูแล้ง มี.ค.-พ.ค. (เขื่อนไม่ปล่อยน้ำ)

พื้นที่ทำกินในกลุ่มน้ำเงิน (ไร่พริก)

พื้นที่ทำกินริมน้ำสุ

ที่ทำกินริมน้ำต (ไร่ข้าวโพดผสมสวนไม้ผล)

ที่ทำกินริมน้ำต (ที่นา)

ที่นา

สวนไม้ยืนต้น

ระหัดวิดน้ำในลุ่มน้ำเขิน

